

Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Ποιοτικοί δείκτες και δυναμικές κοινωνικής ένταξης

Επιμέλεια:

Μαρία Λιάπη, Μαρία Κόντου

APPLICATION FOR
IMMIGRANT VISA AND
ALIEN REGISTRATION

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΑΘΗΝΑ 2014

Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα:
Ποιοτικοί δείκτες και δυναμικές
κοινωνικής ένταξης

Α΄ έκδοση 2011

Β΄ έκδοση επικαιροποιημένη 2014

Copyright © 2014 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα

Τηλ.: 210 7491717, Fax: 210 7488435

e-mail: ekdosis@ekke.gr

<http://www.grsr.gr>

© 2014 NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

9, Kratinou & Athinas, 105 52 Athens

Tel.: +30210 7491717, Fax: +30210 7488435

Επιμέλεια - Διορθώσεις: Κατερίνα Σάββα

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων:

Κρατίνου 9 & Αθηνάς, 105 52 Αθήνα

Τηλ.: 210 7491705, Fax: 210 7488435

e-mail: ekdosis@ekke.gr

<http://www.grsr.gr>

ISBN: 978-960-6834-12-7

Σχεδίαση και παραγωγή: ΣΥΝΘΕΣΗ

Ζ. Πηγής 55-57, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 13 838, 210 38 39 711,

Fax: 210 38 39 713

e-mail: synthesi@ath.forthnet.gr, info@synthesi-print.gr

www.synthesi-print.gr

Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Ποιοτικοί δείκτες και δυναμικές κοινωνικής ένταξης

Επιμέλεια:

Μαρία Λιάπη, Μαρία Κόντου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΑΘΗΝΑ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

<i>Μαρία Λιάπη, Μαρία Κόντου</i>	9
--	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΟΙΟΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ

Μεθοδολογία διαμόρφωσης και ανάπτυξης ποιοτικών δεικτών ένταξης	17
--	----

Μαρία Κόντου, Μαρία Λιάπη

Ποιοτικοί δείκτες ανά πεδίο ένταξης	27
---	----

Μαρία Λιάπη, Μαρία Κόντου

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΘΕΑΤΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ

Το τίμημα των μεταναστριών εν ώρα εργασίας. Ένας άδηλος όρος ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα <i>Μαρία Θανοπούλου</i>	99
---	----

Αναγνώσεις μιας αφηγηματικής συνέντευξης: Περιορισμένη ένταξη ή στρατηγική «λάθε βιώσας»; <i>Αμαλία Φραγκίσκου</i>	125
--	-----

Η ένταξη των μεταναστριών. Σκέψεις γύρω από μια ατελή διαδικασία <i>Μαρίνα Πετρονότη</i>	147
--	-----

Η στέγαση των μεταναστριών. Αναλυτική περιγραφή της ομάδας εστιασμένης συζήτησης <i>Φραϊν Καμούτση</i>	169
--	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ποιοτικοί δείκτες ανά πεδίο ένταξης. Συνοπτική παρουσίαση	209
---	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μαρία Λιάπη, Μαρία Κόντου***

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), σε συνεργασία με το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών/ΔΙΟΤΙΜΑ και το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, υλοποίησε ερευνητικό έργο με αντικείμενο τη μελέτη του ζητήματος της γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα.¹

Ως γνωστόν, η μετανάστευση αποτελεί μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες, καθώς προσφέρει στα διάφορα κράτη υποδοχής μεγάλες ευκαιρίες προς αξιοποίηση. Συχνά, όμως, η μετανάστευση καθίσταται για τους μετανάστες και τις μετανάστριες πηγή σοβαρών προβλημάτων. Οι μετανάστριες ιδιαίτερα αποτελούν πληθυσμιακή ομάδα, η οποία τίθεται σε αυξημένο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού με χαρακτηριστικά πολλαπλής στέρξης αναφορικά με τις διαστάσεις που θεωρούνται κρίσιμες για τη συμμετοχή στην κοινωνία υποδοχής.

* Κοινωνιολόγος – ερευνήτρια – ΚΓΜΕ ΔΙΟΤΙΜΑ.

** Ερευνήτρια Α΄ βαθμού, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Πανεπιστήμιο Γκαίτε Φρανκφούρτης.

1. Το ΕΚΚΕ, κατά το έτος 2011, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης Υπνικών Τρίτων Χωρών (ΕΤΕ/ΕΚΤ/ΥΠΕΣ), του ετήσιου προγράμματος 2009, υλοποίησε (ως συντονιστής εταίρος και με υπεύθυνη της Δράσης τη Διευθύντρια Ερευνών Τσίγκα-νου Ιωάννα) σε συνεργασία με το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (με υπεύθυνη την Καθηγήτρια Εγκληματολογίας Ζαραφωνίτου Χριστίνα) και το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών/ΔΙΟΤΙΜΑ (με υπεύθυνη την ερευνήτρια κοινωνιολόγο – υπεύθυνη ΚΓΜΕ – Λιάπη Μαρία) ερευνητικό έργο με το ακρωνύμιο FEMINT_GR με αντικείμενο τη μελέτη του ζητήματος της «Γυναικείας μετανάστευσης στην Ελλάδα», Προτεραιότητα 2: Ανάπτυξη δεικτών και μεθοδολογιών αξιολόγησης με σκοπό την αποτίμηση της προόδου, την προσαρμογή πολιτικών και μέτρων και τη διευκόλυνση του συντονισμού της συγκριτικής μάθησης, Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα». Το έργο, συνολικού προϋπολογισμού 295.000.000 ευρώ, χρηματοδοτήθηκε κατά 75% από κοινοτικούς πόρους και κατά 25% από εθνικούς πόρους. Ο ανά χείρας τόμος συνιστά επικαιροποιημένη έκδοση των αρχικών κειμένων τα οποία συντάχθηκαν τον Ιούνιο του 2011.

Επιπλέον, η θέση των γυναικών μεταναστριών στις σύγχρονες μετακινήσεις γίνεται πιο σύνθετη και διαφοροποιείται συγκριτικά με αυτήν του παρελθόντος. Κατά την τελευταία εικοσαετία, εμφανίζεται η τάση για αυτόνομη μετανάστευση των γυναικών, οι οποίες μεταναστεύουν είτε μόνες τους είτε ως αρχηγοί νοικοκυριών και οικονομικά ενεργά υποκείμενα, ενώ λιγότερες σε σχέση με το παρελθόν μεταναστεύουν ως εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας ακολουθώντας τους συζύγους τους. Η νέα αυτή εξέλιξη έχει καταγραφεί στη βιβλιογραφία με τον όρο «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης», αναγνωρίζοντας την έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης. Οι εξελίξεις αυτές θέτουν νέα ζητήματα στη συζήτηση για τη μετανάστευση και, παράλληλα, αναδεικνύουν την ανισότητα και τις διακρίσεις που υφίστανται οι μετανάστριες ως γυναίκες και ως αλλοδαπές, γεγονός που εμπεριέχει τις σχέσεις των δύο φύλων και έχει αναδείξει τη σημασία της διάστασης του φύλου στη διερεύνησή του.

Στη βάση των παραπάνω, αντικείμενο του έργου ήταν ο εντοπισμός και η αποτύπωση των ποικίλων παραμέτρων που συνδέονται με τη διαδικασία άφιξης, εγκατάστασης, διαβίωσης και ένταξης των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Στόχος του έργου ήταν η διαμόρφωση δεικτών για την αποτίμηση του βαθμού και της ποιότητας της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

Οι βασικότεροι τομείς που διερευνήθηκαν σε σχέση με το γυναικείο μεταναστευτικό πληθυσμό που διαμένει στην Ελλάδα στο πλαίσιο της μελέτης ήταν οι εξής:

- ένταξη στην αγορά εργασίας
- πρόσβαση στη στέγαση
- πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας
- πρόσβαση στην εκπαίδευση
- πολιτική και κοινωνική συμμετοχή
- οικογενειακή ζωή, ελεύθερος χρόνος.

Διερευνήθηκε το σύστημα υποδοχής, διαδικασίας νομιμοποίησης (νομική ένταξη) και η συμβολή του στο επίπεδο της ασφάλειας, της κοινωνικής προστασίας, της κοινωνικής συνοχής και της συμμετοχής των μεταναστριών στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.

Στο πλαίσιο του έργου διενεργήθηκε η εμπειρική διερεύνηση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία με

ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους, οι οποίες συνέβαλαν –με τρόπο αυτόνομο αλλά και συμπληρωματικό– στην κατάρτιση τόσο των ποσοτικών όσο και των ποιοτικών δεικτών αξιολόγησης του επιπέδου ένταξης των μεταναστριών.

Είναι γεγονός ότι, ενώ οι ποσοτικοί δείκτες μπορούν να δείξουν κρίσιμες εξελίξεις ως προς την αποδυνάμωση των συνθηκών κοινωνικής συνοχής –που πρέπει να αντιμετωπισθούν με ανάλογες πολιτικές–, δεν μπορούν να δώσουν πληροφορίες για σχέσεις αιτιότητας που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για τη διαμόρφωση κατ'άλληλων και αποδοτικών προληπτικών δράσεων πολιτικής. Γι' αυτόν το σκοπό, χρειάζεται η μελέτη των *διαδικασιών* κοινωνικής ένταξης, γιατί μόνο αυτές μπορούν να δώσουν πληροφορίες για το είδος της πολιτικής δράσης που θα μπορούσε να βελτιώσει την κοινωνική ένταξη και την κοινωνική συνοχή.

Η διαδικασία ένταξης μπορεί να μελετηθεί μόνο από τη σκοπιά των δρώντων υποκειμένων - μεταναστριών που είναι αλληλένδετη με βιογραφικές διαδικασίες: με το μεταναστευτικό σχέδιο που αντικατοπτρίζει τις προθέσεις της μετανάστευσης, και με τις στρατηγικές που αναπτύσσουν για την πραγματοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου και τη βελτίωση των όρων ζωής στη μετανάστευση. Είναι ως εκ τούτου αναγκαίο να διερευνηθούν σε βάθος τόσο οι διαφορετικές πτυχές της βιογραφικής τροχιάς όσο και οι διαφορετικές δυνατότητες που διαθέτουν στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας για την επιδίωξη της πραγμάτωσης του μεταναστευτικού τους σχεδίου και των στόχων ζωής τους.

Στο πλαίσιο αυτό και στο συγκεκριμένο τόμο εμπεριέχονται κείμενα τα οποία προσεγγίζουν τη διαδικασία μετανάστευσης με τη μέθοδο της αφηγηματικής βιογραφικής συνέντευξης, που δίνει τη δυνατότητα ανάλυσης της βιογραφικής διαδικασίας και της αλληλόδρασης της μετανάστριας με το κοινωνικό περιβάλλον. Έμφαση δίδεται στη διερεύνηση ποιοτικών στοιχείων που συνιστούν, αφενός, βάση διατύπωσης δεικτών μέτρησης της κοινωνικής συνοχής και, αφετέρου, καθορίζουν τη διαδικασία κοινωνική ένταξης, όπως:

- η δυνατότητα ενεργοποίησης και αξιοποίησης διαθέσιμου από τη χώρα προέλευσης εκπαιδευτικού κεφαλαίου και πόρων (resources)
- οι δυνατότητες συσσώρευσης νέου τύπου εκπαιδευτικού κεφαλαίου, όπως η επανακατάρτιση ή και η απόκτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων,

- η συμμετοχή σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα - κοινωνικό κεφάλαιο,
- η δραστηριοποίηση σε μεταναστευτικές κοινότητες και συλλογικότητες, η πρόσβαση στην πληροφόρηση,
- η γνώση και οι δεξιότητες για τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή,
- οι κοινωνικές σχέσεις και η διάδραση με γηγενείς, γείτονες, συμπατριώτες,
- η νομική και συναισθηματική σύνδεση με το νέο κοινωνικό περίγυρο.

Τέλος, κρίσιμη παράμετρο για την κοινωνική ένταξη αποτελεί η εμπρόθετη δράση (agency) και οι στρατηγικές ζωής των υποκειμένων προκειμένου να διαχειριστούν θεσμικούς και άλλους περιορισμούς, όπως, π.χ., το διπλό προσανατολισμό των μεταναστριών, προς το κοινωνικό περιβάλλον της χώρας υποδοχής και της χώρας προέλευσης και των αντίστοιχων προσδοκιών στις οποίες βρίσκονται εκτεθειμένες. Τέτοιες στρατηγικές επηρεάζουν συμπεριφορές και επιλογές αναφορικά, π.χ., με την αποταμίευση, την κοινωνική ασφάλιση, τη σχέση με την οικονομία των χωρών προέλευσης (εμβάσματα), τα σχέδια για τα παιδιά, τα επαγγελματικά σχέδια, και τις δυνατότητες πραγμάτωσης της αίσθησης του ανήκειν στην ελληνική κοινωνία.

Πιο συγκεκριμένα, οι ποιοτικές συνεντεύξεις με μετανάστριες οργανώθηκαν στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου ως ακολούθως:

Διενεργήθηκαν 23 ποιοτικές, βιογραφικές/αφηγηματικές συνεντεύξεις με μετανάστριες, αριθμός που κρίνεται επαρκής για τη συγκέντρωση ποιοτικών στοιχείων αναφορικά με μια βιογραφική αξιολόγηση των πολιτικών και των βιογραφικών διαδικασιών κοινωνικής ένταξης. Επίσης, διεξήχθησαν ομάδες συζήτησης, οι οποίες διαθέτουν συγκριτικό πλεονέκτημα για την αξιοποίηση ατόμων με εξειδικευμένη γνώση ή και εμπειρία σε συγκεκριμένα θέματα και την ανάδυση μιας «κοινής γνώμης», έτσι όπως αυτή συγκροτείται πέραν της υποκειμενικής άποψης και θεώρησης στο πλαίσιο μιας εστιασμένης συζήτησης. Με την προσέγγιση αυτή υλοποιήθηκαν 6 περιφερειακές θεματικές ομάδες (των 36 ατόμων συνολικά) εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες που ζουν στον αστικό και αγροτικό χώρο και απασχολούνται στον πρωτογενή, δευτερογενή ή τριτογενή τομέα για τη διερεύνηση ζητημάτων σχετικά με τα προβλεπόμενα πεδία διερεύνησης καθώς και -ενδεικτικά-:

- την πρόσβαση σε άτυπα κοινωνικά και συγγενικά δίκτυα,

- το βαθμό αυτονομίας της δράσης τους και ειδικότερα αναφορικά με τα σχέδια ζωής τους των ίδιων και των μελών της οικογένειάς τους (παιδιά) κ.ά.

Το εμπειρικό υλικό των βιογραφικών συνεντεύξεων αναλύθηκε με την ερμηνευτική μέθοδο, η οποία επιτρέπει την ανακατασκευή της διαδικασίας ενσωμάτωσης στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας ως προς την ανάδειξη των εμποδίων (θεσμικών κ.ά.) και των δυνατοτήτων δράσης που διαθέτουν ή και επινοούν (στρατηγικές δράσης) για την αντιμετώπιση των προβλημάτων κοινωνικής ένταξης που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες. Θεωρητική αφετηρία αποτελεί η κατανόηση της κοινωνικής ένταξης ως «διαδικασία», η οποία συμπεριλαμβάνει τη διάσταση του χρόνου και της διαδικαστικότητας και ενσωματώνει τη δράση των ίδιων των υποκειμένων. Η ανάλυση των συνεντεύξεων ακολούθησε τους κανόνες της ερμηνευτικής μεθόδου. Το λανθάνον νόημα της αφήγησης ανακατασκευάστηκε με τη βοήθεια των κανόνων της θεωρίας της αφήγησης: ανάλυση της θεματικής διαδοχικότητας, της εναλλαγής των διαφόρων τύπων διήγησης, και της παρουσίας και εναλλαγής των βασικών βιογραφικών δομών στη βιογραφική αφήγηση.

Η διάρθρωση του περιεχομένου του ανά χείρας τόμου ακολούθησε τη λογική της *συνεύρεσης* μελετών που προέκυψαν από την *αποκωδικοποίηση* του υλικού που συλλέχθηκε κατά την υλοποίηση του ως άνω έργου. Ο τόμος αρθρώνεται σε δύο διακριτά μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει την παρουσίαση ποιοτικών δεικτών ένταξης των μεταναστριών καθώς και την εμβάθυνση σε δυναμικές και παράγοντες των διαδικασιών που σχετίζονται με τους ποιοτικούς δείκτες ένταξης. Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται σε επιμέρους αναλύσεις ειδικών θεμάτων. Και τα δύο μέρη βασίζονται στην αναλυτική παρουσίαση αποτελεσμάτων των βιογραφικών συνεντεύξεων και των ομάδων εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες.

Τον επιστημονικό συντονισμό της ποιοτικής έρευνας του έργου είχε η Μαρία Λιάπη και της μεθοδολογίας για την εκπόνηση της ποιοτικής έρευνας η Μαρία Κόντου, οι οποίες από κοινού είχαν και την ευθύνη συγγραφής του πρώτου μέρους του ανά χείρας τόμου. Όπως προαναφέρθηκε, στόχος του ερευνητικού έργου το οποίο και πραγματοποιήθηκε από το Μάρτιο 2011 μέχρι τον Ιούλιο 2011 ήταν η ανάδειξη ποσοτικών και ποιοτικών δεικτών αξιολόγησης της κοι-

νωνικής ένταξης των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Σε αυτήν την έκδοση παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των εργασιών που στόχευσαν στην ανάδειξη ποιοτικών δεικτών μέσα από την ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων και ομάδων εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες σε αστικά κέντρα (Αθήνα – Θεσσαλονίκη) και ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας. Στο πρώτο μέρος του τόμου αυτού παραθέτουμε το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η προσπάθειά μας και τους δείκτες που αναδείχθηκαν από την ανάλυση των βιογραφικών αφηγήσεων. Στο δεύτερο μέρος παραθέτουμε κείμενα εμβάθυνσης στις δυναμικές της πορείας ένταξης. Έτσι, το δεύτερο μέρος του παρόντος τόμου συμπεριλαμβάνει αναλύσεις των Μαρίας Θανοπούλου, Αμαλίας Φραγκίσκου, Μαρίας Πετρονώρα και Φραίνς Καμούτση, οι οποίες και αποτέλεσαν στελέχη των ποιοτικών διερευνήσεων του παραπάνω έργου.

Την ανάλυση των μεμονωμένων βιογραφικών συνεντεύξεων και ομάδων εστιασμένης συζήτησης του έργου έκαναν από κοινού οι ερευνήτριες: Μαρία Λιάπη, Άννα Βουγιούκα, Έλσα Γάτσιου (ΚΤΜΕ ΔΙΟΤΙΜΑ), Μαρίνα Πετρονώρα, Μαρία Θανοπούλου, Αμαλία Φραγκίσκου, Έρση Ζακοπούλου, Φραίν Καμούτση (ΕΚΚΕ).

Ευχαριστούμε όλες τις μετανάστριες που με τις αφηγήσεις τους συνέβαλαν στην επιτυχία της έρευνάς μας.

Οι επιμελήτριες του τόμου

Μαρία Λιάπη και Μαρία Κόντου

Αθήνα 2014

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΟΙΟΤΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΩΝ

Μεθοδολογία διαμόρφωσης και ανάπτυξης ποιοτικών δεικτών ένταξης

Μαρία Κόντου, Μαρία Λιάπη

1. Κοινωνική ένταξη και βιογραφία. Διαδικασίες, αποτελέσματα και δράση

Στο πλαίσιο του έργου με το ακρωνύμιο Femint_gr αναπτύχθηκε μοντέλο ποιοτικών δεικτών, το οποίο αποσκοπεί στην αξιολόγηση και αποτίμηση της προόδου της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στον ελληνικό χώρο και στην σε βάθος ανάλυση των διαδικασιών και διαστάσεων της ένταξης. Ενώ η πρακτική της ανάδειξης ποσοτικών δεικτών είναι ευρέως διαδεδομένη και αποσκοπεί στη μέτρηση κοινωνικών καταστάσεων, η ανάδειξη ποιοτικών δεικτών αποτελεί πρόσφατη προσπάθεια στην έρευνα και έχει χρησιμοποιηθεί κατεξοχήν με πεδίο την ευαίσθητη σε θέματα φύλου αξιολόγηση κοινωνικών καταστάσεων, όπως για παράδειγμα στο GIDA Guide to Gender-Sensitive Indicators του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO 1998), καθώς και τους δείκτες για την αξιολόγηση της Πλατφόρμας του Πεκίνου της Κοινωνικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ασία και τον Ειρηνικό (United Nations Economic Social Commission for Asia and the Pacific 2004). Και στις δύο περιπτώσεις, οι δείκτες αναφέρονται στην καταγραφή των στάσεων των γυναικών, κυρίως σε ό,τι αφορά στην αξιολόγηση της κοινωνική τους κατάστασης.

Στο εν λόγω ερευνητικό έργο προσπαθήσαμε να διαμορφώσουμε δείκτες ευαίσθητους στα θέματα φύλου, οι οποίοι δεν αρκούνται στην ανάλυση υποκειμενικών στάσεων απέναντι στα πράγματα. Στόχος μας ήταν να δώσουμε μια εικόνα των κοινωνικών διαδικασιών πίσω από τις υποκειμενικές στάσεις, και ιδιαίτερα να αποτυπώσουμε με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια τις διαφοροποιήσεις των κοινωνικών διαδικασιών της κοινωνικής ένταξης, καθώς και τη δράση των μετα-

ναστριών μέσα στα συγκεκριμένα όρια που θέτουν οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες και η μεταναστευτική και κοινωνική πολιτική. Στόχος μας είναι, με άλλα λόγια, να αποτιμήσουμε τόσο το ρόλο των δομών, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών, μεταναστευτικών και ενταξιακών πολιτικών, όσο και της δράσης των υποκειμένων (agency) στη διαμόρφωση των διαδικασιών ένταξης.

2. Οι ποσοτικοί και οι ποιοτικοί δείκτες ένταξης. Διαφορές και συγκλίσεις

Οι δείκτες κοινωνικής ένταξης μεταναστών και μεταναστριών βασίζονται σε θεωρίες ή θεωρητικές παραδοχές σχετικά με το φαινόμενο της κοινωνικής ένταξης. Οι θεωρίες κοινωνικής ένταξης αναφέρονται συνήθως στα τρία διαφορετικά επίπεδα του φαινομένου. Την κοινωνική ένταξη ως διαδικασία (processes), ως αποτέλεσμα διαδικασιών (outcomes), και ως δράση των υποκειμένων που αποσκοπεί σε κοινωνική ένταξη (social action).

Οι ποσοτικοί δείκτες μετρούν τα αποτελέσματα των διαδικασιών ένταξης (outcomes) και επιτρέπουν συγκρίσεις σε διάφορα επίπεδα, π.χ. την κοινωνική θέση των μεταναστών/-στριών σε σχέση με την κοινωνική θέση των γηγενών, το βαθμό ένταξης των μεταναστών/-στριών σε σχέση με το βαθμό ένταξής τους σε άλλες περιοχές ή χώρες. Επιτρέπουν τη σύγκριση στη διάσταση του χρόνου (διαφορά στα αποτελέσματα μεταξύ χρόνου 1 και χρόνου 2 κ.ο.κ.) και δίνουν, έτσι, μια αδρή εικόνα των διαδικασιών και κοινωνικών αλλαγών. Η σύγκριση αυτή επιτρέπει τη διατύπωση υποθέσεων αναφορικά με την επίδραση πολιτικών στα αποτελέσματα των διαδικασιών ένταξης. Το κανονιστικό πλαίσιο (βάση αποτίμησης) δεν γίνεται αντικείμενο ιδιαίτερου στοχασμού, αλλά προσδιορίζεται από το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Είναι συνήθως το επίπεδο ένταξης συγκρίσιμων γηγενών πληθυσμιακών ομάδων, π.χ. στατιστικοί μέσοι όροι κοινωνικών καταστάσεων όπως η ανεργία, το ύψος εισοδήματος, το επίπεδο εκπαίδευσης, κ.α.

Οι ποιοτικοί δείκτες κοινωνικής ένταξης, αντίθετα, στοχεύουν στην αποτύπωση των διαφοροποιημένων διαδικασιών ένταξης και των τυπικών στρατηγικών δράσης, αντικατοπτρίζουν την πολυπλοκό-

τητα των κοινωνικών διαδικασιών ένταξης. Βασιζόμενοι σε εις βάθος ανάλυση περιπτώσεων, μπορούν να αξιολογήσουν πιο διαφοροποιημένα τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και το ρόλο των πολιτικών στην πορεία των διαδικασιών αυτών. Επιτρέπουν τη σύγκριση της κοινωνικής ένταξης εντός της βιογραφίας (στο χρόνο) –π.χ. το στάδιο ένταξης κατά τον πρώτο καιρό, σε σχέση με το στάδιο ένταξης μετά από πολύχρονη παραμονή– όπως επίσης και τη συγκριτική αξιολόγηση τύπων διαδικασιών ένταξης τόσο μεταξύ υποομάδων και κατηγοριών μεταναστριών, όσο και μεταξύ κοινωνικών χώρων. Τέλος, το κανονιστικό πλαίσιο για την αξιολόγηση της κοινωνικής ένταξης δεν θεωρείται προκαθορισμένο, αλλά είναι συνδεδεμένο με τις κοινωνικές ανάγκες και εμπειρίες των υποκειμένων και τις συνθήκες ικανοποίησης των αναγκών τους και γι' αυτό είναι εύρημα και όχι προϋπόθεση της έρευνας.

3. Κοινωνική ένταξη – ένα κεντρικό θέμα της Κοινωνιολογίας

Η κοινωνική ένταξη υπήρξε από την αρχή ένα κεντρικό ερώτημα της κοινωνιολογικής σκέψης. Το ερώτημα που απασχόλησε τους κλασσικούς της κοινωνιολογίας ήταν το πώς είναι δυνατή η κοινωνική συνοχή όταν το κάθε άτομο επιδιώκει το συμφέρον του. Σε αυτό το ερώτημα αναφέρεται το πρόβλημα της κοινωνικής τάξης (the problem of social order) που αποτέλεσε αφετηρία για τη θεωρία της δράσης του Talcott Parsons (1951). Οι θεωρητικοί της κοινωνικής δράσης θεωρούν ότι μέσα από την κοινωνική δράση αναπαράγεται το κοινωνικό και η κοινωνική ένταξη των δρώντων υποκειμένων (Giddens 1997). Επιπλέον, σύμφωνα με τους κλασσικούς κοινωνιολόγους, η διαδικασία της κοινωνικής ένταξης των ατόμων εμπεριέχει μεταξύ άλλων το πρόβλημα της εξισορρόπησης της ανάγκης προσαρμογής του υποκειμένου στους κοινωνικούς κανόνες και καταναγκασμούς και της ανάγκης αυτονομίας δράσης. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Georg Simmel (1922), ότι το υποκείμενο τοποθετείται συγχρόνως εντός και εκτός της κοινωνίας, αναφερόμενος, από τη μία πλευρά, στον εν δυνάμει και στον πραγματικό κοινωνικό αποκλεισμό, και από την άλλη μεριά, στην εν δυνάμει αντίθεση του υποκειμένου προς τον

κοινωνικό καταναγκασμό και στη συνεχή του προσπάθεια για τη διατήρηση και τη διεύρυνση της ικανότητας εμπρόθετης δράσης.

Η συνειδητοποίηση αυτής της δομικότητας του προβλήματος της κοινωνικής ένταξης εξυπηρετεί στο να αντιληφθούμε ότι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες/-στριες είναι προβλήματα που αντιμετωπίζουν εν δυνάμει και οι γηγενείς πληθυσμοί. Αυτή η σκοπιά στο πρόβλημα της κοινωνικής ένταξης θα μπορούσε να βοηθήσει στο να αποφευχθούν η περιχαράκωση της μελέτης των θεμάτων των μεταναστών και μεταναστριών και ο διαχωρισμός τους από άλλα κοινωνικά θέματα, καθώς αυτή η ερευνητική και θεωρητική «γκετοποίηση» επιβεβαιώνει και ενισχύει συμβολικά και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Πέρα όμως από τη δομική ομοιότητα της προσπάθειας για κοινωνική ένταξη των μεταναστών/-στριών με αυτή των γηγενών, η ιδιαιτερότητα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και μεταναστριών συνίσταται στο ότι η αφετηρία της κοινωνικής ένταξης στη δική τους περίπτωση είναι από τη θέση τού εκτός κοινωνίας τοποθετημένου ξένου/ξένης και, ως εκ τούτου, είναι κοινωνική ένταξη κάτω από δυσχερείς συνθήκες και οξυμένα προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού, πιθανά και βιογραφικής κρίσης και, περιστασιακά και εν μέρει, απώλειας της ικανότητας για εμπρόθετη δράση, την οποία το υποκείμενο προσπαθεί να επανακτήσει. Έτσι, συχνά η ένταξη των μεταναστριών συνιστά όχι απλώς μία προσπάθεια, αλλά έναν συνεχή αγώνα για κοινωνική ένταξη (Karrer 2002).

Μια περαιτέρω διαφορά στην προσπάθεια ένταξης των μεταναστριών διακρίνουμε στο διπλό διεθνικό προσανατολισμό προς τη χώρα προέλευσης και τη χώρα παραμονής (Transnationalism). Αυτός ο διπλός προσανατολισμός χαρακτηρίζει τη δράση ένταξης των μεταναστριών, δεν την αποκλείει.

4. Προς μια θεωρία κοινωνικής ένταξης που ενσωματώνει τη σκοπιά των μεταναστριών ως δρώντων υποκειμένων

Η θεωρία κοινωνικής ένταξης που προτείνουμε βασίζεται πάνω στη στενή σχέση μεταξύ δράσης για ένταξη, διαδικασίας και αποτελέσματος. Επιπλέον, η δράση των μεταναστριών είναι δράση ένταξης εγκιβωτισμένη τόσο στη ροή της καθημερινότητας όσο και στη ροή

των βιογραφικών εμπειριών και διαδικασιών. Πληθώρα εμπρόθετων δράσεων είναι ιεραρχημένες σχετικά με τους σκοπούς που αυτές ακολουθούν, π.χ. τα σχέδια βιογραφικής σημασίας σε σχέση με τα εφήμερα και παροδικής σημασίας σχέδια.

Σημαντικό για την ένταξη είναι ότι η δράση του υποκειμένου μπορεί να είναι εμπρόθετη και να αναφέρεται σε συγκεκριμένες στρατηγικές, οι οποίες μπορεί να έχουν αποτελέσματα που ανταποκρίνονται στην πρόθεση και στους στόχους της δράσης, αλλά και αποτελέσματα που αποκλίνουν από την πρόθεση του υποκειμένου (Merton 1936). Η δράση του υποκειμένου αποτελείται, επίσης, και από πρακτικές ρουτίνες της καθημερινής ζωής, χωρίς συνειδητή πρόθεση και σχέδιο δράσης, που, όμως, έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική ένταξη, μιας και μπορεί να οδηγήσουν σε νέες στάσεις απέναντι στο γύρω κόσμο, σε εξοικείωση με το περιβάλλον, να ωθήσουν στην απόκτηση γνώσης σχετικά με τη λειτουργία της κοινωνίας, και στην ταύτιση με το φυσικό και τον κοινωνικό χώρο.

Η διαδικασία κοινωνικής ένταξης είναι ενταγμένη σε βιογραφικές διαδικασίες, εμπλέκεται με αυτές και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μαζί τους. Έτσι, για την ανάλυση της κοινωνικής ένταξης ως βιογραφικής διαδικασίας είναι χρήσιμο να λάβουμε υπ' όψιν τις βασικές δομές βιογραφικών διαδικασιών που εντόπισε ο Fritz Schütze (1981, 1983, 1984) στη διερεύνηση σειράς βιογραφιών:

- Τα σχήματα δράσης (βιογραφικά σχέδια και εφήμερα σχέδια δράσης).
- Τα θεσμοθετημένα πρότυπα βιογραφίας (κοινωνικές προσμονές του κοινωνικού κόσμου προς το υποκείμενο σχετικά με τη βιογραφική του εξέλιξη και δράση).
- Την εξαρτημένη βιογραφική τροχιά (απώλεια ικανότητας για εμπρόθετη δράση: φάση στην οποία το υποκείμενο δεν δρα αλλά είναι αντικείμενο δράσης άλλων. Παράδειγμα, η εμπειρία απώλειας της θέσης εργασίας).
- Τη διαδικασία μεταμόρφωσης (αλλαγές του εσωτερικού κόσμου, δραματικές και μη, που συχνά γίνονται εμπόδιο στα σχέδια του υποκειμένου).

Σε αυτήν τη σχηματοποίηση διακρίνουμε τη διττή θέση του ατόμου: από τη μια, βρίσκεται αντιμέτωπο με κοινωνικούς κανόνες που οι άλλοι αναμένουν ότι θα ακολουθήσει, με κοινωνικές αλλαγές που

δεν μπορεί να επηρεάσει το ίδιο, και οι οποίες παίρνουν τον χαρακτήρα φυσικών δυνάμεων – π.χ. η σημερινή οξεία κοινωνικοοικονομική κρίση. Και από την άλλη, βρίσκεται αντιμέτωπο με τον εαυτό ως εσωτερική (και άγνωστη) φύση, αλλά και αναπτύσσει δραστήρια προσπάθεια να επανακτήσει τον έλεγχο πάνω στη ζωή του και να πραγματοποιήσει τα σχέδια του. Έτσι, μέσα από τη βιογραφική αφήγηση αναδομούμε την κοινωνική δράση, την κοινωνική εξέλιξη και το κοινωνικό περιβάλλον. Οι ποιοτικοί δείκτες ένταξης αποτυπώνουν την πορεία ένταξης ή αποκλεισμού, μέσα στην οξεία κοινωνική κρίση στην Ελλάδα του έτους 2011.

Κατανοώντας τη σημασία αυτών των βιογραφικών δομών που διατρέχουν τις βιογραφίες όλων, αν και με διαφορετικό τρόπο, θέτουμε στο επίκεντρο της ανάλυσης της κοινωνικής ένταξης τη διεύρυνση της ικανότητας δράσης των μεταναστριών. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι *η ικανότητα για εμπρόθετη δράση είναι ένας κεντρικός δείκτης για την κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστριών και μεταναστών*.

Η θεώρηση της κοινωνικής ένταξης από τη σκοπιά του υποκειμένου, της δράσης και της βιογραφίας του, δεν σημαίνει υποτίμηση της σημασίας της κοινωνικής διάδρασης για την ένταξη. Η διαδικασία ένταξης είναι μια αμφίδρομη διαδικασία, γιατί απαιτεί τη σύμπραξη των γηγενών δρώντων: για την ένταξη, π.χ., στην αγορά εργασίας χρειάζεται η σύμπραξη υποδομών κοινωνικής στήριξης και η σύμπραξη του εργοδότη. Δεδομένης της πανανθρώπινης ανάγκης για κοινωνική αναγνώριση στις κοινωνικές διαδράσεις, για να αναπτύξει η μετανάστρια ταυτοτική ένταξη χρειάζεται την κοινωνική αναγνώριση σε διάφορα επίπεδα: στο επίπεδο της διάδρασης, στο επίπεδο των δικαιωμάτων, στο επίπεδο των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η βιογραφική εμπειρία αντικατοπτρίζει κατά συνέπεια την πραγματικότητα της κοινωνικής διάδρασης και του κοινωνικού πλαισίου.

5. Η θεωρία των *Capabilities* ως κανονιστικό πλαίσιο της αξιολόγησης διαδικασιών ένταξης

Η βιογραφική θεωρία είναι η βάση για την ανάλυση των διαδικασιών κοινωνικής ένταξης και για την ανάλυση της διαδικασίας ένταξης. Για την ανάδειξη δεικτών χρειάζεται επιπλέον ένα πλαίσιο αξιολόγησης,

το οποίο να λαμβάνει υπ' όψιν τη διαδικαστικότητα (processuality) της εμπειρίας και την αξιολόγηση των ίδιων των υποκειμένων. Ένα κατάλληλο κανονιστικό πλαίσιο εντοπίσαμε στον τρόπο με τον οποίο η θεωρία των Capabilities (A. Sen 1999) σχηματοποιεί τα βιογραφικά σχέδια των υποκειμένων ως πεδία στα οποία, επηρεασμένα από τη βιογραφική εμπειρία, τα υποκείμενα αναγνωρίζουν πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής.

Το κανονιστικό πλαίσιο βασίζεται στην ιδέα της διεύρυνσης της ικανότητας δράσης του υποκειμένου και συγκεκριμενοποιείται μέσα από τη θεωρία των δυνατοτήτων /ικανοτήτων (Capabilities). Η ικανότητα δράσης είναι συνδεδεμένη με την πραγματοποίηση των πολύτιμων λειτουργικοτήτων ζωής των υποκειμένων (valuable functionings). Πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής είναι καταστάσεις που το υποκείμενο θέλει να πραγματοποιήσει, ή ικανότητες που θα ήθελε να αποκτήσει. Πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής αναπτύσσονται μέσα από τη βιογραφική εμπειρία και διαδικασία – είναι πολλές φορές καταστάσεις που το άτομο στερείται και αντιλαμβάνεται ως έλλειψη, π.χ. η ζωή με την οικογένεια είναι για τις περισσότερες μετανάστριες πολύτιμη λειτουργικότητα ζωής, όμως γίνεται ακόμα πιο επιτακτική όταν η μετανάστρια αναγκάζεται να ζήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα χωριστά από την οικογένειά της λόγω της μετανάστευσής της και της δουλειάς της ως εσωτερικής οικιακής εργάτριας. Η γνώση για τις πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής μάς βοηθά να οργανώσουμε τους δείκτες γύρω από τις διαστάσεις που συνιστούν ιδιαίτερα προβλήματα για τις μετανάστριες και η λύση των οποίων είναι απαραίτητη για την κοινωνική τους ένταξη.

6. Κοινωνική ένταξη και βιογραφική μέθοδος

Η μέθοδος της βιογραφικής αφήγησης (Schütze 1981, 1984) αποτελεί μια προνομιακή πρόσβαση στο πολυδιάστατο της κοινωνικής ένταξης. Με τη μέθοδο της βιογραφικής αφήγησης μπορεί η κοινωνική ένταξη να διερευνηθεί ως εμπειρία, ως δράση, ως βιογραφική διαδικασία και ως αποτέλεσμα. Η ίδια μέθοδος μάς επιτρέπει ακόμη να ανιχνεύσουμε και να εντοπίσουμε τις πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής των μεταναστριών.

Οι ποιοτικοί δείκτες, όπως τους αναπτύξαμε σε αυτή την έρευνα, δεν είναι λοιπόν προϊόν της προ-ερευνητικής τοποθέτησης και σκέ-

ψης αλλά εύρημα της έρευνας. Δείκτης είναι σε αυτή την περίπτωση μια διάσταση της κοινωνικής ένταξης, που μπορεί σε άλλες κοινωνικές συνθήκες να μην είναι τόσο εμφανής, αλλά που, στην υπό εξέταση περίπτωση (στην Ελλάδα), προκύπτει από την ανάλυση ως σημαντικό πεδίο πραγμάτωσης ή όχι της ένταξης, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες που διαμορφώνουν συγκεκριμένα εμπόδια και λόγους αποκλεισμού για τις μετανάστριες. Ένα παράδειγμα είναι το πόσο κεντρική θέση κατέχει στις αφηγήσεις το θέμα της σταθεροποίησης του νομικού καθεστώτος (τα «χαρτιά»), θέμα που αναδεικνύεται ως δείκτης, ο οποίος σε άλλες χώρες πιθανόν να μην έχει τόσο πρωταρχική σημασία, επειδή οι δομές απόκτησης του status παραμονής είναι ενδεχομένως καθορισμένες και δεν εμπεριέχουν απρόσμενα κωλύματα.

Οι ποιοτικοί δείκτες κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών εμπεριέχουν τυπικές διαδικασίες και πορείες (*typical lines of genesis*) που ανιχνεύονται μέσα από την ανάλυση των βιογραφικών αφηγήσεων και της συγκριτικής τους αντιπαράθεσης και αποδίδουν μια καθολική και γενικεύσιμη εικόνα της δυναμικής εξέλιξης του ειδικού πεδίου, π.χ. την ένταξη στην αγορά εργασίας και την κινητικότητα που αυτή επιτρέπει ή εμποδίζει.

Οι ποιοτικοί δείκτες επιτρέπουν την αποτύπωση διαβαθμίσεων της ικανότητας δράσης και των σημαντικών για την κάθε μετανάστρια λειτουργικοτήτων ζωής, καθώς και τη δυναμική της πραγμάτωσής τους ή της έλλειψής τους. Μέσα από τις τυπικές διαδρομές διαφαίνονται τα εμπόδια που οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν, οι στρατηγικές που αναπτύσσουν, οι πόροι /αγαθά (*resources*) στους οποίους έχουν πρόσβαση, και οι επιπτώσεις των πολιτικών στη δράση και την ένταξη γενικά.

Έτσι, οι ποιοτικοί δείκτες ένταξης βασίζονται σε μία σε βάθος ανάλυση της αλληλεπίδρασης της δράσης, των συνθηκών, και των πολιτικών, εξηγούν την προέλευση των αποτελεσμάτων, επιτρέπουν μια διεξοδική ανάλυση της επίδρασης των πολιτικών και δίνουν τη γνώση που απαιτείται για τη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών που προωθούν την ένταξη (Apitzsch, Inowlocki, Kontos 2008).

Οι δείκτες είναι μεν εύρημα της ανάλυσής μας, όμως οι διαστάσεις που έχουν ήδη καθιερωθεί στην έρευνα της ένταξης των μεταναστών/-στριών, όπως, δομική ένταξη (π.χ. απόκτηση θέσης στην αγορά εργασίας, δικαιώματα, κ.α.), κοινωνική ένταξη (π.χ. δημιουργία κοινωνικών σχέσεων, συμμετοχή κ.α.), πολιτισμική ένταξη (π.χ.

μάθηση, απόκτηση γνώσης σχετικά με την καθημερινότητα, κ.α.), ταυτοτική ένταξη (π.χ. αλλαγή της αυτοκατανόησης, νέες ταυτίσεις, νέα αίσθηση του ανήκειν, Esser 2001, 2009), παραμένουν, επίσης, σημαντικές για τη διαμόρφωση των δεικτών ένταξης στην παρούσα έρευνα, γιατί προσδιορίζουν πεδία αποκλεισμού αλλά και πεδία μέσα στα οποία τα υποκείμενα –αντιμέτωπα με την εμπειρία της απώλειας της ικανότητας εμπρόθετης δράσης– ανακαλύπτουν πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής. Πέρα από αυτές τις προ-διατυπωμένες διαστάσεις, η εμπειρική έρευνα μάς οδηγεί στην ολοκλήρωση των δεικτών για τη συγκεκριμένη κοινωνική δομή και τη συγκεκριμένη ιστορική φάση.

Οι ποιοτικοί δείκτες με βάση τη βιογραφική ανάλυση και τη θεωρία των Capabilities έχουν έναν διπλό στόχο. Κατ' αρχάς την ανάλυση για τις διαδικασίες ένταξης, τα αποτελέσματα, τις στρατηγικές και τις εμπειρίες των μεταναστριών και των πολιτικών σε αυτό το πλαίσιο, δηλαδή, τον εντοπισμό των προβλημάτων και τη σκιαγράφηση των διαδικασιών και των αποτελεσμάτων τους. Επιπλέον, όμως, έχουν και το στόχο της ένταξης, δηλαδή τη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών που θα μπορούσαν να στηρίξουν την πορεία κοινωνικής ένταξης, λαμβάνοντας υπ' όψιν την εμπειρία των δρώντων υποκειμένων και το κανονιστικό πλαίσιο που αναδύεται μέσα από τις πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής των μεταναστριών.

Επίσης, οι ποιοτικοί δείκτες, αναφερόμενοι σε διαδικασίες, δεν αποσκοπούν στην αριθμητική /μαθηματική μέτρησή τους, αλλά σκιαγραφούν ποιοτικά διαφορετικές διαδρομές. Όμως επιτρέπουν την ποσοτική σύγκριση σχετικά με τη διάσταση του περισσότερου ή λιγότερου ή άλλες διαφοροποιήσεις.

Οι δείκτες ένταξης που παραθέτουμε αποσκοπούν στο να αποτυπώσουν τυπικές πορείες ένταξης των μεταναστριών, όπως ανακατασκευάζονται μέσα από τις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις και όπως επιβεβαιώνονται από τη σύγκριση μεταξύ των αφηγήσεων, φέρνοντας συγχρόνως στο φως τη δράση των μεταναστριών, τις βιογραφικές διαδικαστικές δομές και τις πολύτιμες λειτουργικότητες που αναδύονται και σταθεροποιούνται μέσα από τις βιογραφικές εμπειρίες, τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της δράσης των υποκειμένων και την επίδραση των πολιτικών ή της έλλειψής τους πάνω σε αυτές τις διαδικασίες.

Τα ευρήματα από την ανάλυση των αφηγήσεων μπορούν να γενικευτούν ως διαδικασίες και δομές σημαντικές για την κοινωνιολογική ανάλυση του πεδίου επειδή –παρά το ότι αποτυπώνουν προσωπικές πορείες– δεν είναι αποτελέσματα τυχαίων και κοινωνικά ασήμαντων επιλογών, αλλά δομούνται κάτω από ιστορικά συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, και επιπλέον επιβεβαιώνονται με τη μέθοδο της σύγκρισης μεταξύ των περιπτώσεων. Ένας δείκτης αποτελείται από ένα σύνολο τυπικών πορειών ένταξης μιας και η πολυπλοκότητα των κοινωνικών χώρων και η διαφορετικότητα των υποκειμενικών προϋποθέσεων παράγουν διαφοροποιημένες πορείες ένταξης που πρέπει να αποτυπωθούν.

Διεξήχθησαν συνολικά 23 βιογραφικές συνεντεύξεις και 6 ομάδες εστιασμένης συζήτησης πάνω σε διάφορα θέματα που αναφέρονται σε πεδία δεικτών, όπως, π.χ., την ένταξη στην αγορά εργασίας, την κατοικία κ.α., με μετανάστριες από τρίτες χώρες στην Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Κόρινθο, και ένα μικρό τουριστικό νησί.¹ Τόσο οι βιογραφικές συνεντεύξεις, όσο και οι εστιασμένες συζητήσεις μαγνητοφωνήθηκαν και απομαγνητοφωνήθηκαν. Η ανάλυση των κειμένων ακολούθησε τις αρχές της ερμηνευτικής όπως εφαρμόζονται στη βιογραφική μέθοδο (Schütze 1981, 1984) και στην ανάλυση άλλων εμπειρικών κειμένων (Bohnsack 1999).

Η πολυπλοκότητα των κοινωνικών χώρων και των υποκειμενικότητων παράγει διαφοροποιημένες πορείες ένταξης που πρέπει να αποτυπωθούν. Περιορισμοί στους πόρους και το χρόνο του ερευνητικού έργου αφήνουν ανοικτό το ερώτημα του κορεσμού του δείγματος, που απαιτεί η Grounded Theory (Glaser και Strauss 1967, Glaser 1978) για την ποιοτική έρευνα. Η παρούσα έρευνα αποτελεί για αυτό μια πρώτη προσέγγιση σε αυτή τη μέθοδο ανάδειξης ποιοτικών δεικτών ένταξης.

Για την παρουσίαση των δεικτών στη συνέχεια θα χρησιμοποιήσουμε συγκεκριμένες περιπτώσεις που περιέχουν τυπικές και επαναλαμβανόμενες διαδικαστικές δομές, έτσι ώστε να γίνεται εμφανής η εμπειρική ανάδυση των δεικτών.

1. Για λόγους ανωνυμοποίησης δεν αναφέρεται το όνομα.

Ποιοτικοί δείκτες ανά πεδίο ένταξης

Μαρία Λιάπη, Μαρία Κόντου

1. Εισαγωγικά

Στην έρευνά μας επικεντρωθήκαμε στην ανάδειξη ποιοτικών δεικτών, που βρίσκονται στο επίκεντρο της έρευνας διεθνώς σχετικά με την ένταξη μεταναστών και μεταναστριών, εκ των οποίων αναδύθηκαν σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής ένταξης μέσα από τις βιογραφικές αφηγήσεις των ίδιων των μεταναστριών. Αυτές οι διαστάσεις περιλαμβάνουν την ένταξη στην αγορά εργασίας, τη νομική ένταξη, την εκμάθηση γλώσσας, την εκπαίδευση και απόκτηση επαγγελματικών εφοδίων, την κοινωνική αναγνώριση, την οικογενειακή ζωή, την κοινωνική και πολιτιστική συμμετοχή, τη στέγαση, την πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες και την κοινωνική προστασία, την αίσθηση του ανήκειν και τη συγκρότηση ταυτοτήτων.

Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε τυπικές πορείες και διαδικασίες που ανασυσταίνουν την πορεία προς την ένταξη, τη δράση των μεταναστριών, τα εμπόδια τα οποία αντιμετωπίζουν ή τις υποστηρικτικές δομές στις οποίες καταφεύγουν, και τις πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής που αναπτύσσονται μέσα από τις βιογραφικές εμπειρίες. Οι ποιοτικοί δείκτες αποτυπώνουν τυπικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Η πολυπλοκότητα της κοινωνικής διαδικασίας απαιτεί διαφοροποιημένους δείκτες. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τυπικές πορείες σε συνάρτηση με κάθε διακριτό πεδίο, και θα διατυπώσουμε υποθέσεις για τους παράγοντες που οδηγούν στις διαφοροποιήσεις.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζονται συνοπτικά οι ποιοτικοί δείκτες που αφορούν κυρίως βιογραφικές διαδικασίες, αλλά σε μερικές περιπτώσεις αποτυπώνονται ως αποσπάσματα, με αναφορές

από τις βιογραφικές αφηγήσεις, τις οποίες θεωρούμε αντιπροσωπευτικές και παραθέτουμε. Για να διασφαλίσουμε τη μη αναγνωρισιμότητα των αφηγητριών και για να προστατέψουμε την ιδιωτική τους σφαίρα, αλλάξαμε τα ονόματα και άλλα στοιχεία που μπορεί να τις κάνουν αναγνωρίσιμες (ανωνυμοποίηση).

2. Απασχόληση – Αγορά εργασίας

Σε ό,τι αφορά στην επαγγελματική ένταξη, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις διαδικασίες, δυνατότητες και περιορισμούς για τη μετάβαση από την περιφέρεια/περιθώριο προς το κέντρο της αγοράς εργασίας, με άλλα λόγια στην κινητικότητα στην αγορά εργασίας και ιδιαίτερα στην «ένταξη στην “κανονική” αγορά εργασίας», για την αντιμετώπιση της εργασιακής επισφάλειας και τα περιθώρια διατήρησης ή βελτίωσης της θέσης αυτής. Με άλλα λόγια, ο ποιοτικός δείκτης παρακολουθεί και αποτιμά τη δυναμική παγίωσης αυτής της κινητικότητας ως προς ανασχετικούς (ενδογενείς και εξωγενείς) ή υποστηρικτικούς παράγοντες.

Στη μελέτη που πραγματοποιήσαμε η έμφαση δόθηκε σε στοιχεία που φωτίζουν τις βιογραφικές διαδικασίες και που εξειδικεύουν και διαφοροποιούν την έννοια της επαγγελματικής ένταξης. Φτάνουμε, έτσι, σε μια εικόνα των διαφορετικών (δυνατών) εξελίξεων που συνιστούν τον ποιοτικό δείκτη «επαγγελματική ένταξη» και τον οργανώνουν γύρω από τυπικές γενεσιουργές γραμμές.

Οι αφηγήσεις ζωής μάς επιτρέπουν να αναλύσουμε τις δομικές αφετηρίες και αλλαγές στην πορεία εργασιακής ένταξης των μεταναστριών, τις διαδρομές και μεταβάσεις από ένα στάδιο σε άλλο: τόσο στο περιθώριο της αγοράς εργασίας, δηλαδή τις άτυπες μορφές εργασίας (όπως οι οικιακές υπηρεσίες), όσο και από το περιθώριο προς τους κεντρικότερους τομείς της δηλωμένης και καλύτερα αμειβομένης εργασίας. Επιπλέον, μάς επιτρέπουν να εντοπίσουμε τα κομβικά σημεία της αλλαγής, τους ενταξιακούς πόρους που εξασφαλίζουν στην πορεία, καθώς και τις βιογραφικά εγκιβωτισμένες πολύτιμες λειτουργικότητες των μεταναστριών που αναπτύσσονται τόσο στη φάση της πρώτης κοινωνικοποίησης, όσο και μέσα από τις συνθήκες και τα βιώματα στη μεταναστευτική κοινωνική πραγματικότητα. Οι τελευταίες

προσδιορίζουν την ποιότητα της κοινωνικής ένταξης σύμφωνα με τις βιογραφικές ανάγκες και σχεδιασμούς αλλά και την ικανότητα δράσης των μεταναστριών.

Αυτές οι διαδρομές εμφανίζονται ως αποτέλεσμα εμπρόθετης δράσης που οι μετανάστριες αναπτύσσουν προκειμένου να διαχειριστούν τους δομικούς περιορισμούς και να διαπραγματευτούν την ένταξη και παραμονή τους στην απασχόληση. Δίνουν, επίσης, τη δυνατότητα καταγραφής της ενταξιακής δυναμικής που βιώνουν, και μάλιστα σε συνθήκες μιας οικονομικής κρίσης που μεταβάλλει δραματικά τους όρους για την πραγμάτωση αλλά και διατήρηση τόσο του δικαιώματος στην εργασία, όσο και άλλων δικαιωμάτων και πολύτιμων λειτουργικοτήτων ζωής.

Ο τομέας της αγοράς εργασίας για οικιακές υπηρεσίες, όπως ο καθαρισμός και η φροντίδα ηλικιωμένων και παιδιών, αποδεικνύεται ότι παίρνει μια απόλυτα κεντρική θέση σε αυτές τις πορείες, τόσο ως σημείο εκκίνησης και χώρος παραμονής, όσο και ως σημείο επαναφοράς και νέας εκκίνησης,¹ ειδικά σε περιπτώσεις δύσβατων μεταβάσεων από ένα στάδιο στο άλλο. Λόγω της κεντρικότητας αυτού του ουσιαστικά πολυδιασπασμένου χώρου εργασίας, δομούμε τον δείκτη για την ένταξη στην απασχόληση γύρω από την πρόσβαση και την υπέρβαση των οικιακών υπηρεσιών.

Στα επόμενα θα αναφερθούμε στην πορεία ένταξης των μεταναστριών με σημείο εκκίνησης τις οικιακές υπηρεσίες και την σταδιακή μετάβαση σε άλλους τομείς της αγοράς εργασίας. Μια άλλη πορεία ένταξης αποτελεί η ένταξη στον τομέα πρότερης επαγγελματικής κατάρτισης και ταυτότητας και οι διαφοροποιήσεις σχετικά με τις συνθήκες ένταξης που εμπεριέχουν οι διαφορετικοί τομείς της αγοράς εργασίας, καθώς και η δυνατότητα της (διπλής) διεθνικής ένταξης. Διαπιστώσαμε ιδιαίτερες συνθήκες εργασιακής ένταξης για αυτές που

1. Το γεγονός της μεγάλης συγκέντρωσης μεταναστριών σε επισφαλείς, χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας συχνά χωρίς κατοχύρωση εργασιακών δικαιωμάτων, όπως στην περίπτωση της εργασίας στον άτυπο τομέα και ιδιαίτερα στον οικιακό τομέα, έχει με σχετική επάρκεια και από διαφορετικές επιστημονικές σκοπιές διερευνηθεί τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Βλ., σχετικά, Ζαραφωνίτου Χρ., κ.ά. (2014), «Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία. Η συμβολή της βιβλιογραφικής επισκόπησης», στο Τσίγκανου Ι., Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (επιμ.), *Γυναίκες μετανάστευση στην Ελλάδα: Οδικός χάρτης πολιτικών κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σελ. 243-286.

έχουν βιώσει τη βία της σωματεμπορίας. Τέλος διαπιστώσαμε την ιδιαιτερότητα των διαδρομών ένταξης σε αγροτικούς χώρους και μικρά τουριστικά νησιά ως εντελώς διαφορετικές σχετικά με το ρόλο των οικιακών υπηρεσιών και τη διάρκεια της απασχόλησης.

2.1. Οικιακές υπηρεσίες

Στο υποκεφάλαιο αυτό θα ασχοληθούμε με την εργασιακή ένταξη και περιχαράκωση στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών στους αστικούς χώρους, τις διαδρομές μέσα στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών για την επανάκτηση του ελέγχου πάνω στην ιδιωτική ζωή και της αυτονομίας, καθώς και τη βελτίωση των όρων εργασίας και αμοιβής και, τέλος, με τις δυνατότητες περιθωριακής κοινωνικής ένταξης με περιορισμένη ικανότητα δράσης.

Οι περισσότερες μετανάστριες στο δείγμα μας σε αστικούς χώρους εργάζονται ή εργάστηκαν στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών, ο οποίος αποδεικνύεται να είναι σημείο εκκίνησης και επανεκκίνησης στην αγορά εργασίας, αλλά και χώρος μακρόχρονης εργασιακής παραμονής, περιχαράκωσης και περιθωριοποίησης. Χαρακτηρίζεται από μια σειρά διαφορετικών τύπων εργασιακών σχέσεων (εσωτερική/εξωτερική, ένας ή περισσότεροι εργοδότες, καθαρισμός ή φροντίδα και καθαρισμός) και περιεχόμενου εργασίας, τις περισσότερες φορές με τη μορφή άτυπης εργασίας.

Οι περισσότερες μετανάστριες, ιδιαίτερα αυτές που έρχονται χωρίς την οικογένεια τους στην Ελλάδα, ακόμα και αν έχουν ειδίκευση και επαγγελματική πείρα σε άλλους τομείς της αγοράς εργασίας, αρχίζουν εργασία, με λίγες ή χωρίς γνώσεις της ελληνικής γλώσσας, ως εσωτερικές στη φροντίδα ηλικιωμένων. Η εργασιακή κινητικότητα που αναπτύσσουν οι εργαζόμενες οι οποίες κατοικούν στο σπίτι του εργοδότη, δηλαδή στο χώρο εργασίας τους, αφορά στην αλλαγή εργοδότη με την ελπίδα καλύτερων συνθηκών δουλειάς, διαβίωσης και πληρωμής. Σημαντικό σημείο αλλαγής είναι το πέρασμα της μετανάστριας από την εργασία ως εσωτερικής σε εξωτερική, από τη φροντίδα ηλικιωμένων στις υπηρεσίες καθαριότητας. Η αλλαγή αυτή εξασφαλίζει την επανάκτηση του ελέγχου πάνω στην ιδιωτική ζωή, τον ιδιωτικό χώρο και τον ελεύθερο χρόνο, και ανοίγει για τη μετανάστρια τη δυνατότητα για οικογενειακή ζωή, με άλλα λόγια εξασφαλίζει τη δυνατότητα πραγ-

μάτωσης βασικών πολύτιμων λειτουργικοτήτων που έμεναν απραγματοποιήσιμες στα πλαίσια της σχέσης εργασίας ως εσωτερικής. Στα επόμενα κεφάλαια η Μαρία Θανοπούλου και η Αμαλία Φραγκίσκου αναπτύσσουν το θέμα των πολύτιμων λειτουργικοτήτων των μεταναστριών που εργάζονται στον ιδιωτικό χώρο των εργοδοτών ως εσωτερικές και την προβληματική της μη ικανοποίησης βασικών λειτουργικοτήτων. Η μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη προϋποθέτει τη συσσώρευση ενταξιακών πόρων, όπως γνώσεις της γλώσσας και δικτύωση με άλλες μετανάστριες/συμπατριώτισσες, τόσο για μείωση των εξόδων μέσω συγκατοίκησης, όσο και για την απόκτηση κάποιας εποπτείας στην αγορά εργασίας και την εύρεση εργοδοτών/τριών.

Η εργασία της μετανάστριας ως εξωτερικής συνήθως στις υπηρεσίες καθαριότητας με την ώρα, επιβάλλει συνεχή εγρήγορση για νέους εργοδότες, εργασία για πολλαπλούς εργοδότες, και απώλεια χρόνου σε απλήρωτες μετακινήσεις. Γι' αυτό και για πολλές συνιστά ουσιαστική βελτίωση των όρων εργασίας όταν βρουν εργασία σε μία μόνο οικογένεια με πλήρη απασχόληση. Αυτού του είδους η εργασιακή σχέση, όμως, τείνει να αναπαράγει, όπως δείχνουν οι συνεντεύξεις μας, τις δομές απαίτησης διαθεσιμότητας που αντιμετωπίζουν οι εσωτερικές εργαζόμενες, μιας και οι εργοδότες ζητούν προσαρμογή στις ανάγκες τους εις βάρος των οικογενειακών αναγκών των μεταναστριών.

Η εργασία στις οικιακές υπηρεσίες παρουσιάζει ιδιαιτερότητες αναφορικά με τις συνθήκες κοινωνικής ένταξης. Η ιδιοτυπία του εργασιακού χώρου (ο ιδιωτικός χώρος του/της εργοδότη/τριας) και του περιεχομένου της εργασίας (οικογενειακή εργασία και φροντίδα) τοποθετεί τη μορφή αυτή εργασίας κάτω από την επίδραση τόσο της οικογενειακής όσο και της οικονομικής λογικής (Kontos 2013). Η ιδέα της «δήθεν οικογενειακής σχέσης», που συχνά χρησιμοποιείται από εργοδότες και εργαζόμενες για να προσδιορίσουν τη σχέση που συνεπάγεται η πληρωμένη εργασία φροντίδας, εμπεριέχει αντιφάσεις, διότι αποκρύπτει την υφιστάμενη εργασιακή σχέση και τη συχνή καταστρατήγηση των εργασιακών δικαιωμάτων των μεταναστριών. Η οικονομική εργασιακή σχέση επικαλύπτεται από δήθεν οικογενειακές λογικές, που διευκολύνουν τον εργοδότη στην απαίτηση ευέλικτης απασχόλησης και περισσότερων ωρών εργασίας χωρίς πληρωμή υπερωρίας.

Η ιδιότυπη σχέση εργασίας στον ιδιωτικό χώρο μπορεί όμως να οδηγήσει και σε σχέσεις μέσα από τις οποίες οι εργοδότες προσφέ-

ρουν βοήθεια και υποστήριξη στη μετανάστρια στην πορεία κοινωνικής ένταξης, π.χ. στην τακτοποίηση της άδειας εργασίας, ή την εκμάθηση της γλώσσας, ή προσφέροντας στη μετανάστρια την κοινωνική αναγνώριση που χρειάζεται σε επίπεδο ανθρώπινων σχέσεων. Έτσι, οι εργοδότες παίζουν σε μερικές περιπτώσεις υποστηρικτικό ρόλο στην ενταξιακή διαδικασία και συντελούν στην πραγμάτωση πολυτίμων λειτουργικοτήτων των μεταναστριών.

Οι διάφορες εθνικότητες παρουσιάζουν διαφορετικούς τύπους κινητικότητας. Ενώ οι μετανάστριες από την Αλβανία, ιδιαίτερα οι ομογενείς, αναπτύσσουν σύντομα στόχους εξόδου από τον τομέα των οικιακών υπηρεσιών, έχοντας στόχους τα κεντρικότερα σημεία της αγοράς εργασίας, οι περισσότερες γυναίκες από τις Φιλιππίνες παραμένουν σε αυτόν, όπως και οι γυναίκες από Αφρικανικές χώρες και αρκετές από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Εδώ γίνεται ορατός ο ρόλος των πόρων, της πρόσβασης σε προνομιούχο καθεστώς παραμονής των ομογενών αλλά και της πρόσβασης σε οικογενειακά και συγγενικά δίκτυα που χαρακτηρίζουν τη μετανάστευση από την Αλβανία σε σχέση με άλλους πληθυσμούς αυτόνομης και μοναχικής μετανάστευσης γυναικών.

2.2. Η σταδιακή μετάβαση σε άλλους τομείς της αγοράς εργασίας

Στο υποκεφάλαιο αυτό τίθεται το ζήτημα της εξόδου από τις οικιακές υπηρεσίες και του αγώνα ένταξης σε κεντρικότερους τομείς της αγοράς εργασίας. Όπως καταδείχθηκε, η πρόσφατη οικονομική κρίση αποτελεί περιοριστικό όριο για την επιτυχία των σχετικών προσπαθειών.

Η διαδρομή από την άτυπη οικιακή εργασία σε άλλους λιγότερο περιθωριακούς, αν και πιθανώς επίσης άτυπους τομείς της αγοράς εργασίας, είναι μια διαδικασία που διαφαίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις του δείγματός μας και ιδιαίτερα ευκρινώς στην αφήγηση της Λίλας, από την Αλβανία, 38 ετών, μπιέρας μιας κόρης 19 ετών, εγκατεστημένης μέχρι πρότινος στην Κρήτη, και τώρα στην Αθήνα.

Μέσα σε αυτή την αφήγηση διαγράφεται η συμπλοκή της επαγγελματικής κινητικότητας με το πολιτιστικό και εκπαιδευτικό κεφάλαιο που η Λίλα συσώρευσε στην προγενέστερη της μετανάστευσης

φάση κοινωνικοποίησης, μέσα σε μια παραδοσιακή αλλά συγχρόνως πολιτικοποιημένη οικογένεια, τις σοσιαλιστικές αντιλήψεις για την κοινωνική ισότητα γενικά, καθώς και την κοινωνική σημασία/αξία της παιδείας και της μάθησης. Η μετανάστρια εμπλουτίζει τα διαθέσιμα αυτά κεφάλαια και τα προσαρμόζει στις απαιτήσεις της ελληνικής αγοράς εργασίας, π.χ., μαθαίνοντας ελληνικά και αγγλικά και αργότερα σπουδάζοντας στο πανεπιστήμιο παράλληλα με τη δουλειά της, τη φροντίδα για την κόρη της και την πολιτική της δράση. Αυτά τα κεφάλαια αποδεικνύονται σημαντικοί *ενταξιακοί πόροι* και εξυπηρετούν την πραγμάτωση των *πολύτιμων λειτουργικοτήτων* ζωής της που ανέπτυξε στη φάση κοινωνικοποίησης στη χώρα προέλευσης: επιθυμία για μόρφωση, αυτοπραγμάτωση, αυτοεξέλιξη, αυτονομία, και επαγγελματισμό. Οι εμπειρίες ρατσισμού και ξενοφοβίας στην Ελλάδα δραστηριοποιούν μία ακόμα πολύτιμη λειτουργικότητα ζωής, την ισότητα στις κοινωνικές σχέσεις και το δικαίωμα για την εθνική ταυτότητα. Οι πολύτιμες λειτουργικότητες γίνονται τόσο κίνητρα όσο και καθοδηγητικά στοιχεία στην πορεία ενσωμάτωσης και βελτίωσης της θέσης στην αγορά εργασίας.

Οι πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής μοιάζουν όχι μόνο να σηματοδοτούν στόχους για την εμπρόθετη και ενταξιακά καθοριστική δράση, αλλά να είναι και ενταξιακός πόρος, μιας και παράγουν κίνητρα και ενέργεια για ενταξιακή δράση και υπέρβαση των δυσκολιών, και μπορεί να αποτελέσουν εργασιακό προσόν όταν καταστούν πηγή εντατικοποίησης και απόδοσης της εργασίας.

Ως ισχυρός ενταξιακός πόρος και κοινωνικό κεφάλαιο αναδεικνύεται επίσης η παρουσία της οικογένειας. Η οικογενειακή μετανάστευση προσέφερε προστασία και προσανατολισμό ειδικά στην πρώτη φάση της μετανάστευσης. Η έμφυλη διάσταση των πολύτιμων λειτουργικοτήτων είναι εμφανής, καθώς η μητρότητα έρχεται στο επίκεντρο αυτών των λειτουργικοτήτων, προπάντων όταν οι πολύτιμες λειτουργικότητες του παιδιού φαίνονται να είναι σε κίνδυνο, είτε λόγω του χωρισμού των γονέων και τη διάσπαση της οικογένειας, είτε λόγω του ρατσισμού στο σχολείο που απειλεί την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού και την ψυχική του υγεία.

Στην αφήγηση της Λίλας διακρίνουμε επιπλέον τον *πολύπλοκο και αμφίρροπο ρόλο των στοιχείων που μπορούν να λειτουργήσουν ως ενταξιακοί πόροι*. Η οικογένεια καταγωγής αποτελεί ένα βασικό χώρο προ-

στασίας για εκείνη και την κόρη της: ο γάμος της με ομογενή που συνιστά πηγή προνομιακού νομικού καθεστώτος και που, συν τοις άλλοις, διευκόλυνε την εισαγωγή της στο πανεπιστήμιο. Συγχρόνως, όμως, η έμφυλη υπερπροστατευτικότητα/έλεγχος της οικογένειας καταγωγής γίνεται περιοριστική: η οικογένεια καταγωγής αποδεικνύεται ένα αμφίρροπο πλέγμα προστασίας, προνομίων, καταπίεσης και αλλοτρίωσης συγχρόνως.

Η πορεία της στην αγορά εργασίας αποκαλύπτει τα *κομβικά βιογραφικά σημεία αλλαγής* και μετάβασης από το ένα στάδιο στο άλλο. Τέτοια στάδια είναι η άτυπη σε αντίθεση με την τυπική εργασία, οι διάφοροι τομείς της αγοράς εργασίας με διαφορετική ποιότητα συνθηκών εργασίας, αυτονομίας και επαγγελματισμού. Τα στάδια της εργασιακής ένταξης στην προκείμενη περίπτωση είναι τα εξής:

- Είσοδος στην *άτυπη εργασία στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών/καθαρισμό.*
- Μετάβαση από την άτυπη εργασία στις οικιακές υπηρεσίες, στην *τυπική εργασία, στον τουρισμό.*
- Εισαγωγή στο *πανεπιστήμιο* παράλληλα με την εργασία στον τουρισμό.
- Αποφοίτηση από το πανεπιστήμιο και προοπτική κοινωνικής ανόδου, αναζήτηση *εργασίας σύμφωνα με τα πανεπιστημιακού επιπέδου προσόντα* με παράλληλη όμως άτυπη εργασία ξανά στον οικιακό τομέα όσο διαρκεί η φάση της αναζήτησης.

Η μετάβαση από το ένα επίπεδο στο άλλο απαιτεί τόσο την κινητοποίηση κοινωνικών δικτύων όσο και την απόκτηση νέων γνώσεων, καθώς και μεγάλη προσπάθεια. Η πορεία είναι μεν ανοδική, συγχρόνως όμως οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στη σημερινή οξεία οικονομική κρίση παρεμποδίζουν την πραγματοποίηση του στόχου, μιας και η φάση της εύρεσης εργασίας στο πεδίο των ακαδημαϊκών προσόντων παρατείνεται και ο κίνδυνος επιστροφής στο πρότερο στάδιο των οικιακών υπηρεσιών, είναι ορατός.

Πέρα των *ενταξιακών πόρων* και των *πολυτίμων λειτουργικότητων* διαβλέπουμε τις *στρατηγικές* που η αφηγήτρια ανέπτυξε για να προωθήσει την εργασιακή της ένταξη και να πραγματοποιήσει τις πολύτιμες λειτουργικότητες ζωής.

- Επιδεικνύει *μέγιστη μεθοδικότητα* στη μάθηση της ελληνικής και της αγγλικής γλώσσας που θα της επιτρέψει να αφήσει τις οικιακές

εργασίες και να περάσει σε άλλον τομέα της αγοράς εργασίας, τον τουριστικό τομέα.

- Αναπτύσσει επικοινωνιακές στρατηγικές και δημιουργεί έτσι κοινωνικές σχέσεις στο καινούργιο περιβάλλον. Ενδιαφέρουσα είναι η ιδιότυπη επικοινωνία ισότητας στο χώρο εργασίας με τις εργοδότες της. Κάτω από πρόσφορες συνθήκες, αναπτύσσει σχέσεις γυναικείας αλληλεγγύης που υλοποιούνται σε συζητήσεις και ανταλλαγές βιβλίων γύρω από κοινά ενδιαφέροντα. Αυτές οι σχέσεις με τις εργοδότες έγιναν βάση ενδυνάμωσης και διεύρυνσης της ικανότητας δράσης της, μιας και την στήριξαν στην προσπάθεια της να χειραφετηθεί από την οικογενειακή καταπίεση.

Ενώ οι σχέσεις εργοδοτριών και μεταναστριών στον οικιακό τομέα περιγράφονται στη βιβλιογραφία ως κατ' εξοχήν σχέσεις εκμετάλλευσης (Anderson 2000), στην αφήγηση της Λίλας βλέπουμε μια ιδιαίτερα θετική και υποστηρικτική σχέση, και τη μορφή της «καλής εργοδότης» που αναγνωρίζει τις ανάγκες της εργαζόμενης και νοιάζεται (Kontos et al. 2009). Ο υποστηρικτικός ρόλος της εργοδότης στην κοινωνική ένταξη, υπό την έννοια της πραγμάτωσης πολύτιμων λειτουργικοτήτων γίνεται εμφανής. Είναι περισσότερες οι μετανάστριες από την Αλβανία στο δείγμα μας που αναφέρονται σε αυτό τον τύπο σχέσης με τους εργοδότες/τριες, και μερικές κάνουν πιο ορατή τη συνύπαρξη υποστήριξης και υποτίμησης. Το θέμα του «καλού εργοδότη» εμφανίζεται, όμως, και σε αρκετές από τις αφηγήσεις και των άλλων εθνικών ομάδων.

Η δραστηριοποίησή της στον αγώνα για τα δικαιώματα των μεταναστών και μεταναστριών της δίνουν τη δυνατότητα να διευρύνει τις επικοινωνιακές της ικανότητες και τις γνώσεις της για την ελληνική κοινωνία, σημαντικά εφόδια για τη διεύρυνση του κοινωνικού της κεφαλαίου, ιδιαίτερα σε σχέση με τους ντόπιους και την επιτυχή περάτωση των σπουδών της καθώς και την αναζήτηση εργασίας σύμφωνα με την επιστημονική της ειδίκευση.

Σε αυτή την αφήγηση έχουμε μάλλον προνομιακές συνθήκες ένταξης τόσο από την άποψη του πολιτισμικού, εκπαιδευτικού και κοινωνικού κεφαλαίου, του νομικού καθεστώτος ως συζύγου ομογενούς, όσο και από την σκοπιά του χώρου, της επαρχιακής πόλης με έναν πιο ισχυρό κοινωνικό ιστό από τα μεγάλα αστικά κέντρα.

2.3. Εργασιακή ένταξη στο πλαίσιο πρότερης επαγγελματικής κατάρτισης και ταυτότητας

Στο υποκεφάλαιο αυτό μας απασχολούν ζητήματα όπως η εργασιακή ένταξη στο πλαίσιο της πρότερης επαγγελματικής κατάρτισης και ταυτότητας, η δυνατότητα αξιοποίησης των ειδικοτήτων και οι ιδιαιτερότητες της αγοράς εργασίας ως βάσεις για δυνατότητες εργασιακής και κοινωνικής ένταξης, ο κεντρικός ρόλος κοινωνικών δικτύων για την πρόσβαση στο χώρο επαγγελματικής κατάρτισης, οι αποκλίνουσες πορείες σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετους τομείς εργασίας: τα προστατευμένα /κλειστά επαγγέλματα και τη μεταποίηση.

Πολλές μετανάστριες, ειδικά από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, έρχονται στην Ελλάδα με επαγγελματική εκπαίδευση και πείρα, αλλά δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τα επαγγελματικά τους προσόντα στην ελληνική αγορά εργασίας. Είναι αναγκασμένες να εργάζονται στους περιθωριακούς τομείς της αγοράς εργασίας. Οι περισσότερες μετανάστριες στο δείγμα μας απασχολούνται και κινούνται στους τομείς της αγοράς εργασίας στους οποίους υπάρχει ζήτηση φτηνής μεταναστευτικής εργατικής δύναμης, όπως ο τομέας των οικιακών υπηρεσιών και της φροντίδας, ο καθαρισμός, ο τουρισμός, το λιανικό εμπόριο, και τα εστιατόρια. Πολύ λίγες κατορθώνουν να εργαστούν στον τομέα της εκπαίδευσής τους και της επαγγελματικής τους εμπειρίας.

Στο δείγμα μας έχουμε δύο περιπτώσεις μεταναστριών που μπόρεσαν να βρουν θέση εργασίας στον τομέα της ειδικότητάς τους και να πραγματώσουν έτσι μια πολύτιμη λειτουργικότητα ζωής, διατηρώντας την επαγγελματική τους ταυτότητα στην προσπάθεια να εργαστούν στο εξωτερικό. Και στις δύο περιπτώσεις, οι γυναίκες κατόρθωσαν να παρακάμψουν τον τομέα των οικιακών υπηρεσιών και να ενταχθούν αμέσως στον εργασιακό τομέα της ειδικότητάς τους. Οι συνθήκες εργασίας και διατήρησης της εργασίας διαφέρουν σε αυτές τις δύο περιπτώσεις διαμετρικά σε ό,τι αφορά στους όρους πραγμάτωσης άλλων πολύτιμων λειτουργικοτήτων, όπως η συναδελφικότητα, η σιγουριά της θέσης εργασίας, η αμοιβή, η τυπικότητα της εργασιακής σχέσης και η σταθερότητα του νομικού καθεστώτος που αυτή συνεπάγεται. Οι δύο διαφορετικοί τομείς που παραδειγματικά αντιπαραβάλλουμε εδώ –τομέας της οδοντιατρικής και ο τομέας της μεταποίησης, συγκεκριμένα της παραγωγής ρούχων/νυφικών– έχουν διαφορετικές

συνθήκες οργάνωσης της εργασίας και είναι διαφορετικά εκτεθειμένοι στην κρίση και τον ανταγωνισμό παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο. Δύο διαφορετικές εκβάσεις στην κρίση διαφαίνονται. Η παραμονή της οδοντιάτρου από τη μία μεριά, και η μερική αποχώρηση της εργαζόμενης στη μεταποίηση και εγκατάσταση της στο διεθνικό εργασιακό χώρο, από την άλλη.

Οι περισσότερες ειδικότητες δεν μεταφέρονται στη χώρα μετανάστευσης, και αυτό επειδή είναι άμεσα συνδεδεμένες με τον πολιτιστικό και ιστορικό χώρο από τον οποίο προέρχονται. Οι γνώσεις που προσέφεραν οι σπουδές ιατρικής/οδοντιατρικής στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες μοιάζουν να απειλούνται λιγότερο από άλλες ειδικότητες με το στίγμα της ξεπερασμένης τεχνολογίας και η ιατρική/οδοντιατρική μπορεί θεωρητικά να ασκηθεί από μετανάστριες όταν εκπληρωθούν συγκεκριμένοι όροι, όπως η αναγνώριση του διπλώματος. Αλλά ακόμα και σε αυτόν τον τομέα δεν είναι όλες σε θέση να πραγματώσουν την επανεκκίνηση στον επαγγελματικό τους χώρο. Η πορεία της Μαρί, οδοντιάτρου από τη Γεωργία που δεν μπόρεσε να βρει πρόσβαση στο επάγγελμα της και εργάζεται ως αποκλειστική νοσοκόμα, μας δείχνει ότι χρειάζονται μία σειρά από προϋποθέσεις για την επίτευξη αυτού του στόχου. Αυτές τις προϋποθέσεις τις βρίσκουμε στην περίπτωση της Έλενας, οδοντιάτρου από τη Γεωργία. Σε αντίθεση με την Μαρί, η Έλενα² βρίσκει από την αρχή μια υποστηρικτική δομή για την πορεία προς την εργασιακή ένταξη στο χώρο της ειδικότητάς της. Η δίοδος στην ελληνική αγορά εργασίας ήταν μια ΜΚΟ στον τομέα της ιατρικής περίθαλψης που την καθοδήγησε να προσφέρει μασάζ, μια επιπλέον δική της ειδικότητα, δηλαδή να εργαστεί στον ιατρικό τομέα αλλά κάτω από το επαγγελματικό της επίπεδο, και αργότερα να εργαστεί μαζί τους ως οδοντίατρος άτυπα αλλά με αμοιβή. Αυτή η ΜΚΟ γίνεται πολύτιμος βοηθός στην προσπάθεια εργασιακής και κοινωνικής ένταξής της, τόσο αναφορικά με την ένταξή της αρχικά στην άτυπη παραϊατρική εργασία, όσο και στη φροντίδα των παιδιών και την εκμάθηση της γλώσσας. Η Έλενα διηγείται την ιστορία της και την εγκατάστασή της στην Ελλάδα σαν μια ιστορία επιτυχίας αναγνωρίζοντας το ρόλο της

2. Η Έλενα, όπως η Λίλα, φέρνει μαζί της σημαντικό πολιτιστικό, εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο που είναι συνυφασμένα με την κοινωνική θέση της οικογένειάς καταγωγής στην κοινωνία προέλευσης. Όλα αυτά συντελούν στην πραγμάτωση ενός κοινωνικού κεφαλαίου, όταν έρχονται στην Ελλάδα.

ΜΚΟ στην πρώτη αποφασιστική φάση της ένταξης. Η είσοδος στον τομέα της ειδικότητάς της – η προσπάθεια αναγνώρισης του διπλώματος και η αναζήτηση δουλειάς – είναι όμως δική της και μόνο επιτυχία. Ο χώρος δουλειάς της σε ένα μεγάλο οδοντιατρείο χαρακτηρίζεται από συνέχεια, είναι συλλογικός και η ίδια τονίζει ότι οι σχέσεις στο χώρο δουλειάς είναι απόλυτα αρμονικές και παρομοιάζει το εργασιακό team στο οποίο ανήκει σαν «μια οικογένεια». Έτσι, η Έλενα δείχνει ότι βιώνει το χώρο εργασίας όχι μόνο σαν χώρο αναγνώρισής της ως καλής επαγγελματία και επιστημόνισσας, αλλά και ως συνανθρώπου.

Η επιτυχής ένταξη στην αγορά εργασίας και στον κοινωνικό περίγυρο συνοδεύεται από τη διεύρυνση των ικανοτήτων δράσης και την πραγμάτωση πολύτιμων λειτουργικοτήτων της μετανάστριας, την επαγγελματική αποκατάστασή της, τη ζωή με τα παιδιά της, την ευημερία των παιδιών της, και τη συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή της πόλης. Ειδικά η τελευταία λειτουργικότητα αναφέρεται από πολλές μετανάστριες, ιδιαίτερα αυτές που έχουν ένα υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, αλλά σαν μια λειτουργικότητα που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στον ελληνικό χώρο.

Μία περίπτωση ένταξης στην τομέα ειδικότητάς της, που όμως διαφέρει ριζικά από την περίπτωση της Έλενας ως προς τις προσπάθειες που κατέβαλλε για κοινωνική ένταξη και πραγμάτωση άλλων από την εργασιακή ένταξη πολύτιμων λειτουργικοτήτων, είναι η Μάνα, 42 ετών από τη Γεωργία παντρεμένη, μητέρα 3 κοριτσιών, η οποία σπούδασε μοντελίστ/πατρονίστ στη Γεωργία.³ Η πορεία της Μάνας στον τομέα της μεταποίησης (παραγωγής ρούχων/νυφικών) στον οποίο κινείται χαρακτηρίζεται λιγότερο από συνέχεια και ταυτοτική ένταξη στην ελληνική κοινωνία από ό,τι η πορεία της Έλενας, πράγμα που μπορεί να αποδοθεί στις δυναμικές του ειδικού οικονομικού χώρου: π.χ. η βιοτεχνία των ρούχων και νυφικών βρίσκεται σε κρίση εξαιτίας του παγκόσμιου ανταγωνισμού παραγωγής - πράγμα που δεν ισχύει για την οδοντιατρική. Έτσι, η Μάνα παρά την εργασιακή ένταξή της εξακολουθεί να βρίσκεται σε οικονομική δυσχέρεια.

3. Ήρθε στην Ελλάδα για να επισκεφτεί τη μητέρα της που εργάζεται εδώ, χωρίς να σχεδιάζει να μείνει, όμως παρέμεινε για οικογενειακούς λόγους, για να συμπαρασταθεί στην εγχείρηση της αδελφής της και μετά γιατί παντρεύτηκε. Βρέθηκε δηλαδή στη μετανάστευση λόγω οικογενειακών συγκυριών και εξαρτήσεων. Είναι μια μετανάστρια χωρίς πρόθεση.

Η Μάνα βρήκε ήδη από την αρχή, με τη βοήθεια του οικογενειακού και εθνοτικού δικτύου, δουλειά σε ένα εργαστήριο για νυφικά. Αυτοπροσδιορίζεται ως καλλιτέχνης, έχει μεράκι γι' αυτό που φτιάχνει, αγαπάει τη δουλειά της και είναι υπερήφανη γι' αυτή. Νιώθει τη διαρκή ανάγκη να βελτιώνεται και να μαθαίνει νέες τεχνικές και υλικά. Η δουλειά που κάνει είναι πραγμάτωση των πολύτιμων λειτουργικοτήτων της, δηλαδή της επιθυμίας να εκφράζεται μέσα από τη δουλειά της και να βελτιώνει την τεχνική της. Παρά τις σημαντικά χαμηλότερες αμοιβές και τη «ζήλεια» των γηγενών συναδέλφων – ο ανταγωνισμός αφορά τις δημιουργικές και καλλιτεχνικές ικανότητες, οι οποίες είναι αποκλειστικά προσωπικές και δεν αποκτώνται με εκπαίδευση – δεν υποβαθμίζει την ποιότητα της δουλειάς της. Η στρατηγική αυτή συμβάλλει στην αποδοχή και κοινωνική της ένταξη στον μικρόκοσμο των συναφών βιοτεχνιών και στον κύκλο των συναδελφισσών (γγενών και μεταναστριών) που εργάζονται στον ίδιο κλάδο, παρά τους ανταγωνισμούς ή τις αντιθέσεις.

Αναζητώντας καλύτερες συνθήκες απασχόλησης αξιοποιεί τις γνωριμίες της για μετακίνηση από τη μικρή βιοτεχνία, όπου αρχικά εργάζεται, σε έναν μεγάλο και οργανωμένο οίκο νυφικών. Παρά τις αλλαγές που προκύπτουν στην εργασία, και το πέρασμα για ένα διάστημα στον άτυπο τομέα και στην ανεργία, η Μάνα επανέρχεται εφαρμόζοντας στρατηγικές ευελιξίας και προσαρμοστικότητας. Είναι ευέλικτη ως προς τον τύπο απασχόλησης (μισθωτή ή αυτοαπασχολούμενη, με έναν και μοναδικό εργοδότη ή με περισσότερους), το ωράριο (πλήρες, υπερωρίες, μειωμένο) και τις αμοιβές (χαμηλότερες, μειωμένες ή και απασχόληση χωρίς αμοιβή), και προσαρμόζεται στις εκάστοτε απαιτήσεις για τον όγκο δουλειάς και τις επιμέρους εργασίες που μπορεί να αναλάβει (αναβαθμίζει τις δεξιότητές της μαθαίνοντας να κεντάει και να ράβει προκειμένου να συνεχίσει να έχει δουλειά και να μειώσει το κόστος εργασίας για τους εργοδότες). Με τα χρόνια εδραιώνει τη μοναδικότητα της εργασίας της και αποκτά ένα δικό της προσωπικό κύκλο πελατισσών, παρά τις δυσκολίες και αντιξοότητες που αντιμετωπίζει και την κρίση που διέρχεται ο κλάδος. Διατηρεί και αξιοποιεί το δίκτυο των γνωριμιών της στο πλαίσιο της αγοράς εργασίας υποστηρίζοντας παλιές εργοδότες με τις οποίες έχει φιλικές σχέσεις. Δημιουργεί ρούχα (νυφικά) που φέρνουν τη σφραγίδα της σε κάθε λεπτομέρεια.

Στην αυτόνομη επαγγελματική πορεία έχει συμβάλει σημαντικά το γεγονός ότι έχει (αυτοτελή) άδεια παραμονής, η οποία αναδεικνύεται σε συγκριτικό πλεονέκτημα όταν η οικογένεια βιώνει κρίση με την ανεργία και ως εκ τούτου την απώλεια άδειας παραμονής του συζύγου. Ωστόσο, ο επαγγελματισμός, η εργατικότητα, και η επαγγελματική αναγνώριση δεν αρκούν για να αρθούν οι ποικίλοι κοινωνικοί διαχωρισμοί και οι ανισότητες που βιώνει στο επίπεδο της κοινωνικής ταυτότητας. Η ξеноφοβία και ο ρατσισμός την κάνουν να θεωρήσει την επιστροφή της οικογένειάς της στη Γεωργία ως τη μόνη λύση για την εξασφάλιση της υγιούς ανάπτυξης και της προστασίας των παιδιών της. Βλέπουμε έτσι ότι η κοινωνική κρίση και η έξαρση του ρατσισμού έχουν αποσυνθετικές επιρροές στην ενταξιακή διαδικασία και ωθούν σε ριζικές λύσεις όπως η επιστροφή στη χώρα προέλευσης, που στην περίπτωση της Μάνας καταλήγει σε διεθνική ένταξη και μερική παραμονή στην ελληνική αγορά εργασίας.

2.4. Δυνατότητα διπλής διεθνικής ένταξης

Αναφορικά με τη διακρατική εργασιακή ένταξη στις αγορές των δύο χωρών, προέλευσης και μετανάστευσης, μέσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα και τη χρησιμοποίηση ενταξιακών πόρων από τις δύο χώρες, διαπιστώνονται τα εξής:

Είναι λίγες οι μετανάστριες με παιδιά σχολικής ηλικίας που αναπτύσσουν και πραγματοποιούν σχέδια επιστροφής με στόχο τα παιδιά τους να κοινωνικοποιηθούν στην πατρίδα τους. Η περίπτωση της Μάνας ανήκει σε αυτή την κατηγορία. Κάτω από τις δύσκολες συνθήκες κρίσης, ανεργίας του συζύγου και δικής της προσπάθειας να διατηρήσει τη δουλειά της, αλλά και με την επίγνωση ότι τα παιδιά της αναγκάζονται να αποποιοούνται την εθνική τους ταυτότητα μέσα σ' ένα έντονο κλίμα ξеноφοβίας, η Μάνα αποφασίζει την επιστροφή της οικογένειάς της στη Γεωργία και τη διπλή εργασιακή ένταξη στην Ελλάδα και τη Γεωργία μέσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα στο χώρο της δουλειάς της, της κατασκευής και πώλησης νυφικών.

Η Μάνα υπερασπίζεται έτσι την επαγγελματική της αυτονομία και ταυτότητα και αξιοποιεί την άδεια παραμονής και τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν, τις επαγγελματικές της σχέσεις στην Ελλάδα και τις γνώσεις της για την αγορά στη Γεωργία, για να δημιουργή-

σει, βασιζόμενη στις επαφές και τις επαγγελματικές σχέσεις της στην Ελλάδα, δική της επιχείρηση στη χώρα της με σκοπό να πουλά νυφικά που κατασκευάζονται στην Ελλάδα. Έτσι, στην περίπτωση της Μάνας έχουμε τελικά μια πραγματική εργασιακή ένταξη σε ένα διακρατικό επίπεδο, με τις δύο χώρες να είναι τμήμα της πραγμάτωσης των βιογραφικών της σχεδίων και της αναπαραγωγής της οικονομικής της ύπαρξης μέσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα που στηρίζεται στην πρόσβασή της στις αγορές και την παραγωγή στις δύο χώρες.

2.5. Από την καταναγκαστική εργασία στις οικιακές υπηρεσίες ή στο κοινωνικό περιθώριο

Για μερικές από τις γυναίκες στο δείγμα μας η είσοδος στη χώρα με τη βοήθεια οργανωτών λαθραίας εισόδου (traffickers) οδήγησαν σε συνθήκες αναγκαστικής εργασίας και σωματεμπορίας.

Α) Εξαναγκαστική εργασία (labour trafficking)

Μια περίπτωση σωματεμπορίας στο δείγμα μας είναι της Βέρας από την Μολδαβία, η οποία αναγκάστηκε να εργαστεί – το διαβατήριό της είχε παρακρατηθεί – σε ξενοδοχείο για 9 δολάρια την ημέρα με 18/19 ώρες δουλειάς ημερησίως. Οι συνθήκες αυτές απόλυτης απώλειας της ικανότητας δράσης οδήγησαν στην ψυχική κατάρρευση και σε τάση για αυτοκτονία. Η διασύνδεση με συγγενείς που ζούσαν και εργάζονταν στην Ελλάδα της έδωσαν τη δυνατότητα εξόδου από την εξαναγκαστική εργασία (labour trafficking). Η πορεία της μετά την έξοδο από την εξαναγκαστική εργασία την οδηγεί στην άτυπη αγορά εργασίας ως εσωτερική στη φροντίδα ηλικιωμένων, όπου και εκεί βρίσκεται αντιμέτωπη με εξοντωτική εργασία και άθλιες συνθήκες διαμονής. Η αλλαγή εργοδότη αποτέλεσε τη στρατηγική για την καλύτερευση των όρων δουλειάς και διαβίωσης. Στην πορεία, η Βέρα επανέκτησε την ικανότητα δράσης της και μεθόδευσε την απόκτηση ενταξιακών πόρων μαθαίνοντας μόνη της την ελληνική γλώσσα και αποκτώντας άδεια παραμονής και εργασίας. Μετά την απόκτηση της άδειας παραμονής και εργασίας, μετακινήθηκε από την οικιακή εργασία ως εσωτερική στην οικιακή εργασία/καθαρισμό ως αυτοαπασχολούμενη με δική της κατοικία, αποκτώντας έτσι τον έλεγχο στον ελεύθερο χρόνο και την ιδιωτική της ζωή.

Β) Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την πορνεία (sex trafficking)

Η πορεία που καταγράφεται από τα θύματα σωματεμπορίας με εξαναγκαστική δουλειά στην πορνεία στο δείγμα μας (από την Αφρική, χώρες της ανατολικής Ευρώπης, Ρωσία) είναι λιγότερο επιτυχής από την πορεία της Βέρας, από την άποψη ότι αυτές οι μετανάστριες δεν επιτυγχάνουν την είσοδο στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών. Οι μετανάστριες με βίωμα εξαναγκαστικής πορνείας έχουν υποστεί σοβαρά σωματικά και ψυχικά τραύματα και βρίσκονται εγκλωβισμένες σε μακροχρόνιες διαδικασίες επανάκτησης των ταξιδιωτικών τους εγγράφων και άδειας παραμονής, έχοντας μόνο μικρής διάρκειας έγγραφα από την αστυνομία που πιστοποιούν την ταυτότητα και την αναγνώριση αυτών ως θυμάτων σωματεμπορίας. Η κατάσταση των θυμάτων σωματεμπορίας δείχνει πιο έντονα την προβληματική των διοικητικών χειρισμών της άδειας παραμονής για την εργασιακή ένταξη των μεταναστριών, μια προβληματική που διαφαίνεται στις περισσότερες αφηγήσεις, εκτός από τις «προνομιούχες» ως προς τη νομική ένταξη ομογενών και συζύγων Ελλήνων. Προσπαθούν να βρουν εργασία στον τομέα της καθαριότητας αλλά χωρίς επιτυχία. Μία από αυτές εξηγεί ότι σε τηλεφωνικές επικοινωνίες η άρνηση έρχεται μόλις πει ότι είναι από τη Νιγηρία. Η κατάσταση αυτή επιδεινώνεται κάτω από τις συνθήκες της σημερινής κρίσης που έχει οδηγήσει στη συρρίκνωση των νοικοκυριών που δύνανται να αγοράζουν τέτοιες υπηρεσίες. Οι περισσότερες είναι ανίκανες να αναλάβουν δράση, υποστηρίζονται στην αντιμετώπιση άμεσων βιοτικών τους αναγκών και καθημερινότητας από ΜΚΟ και ένα άτυπο δίκτυο προσωπικών, συνήθως εθνοτικών σχέσεων αλληλεγγύης, και υποφέρουν από την επίγνωση ότι είναι ανίκανες να εκπληρώσουν την υποχρέωσή τους να στέλνουν χρήματα στα παιδιά τους και στην οικογένειά τους.

2.6. Οριζόντια κινητικότητα μεταξύ πολλαπλών τομέων απασχόλησης

Ως προς την οριζόντια κινητικότητα μεταξύ πολλαπλών τομέων απασχόλησης αυτή διαπιστώνεται σε τομείς στους οποίους υπάρχει προσφορά θέσεων εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης, πολυαπασχόληση, και εποχικότητα της εργασίας σε ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές με σχετικά μικρό αριθμό μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού.

Οι πορείες ένταξης στην αγορά εργασίας μεταναστριών σε μικρά τουριστικά νησιά και σε μικρότερες πόλεις σε γεωργικές περιοχές εμφανίζουν μια ιδιαίτερη δομή. Η εργασία σε φροντίδα στα σπίτια είναι μια είσοδος στην αγορά εργασίας αλλά όχι η μόνη. Οι αγροτικές εργασίες παίζουν ένα παρόμοιο ρόλο. Χαρακτηριστικά είναι η πολυπραγμοσύνη και η απασχόληση σε «ανδρικές» δουλειές.

Η Νάνα από τη Ρωσία είναι επαγγελματίας μουσικός. Μπήκε στην αγορά εργασίας με την εργασία στη φροντίδα ηλικιωμένου ατόμου. Σύντομα έφυγε από αυτή τη δουλειά και κατέληξε στο νησί Σ., όπου έχει εγκατασταθεί και εργάζεται σε τουριστικές εργασίες και εργασίες οικοδομικών επισκευών. Η ιδιαιτερότητα και το «προσόν» που προσφέρει είναι η πολυδιάσπαση των εργασιών που αναλαμβάνει και οι οποίες είναι τις περισσότερες φορές παραδοσιακά «ανδρικές» δουλειές. Προφανώς είναι η έλλειψη μεγαλύτερου αριθμού μεταναστών για την κάλυψη των εργασιακών αναγκών, τις οποίες αρνούνται να καλύψουν οι ντόπιοι, που της προσφέρει προνομιακή θέση σε αυτό το χώρο, στον οποίο οι εργοδότες κάτω από άλλες συνθήκες πιθανόν θα προτιμούσαν έναν άνδρα για εργασίες θεωρούμενες ανδρικές, όπως οι οικοδομικές επισκευές.

Η πολυπραγμοσύνη, η ευέλικτη προσφορά της εργατικής της δύναμης, η διαρκής διαθεσιμότητα στα αιτήματα των εργοδοτών, η προσαρμοστικότητα, η παροχή εξατομικευμένων υπηρεσιών σε ένα πολυεργοδοτικό μοντέλο, είναι τα χαρακτηριστικά της εργασίας της Νάνα στον τουριστικό και αγροτικό χώρο. Η Νάνα πραγματώνει με αυτήν την εργασία την πολύτιμη λειτουργικότητα να μπορεί να αποταμιεύει και να στέλνει χρήματα στο γιο της. Η δουλειά της, όπως και η δουλειά των περισσότερων, είναι ένα μέσο για την απόκτηση εισοδήματος που δεν είναι δυνατόν να εξασφαλίσουν με την εργασία στην ειδίκευσή τους.

Οι συνθήκες εργασιακής ένταξης των μεταναστριών στην ημιαστική περιοχή της Κορίνθου διαφέρουν από τις συνθήκες εργασιακής ένταξης στα μεγάλα αστικά κέντρα. Εδώ κυριαρχεί, πάλι στις οικιακές υπηρεσίες, ο αγροτικός τομέας ως σημείο εισόδου στην αγορά εργασίας και σημείο επανεκκίνησης. Επιπλέον, οι μετανάστριες αναφέρονται σε έντονη οριζόντια κινητικότητα μεταξύ πολλαπλών τομέων απασχόλησης στους οποίους υπάρχει προσφορά θέσεων εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης, πολυαπασχόληση, και εποχικότητα της εργασίας.

Οι εργασίες που αναφέρθηκαν από τις μετανάστριες στην Κόρινθο αφορούσαν μια μεγάλη γκάμα όπως: αγροτικές δουλειές, ζαχαροπλαστικό, baby sitting, φροντίδα ηλικιωμένων, συσκευαστήριο, συνεργείο καθαριότητας, ξενοδοχείο, εργαστήριο ραπτικής, εστιατόρια. Για πολλές, οι γεωργικές εργασίες, ειδικά η εποχική συγκομιδή καρπών, είναι μία βασική απασχόληση, ενώ η εργασία στις οικιακές υπηρεσίες είναι επίσης ένας σημαντικός προσβάσιμος τομέας, όμως τα μεροκάματα στα σπίτια μειώνονται τα τελευταία χρόνια λόγω της οικονομικής κρίσης. Φάσεις ανεργίας ή οικογενειακής δουλειάς εναλλάσσονται με φάσεις εργασίας.

Γίνεται φανερό η στρατηγική της πολυπραγμοσύνης σε ένα ευρύ φάσμα τομέων, που συμπεριλαμβάνει την παροχή ατομικών υπηρεσιών, τον αγροτικό τομέα, τον τουρισμό, τη μεταποίηση, το λιανικό εμπόριο.

3. Το νομικό καθεστώς ως προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών

Κεντρική προϋπόθεση για την εργασιακή και κοινωνική ένταξη είναι το νομικό καθεστώς των μεταναστριών, η απόκτηση άδειας παραμονής και εργασίας. Όμως, όπως έχει ήδη γίνει φανερό σε πολλές μελέτες, τα εμπόδια για την απόκτηση της άδειας παραμονής και εργασίας είναι σημαντικά, δεδομένου ότι πολλοί εργοδότες/τριες ειδικά στον τομέα οικιακών υπηρεσιών άλλα όχι μόνο εκεί, αρνούνται να καταβάλουν τα ποσά που απαιτούνται για κοινωνική ασφάλιση και τα οποία αποτελούν προϋπόθεση για την ανανέωση της άδειας παραμονής. Επιπλέον, τα κενά και οι αντιφάσεις της εφαρμογής της μεταναστευτικής πολιτικής από τη δημόσια διοίκηση γίνονται ορατά στις αφηγήσεις των μεταναστριών και δημιουργούν μέγιστα εμπόδια στην εργασιακή και κοινωνική τους ένταξη.

Η σχέση απασχόλησης και νομικού καθεστώτος διαμονής ανάγεται σε ένα φαύλο κύκλο. Οι διαδικασίες απόκτησης νομικού καθεστώτος αποτελούν μέγιστο εμπόδιο κοινωνικής και εργασιακής ένταξης. Η έλλειψη πληροφόρησης, τα κενά της νομοθεσίας, η αργοπορία των διοικητικών μηχανισμών και το υψηλό κόστος της αυτασφάλισης καθιστούν την απόκτηση νομικού καθεστώτος ένα δύσκολο εγχείρημα.

Η συνάρθρωση της ένταξης στην απασχόληση σε σχέση με την απόκτηση και διατήρηση του δικαιώματος παραμονής στη χώρα –νομική ένταξη– και η σύνδεση της απασχολησιμότητας των μεταναστριών με το δικαίωμα παραμονής, δημιουργεί ένα πλέγμα εξαρτήσεων μεταξύ των δυνατοτήτων πραγμάτωσης των διαφορετικών αυτών δικαιωμάτων που οδηγεί σε μια σειρά από θεσμικές παραμορφώσεις και κοινωνικές στρεβλώσεις, που καθιστούν ακόμη πιο ευάλωτα τα υποκείμενα–μετανάστριες. Στο πλαίσιο αυτών των στρεβλώσεων μειώνονται δραματικά οι δυνατότητες άσκησης του δικαιώματος επιλογής του είδους της εργασίας και κατ’ αντιστοιχία και οι δυνατότητες διεκδίκησης των όρων εργασίας: ωράριο, άδειες, ασφάλιση, συνταξιοδότηση.

Έτσι διαπιστώνουμε ότι οι δυνατότητες εργασιακής ένταξης, κινητικότητας και πραγμάτωσης των πολυτίμων λειτουργικότητων επιτυγχάνεται περισσότερο και ευκολότερα από όσες διαθέτουν άδεια ομογενούς (οι ίδιες ή μέσω συζύγων) ακριβώς λόγω της εξασφάλισης ευνοϊκού νομικού καθεστώτος σε σχέση με τις άλλες.

Τα προβλήματα της κακής λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης επαυξάνονται με τον αποκλεισμό από την ενημέρωση. Οι πληροφορίες που μπορούν να λάβουν από ομοεθνείς ή γηγενείς πάνω σε αυτό το θέμα είναι περιορισμένες. Έγινε φανερό ότι πολλές μετανάστριες δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους ή τις απαιτούμενες διαδικασίες, δεν ενημερώνονται αξιόπιστα για όσα πρέπει να κάνουν και αποθαρρύνονται ή καταφεύγουν στη βοήθεια δικηγόρων για να εξασφαλίσουν κάτι που θα έπρεπε να είναι μια απλή διοικητική πράξη. Στις αφηγήσεις τους οι μετανάστριες μιλούν με ιδιαίτερη αγανάκτηση για «τα κυκλώματα των δικηγόρων... που σε συνεργασία με υπαλλήλους του ΙΚΑ αμείβονταν 2000 ευρώ κατ άτομο για την έκδοση ενσήμων».

Στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης αναφέρθηκε το ζήτημα της μόνιμης παραμονής (άδεια επί μακρόν διαμένοντος) και το ποιος τη δικαιούται. Αποδεικνύεται ότι οι μετανάστριες δεν είναι πληροφορημένες. Η έλλειψη γνώσης της γλώσσας και ο φόβος συμβάλλουν στο να μην αντιδρούν και να μην διεκδικούν τα δικαιώματά τους.

Σε συνάρτηση με τα νομικά κενά αναφέρονται τα προβλήματα των δυσκολιών επικοινωνίας με τις υπηρεσίες και τη χαμηλή αποτελεσματικότητά τους για τους μετανάστες/-στριες που αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τις τυπικές διαδικασίες και απαιτήσεις και να κατανοήσουν τον τρόπο

λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Οι εμπειρίες αυτές αποτελούν το υπόστρωμα για την αμφισβήτηση του ορθολογισμού και της αποτελεσματικότητας των δημόσιων υπηρεσιών. «Και έτσι κάπου κολλάει, κι όταν πας εκεί, θες το φόβο, είπα, όχι για μένα... αλλά για πολλούς, τους λένε κάτι, κάτι δεν καταλάβανε, φεύγουν άπραγοι. Πολλοί από δω, οι άντρες τους δεν ξέρουν... φεύγουν άπραγοι, χωρίς να κάνουν τίποτα, χωρίς να τελειώσουνε ποτέ χαρτιά. Γιατί κάτι δεν καταλάβανε σωστά, εκείνοι, κάτι δεν καταλάβανε οι δικοί μας, οι άντρες σας, σωστά, κι έχει μείνει το πράγμα έτσι. Ή άλλο ζητάνε και γράφουνε και σε μία αίτηση, τέλος πάντων, και άλλο βγαίνει. Και κολλάνε. Βρίσκουνε κάτι, βρίσκουνε μια τελεία, ένα κόμμα, και σταματάνε τα χαρτιά εκεί» (ομάδα εστιασμένης συζήτησης – Αλβανίδα/ομοεθνής).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημείο της αναφοράς στους άνδρες που φαίνεται να αναλαμβάνουν για λογαριασμό των συζύγων τους (περισσότερο στις περιπτώσεις των μεταναστριών από Αλβανία) την έκδοση των αδειών τους, γεγονός που τις καθιστά διπλά εξαρτημένες (από το νόμο και τους συζύγους).

Η Ολιάνα (από την Αλβανία) αναφέρεται με φόρτιση στον τρόπο με τον οποίο η έλλειψη αυτόνομης άδειας εργασίας την έχει ταλαιπωρήσει μεταξύ υπηρεσιών (ΟΑΕΔ-ΚΕΠ) για την έκδοση «χαρτιών» προκειμένου να μπορέσει να διεκδικήσει την αμοιβή της σε τοπικό συσκευαστήριο. Οι μετανάστριες έχουν καταλάβει την κυκλική και παράδοξη «λογική»: ο εργοδότης για να σε προσλάβει χρειάζεται χαρτί ΟΑΕΔ και ο τελευταίος για να δώσει άδεια εργασίας χρειάζεται αναγγελία πρόσληψης από τον εργοδότη. Το προφανές νομικό αυτό κενό/παράλογο καταγγέλλει η Ολιάνα ότι δημιουργεί το περιθώριο για την εργασιακή της εκμετάλλευση, δηλαδή παρακράτηση μισθών και υπερωριών καθώς εν τέλει και μη καταβολή ενσήμων.

Σε πολλές αφηγήσεις και στις ομαδικές συζητήσεις αναδεικνύεται το ζήτημα του οικονομικού κόστους της έκδοσης των χαρτιών, οι καθυστερήσεις των αρχών στην ανανέωση τους. Η πολιτική παραβόλων ως άμεσων οικονομικών οφελών εκ μέρους του ελληνικού δημοσίου από τους μετανάστες/-στριες οδηγεί όχι μόνο στην απαξίωση των δημόσιων υπηρεσιών στα μάτια τους αλλά συνιστά αντικειμενικά μια μορφή ανοικτής εκμετάλλευσής τους: «...γιατί βλέπω: πληρώνεις το κράτος, μαζεύεις όλα τα χαρτιά, πληρώνεις το κράτος – παρακαλώ είναι ενάμισο χιλιάριο, και τους λένε «περιμένετε». Και ξέρω ένα παιδί που μίλησα,

μου λέει “εγώ περιμένω εδώ κι ένα χρόνο και απόφαση καμία, και το απορρίψανε, λέει, και έλα ξανά!” Τα οποία λεφτά δεν επιστρέφονται ποτέ. Και πρέπει να ξαναδώσεις, νομίζω, πολύ λιγότερα... λιγότερα, αλλά είναι άδικο. Γιατί; Αφού δε σου επιτρέπουνε, να σου επιστρέψουνε τα χρήματα ή...» (ομάδα εστιασμένης συζήτησης, Αλβανίδα /ομοεθνής).

Για τις μετανάστριες που συμμετείχαν στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης το οικονομικό αδιέξοδο προκύπτει από το γεγονός ότι στην άτυπη ή/και περιθωριακή αγορά εργασίας, στην οποία υπάρχουν έστω και περιορισμένες δυνατότητες απασχόλησης, η αδήλωτη εργασία σε συνδυασμό με το κόστος της αγοράς των ενσήμων για εξασφάλιση και διατήρηση άδειας εργασίας μειώνει ακόμη περισσότερο τις ούτως ή άλλως χαμηλές αποδοχές. Επιπλέον, η αύξηση της ανεργίας των συζύγων θέτει αυξημένες απαιτήσεις από τις μετανάστριες εκείνες που είναι υποχρεωμένες να αναλάβουν κατ’ αποκλειστικότητα το ρόλο της τροφοδότριας της οικογένειας. Επιπλέον, οι συχνές αλλαγές της μεταναστευτικής νομοθεσίας δημιουργεί ένα θολό τοπίο δικαιωμάτων το οποίο προκαλεί σύγχυση, απογοήτευση και νηκική κάμψη. Η Νάντια (από τη Ρωσία) εδώ και ένα χρόνο προσπαθεί να διαλευκάνει, αν και απευθύνθηκε και σε δικηγόρο, αν και υπό ποιες προϋποθέσεις είναι η ίδια δικαιούχος αγοράς ενός σπιτιού στο όνομά της. Τα μέλη της ομάδας εστιασμένης συζήτησης υπερθεματίζουν τα πολλά και διαφορετικά προβλήματα με τα χαρτιά και τα εργασιακά δικαιώματα, τα δικαιώματα σε επιδόματα (ανεργίας, ενοικίου, σπουδών) για να επικρατήσει η απογοήτευση που προκαλεί η έλλειψη θέσεων εργασίας και η παρατεταμένη ανεργία λόγω οικονομικής κρίσης που θέτει σε κίνδυνο την εξασφάλιση της άδειας νόμιμης παραμονής στη χώρα.

Η προϋπόθεση άδειας παραμονής και εργασίας για την πραγματοποίηση του δικαιώματος σε επίδομα ανεργίας και η διακοπή του επιδόματος όταν η άδεια λήξει και η μετανάστρια δεν μπορεί να την ανανεώσει λόγω έλλειψης εργασίας δείχνει ακόμα περισσότερο τη λειτουργία των σημερινών νόμων ως μέγιστο εμπόδιο κοινωνικής και εργασιακής ένταξης. Σε ένα άλλο επίπεδο, εξίσου σημαντική είναι η νομική ρύθμιση για την οικογενειακή επανένωση, η οποία επιφυλάσσει ένα καθεστώς εξαρτημένης σχέσης της μετανάστριας από το σύζυγο στη διασφάλιση του δικαιώματος αυτόνομης άδειας παραμονής και εργασίας. Με δυο λόγια το θεσμικό/νομοθετικό πλαίσιο αντιμετωπίζει τη μετανάστρια ως εξαρτημένο μέλος της οικογένειας χωρίς

αυτόνομες ανάγκες, επιλογές και δυνατότητες, γεγονός που υποβαθμίζει τη θέση της και αναπαράγει έμφυλες διακρίσεις αλλά και διακρίσεις μεταξύ γηγενών και αλλοδαπών γυναικών.

4. Εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας – Εκπαίδευση – Απόκτηση επαγγελματικών εφοδίων

Η γλώσσα είναι το νήμα που διαπερνά όλες σχεδόν τις διαστάσεις της ζωής των μεταναστριών: το καθεστώς παραμονής και τη νομική ένταξη, την πρόσβαση σε πολιτικές εκμάθησης της γλώσσας και σε πολιτικές κατάρτισης ή επιμόρφωσης, την πρόσβαση και ένταξη στην αγορά εργασίας (τυπική και άτυπη) και εντέλει την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών (Liapi & Vougioukas 2009).

Τα σημαντικότερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες στην πρόσβαση σε τυπικές διαδικασίες εκμάθησης την ελληνικής γλώσσας αφορούν: α) τη μη πρόσβαση σε σχετική πληροφόρηση για τα αντίστοιχα προγράμματα από τους αρμόδιους φορείς, β) τα υφιστάμενα προγράμματα είτε δεν επαρκούν, είτε προϋποθέτουν την καταβολή διδάκτρων που σε αρκετές περιπτώσεις ξεπερνούν τις οικονομικές τους δυνατότητες, γ) πραγματοποιούνται συνήθως σε εργάσιμες ώρες και ημέρες και αυτό δεν διευκολύνει όσες μετανάστριες εργάζονται, καθώς και όσες έχουν μονογονεϊκή οικογένεια με ευθύνες φροντίδας παιδιών δ) για όσες εργάζονται στον οικιακό τομέα, ιδιαιτέρως όσες απασχολούνται ως εσωτερικές, δεν έχουν καμία πρόσβαση σε μαθήματα γλώσσας λόγω των συνθηκών και ωραρίων εργασίας και, τέλος, ε) τα κρατικά προγράμματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας απευθύνονται αποκλειστικά σε μετανάστες/-στριες που έχουν άδεια παραμονής με αποτέλεσμα αρκετές να στερούνται την πρόσβαση κατά τη φάση που εκκρεμεί από τις δημόσιες υπηρεσίες η τακτοποίηση της έκδοσης των «χαρτιών» τους.

Από το σύνολο των βιογραφικών συνεντεύξεων και των ομάδων εστιασμένης συζήτησης αναδείχθηκαν κάποιες βασικές διαδρομές/πορείες ως προς την απόκτηση γλωσσικών δεξιοτήτων, τη διατήρηση του εκπαιδευτικού τους κεφαλαίου και τις δυνατότητες απόκτησης νέων δεξιοτήτων και γνώσεων (reskilling). Σχετικά με την πορεία μάθησης της γλώσσας, θα αναφερθούμε στις άτυπες διαδικασίες μάθησης της γλώσ-

σας, την εκμάθηση της γλώσσας ως επιλογή στρατηγικού χαρακτήρα, την μάθηση της γλώσσας στο πλαίσιο της αυτομόρφωσης και της ανάπτυξης του εαυτού και την αξιοποίηση μιας άλλης γλώσσας εκτός από την ελληνική για την επαγγελματική ένταξη: μιας *lingua franca*.

4.1. Εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και της απόκτησης γλωσσικών δεξιοτήτων

Η εκμάθηση της γλώσσας μέσα από άτυπες διαδικασίες μάθησης θέτει όρια στη διαδικασία της ένταξης.

Σε μεγάλο βαθμό η πρόσβαση των μεταναστριών του δείγματός μας στα σχετικά προγράμματα γλώσσας, κατάρτισης ή επιμόρφωσης καθορίζεται από τις συνθήκες ζωής και εργασίας τους και την οικογενειακή τους κατάσταση. Οι μετανάστριες, για παράδειγμα, που απασχολούνται ως εσωτερικές στον οικιακό τομέα και οι εργαζόμενες μονογονείς χωρίς υποστηρικτικό δίκτυο, δεν έχουν πρόσβαση σε συναφή προγράμματα. Κατά συνέπεια η δυνατότητα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας μέσω τυπικών διαδικασιών κατάρτισης ή συναφών προγραμμάτων είναι εξαιρετικά περιορισμένη για την πλειονότητα των μεταναστριών οι οποίες χρησιμοποιούν άτυπες διαδικασίες μάθησης.

Οι περισσότερες μετανάστριες λοιπόν που είναι αυτοδίδακτες έμαθαν (στοιχειώδη) ελληνικά τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, μέσα από μια σειρά άτυπων μεθόδων, όπως: η επαφή και η συναλλαγή με εργοδότες/-τριες και τα μέλη των οικογενειών τους καθώς και με συναδέλφους στο πλαίσιο του εργασιακού χώρου. Καθώς επίσης μέσα από την υποστήριξη από ομοεθνείς συγγενείς ή φίλους που ήδη γνώριζαν τη γλώσσα και μέσα από μια διαδικασία λιγότερο ή περισσότερο συστηματικής εξάσκησης με επιμονή και σπουδή, την ανάγνωση βιβλίων και λεξικών, κατορθώνουν σε μια σχετικά σύντομη πορεία να κατακτήσουν ένα επίπεδο λειτουργικής κατανόησης της γλώσσας, απαραίτητο εφόδιο για την άμεση επαγγελματική ένταξη και την καθημερινή συναλλαγή και συνεννόηση.

Η μορφή αυτή εκμάθησης της γλώσσας ακριβώς λόγω της εργαλειακής της αντιμετώπισης δεν εξελίσσεται περαιτέρω με αποτέλεσμα να εμποδίζει την επικοινωνία με τον κοινωνικό περίγυρο, και να θέτει όρια στην έκταση και το περιεχόμενο της κοινωνικής συναναστροφής

με εντόπιους. Επιπλέον, στο βαθμό που συνιστά προφορική μόνο εκμάθηση της γλώσσας συνήθως δεν καλύπτει γνώσεις ανάγνωσης και, κυρίως, γραφής, γεγονός που εμποδίζει την αυτόνομη πληροφόρηση και ενημέρωση, την επεξεργασία γραπτών κειμένων, την πρόσβαση σε έντυπα και γενικά την ανάγνωση, δημιουργώντας μια σχετική αποξένωση από το κοινωνικό περιβάλλον. Σε τελευταία ανάλυση, η ελλιπής γνώση της γλώσσας αποθαρρύνει σε μεγάλο βαθμό την ενεργό κοινωνική και πολιτική συμμετοχή, περιορίζοντας σημαντικά τη δυνατότητα άσκησης των δικαιωμάτων τους και της ιδιότητάς τους ως πολίτη.

Το κενό αυτό σε ένα στοιχειώδες επίπεδο συνήθως καλύπτεται από την καθημερινή επαφή με τα παιδιά τους που διδάσκονται τα ελληνικά στο σχολείο. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα είναι το κίνητρο της παρακολούθησης των παιδιών στο σχολείο αλλά και η επιθυμία να μην χάσουν επαφή με τα παιδιά τους που τις οδηγεί σε συστηματικότερη προσπάθεια εκμάθησης της γλώσσας μαζί με τα παιδιά τους. Η Μάρθα (Αλβανία) εξομολογείται ότι ήταν σαν να πήγε ξανά στο σχολείο αφού έγραφε και διάβαζε μαζί με τη μεγάλη της κόρη τα πρώτα χρόνια στο σχολείο. Η παρακολούθηση τηλεόρασης παραμένει το πλέον διαδεδομένο μέσο εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας με ικανοποιητικά συνήθως αποτελέσματα, αν και παραμένει στο επίπεδο της προφορικής γνώσης της γλώσσας.

Σε αρκετές άλλες περιπτώσεις, αν και διατυπώνουν τη συνειδητή επιδίωξη και επιθυμία να αποκτήσουν ένα καλύτερο επίπεδο μάθησης της γλώσσας, δεν κατορθώνουν να παρακολουθήσουν μαθήματα λόγω των εξαιρετικά δυσμενών συνθηκών ζωής και εργασίας, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Βέρας, η οποία αν και σπούδασε παιδαγωγός στην Αλβανία αναγκάστηκε να μεταναστεύσει μόλις ολοκλήρωσε τις σπουδές της και ουδέποτε είχε την ευκαιρία ή το χρόνο, λόγω των περιορισμών στην εμπρόθετη δράση της να παρακολουθήσει μαθήματα: *«έπρεπε να δουλεύω διπλή βάρδια γιατί σου λει αν δεν δουλεύεις φεύγεις...και αναγκαστικά έπρεπε να δουλεύω. Να...και δεν...δεν καθόλου με τα σχολεία και αυτά...»*.

Η Μάνα από τη Γεωργία αναγνωρίζει ότι η γνώση της γλώσσας αποτελεί σημαντικό πόρο αλλά δεν καταφέρνει λόγω των συνθηκών της ζωής της να ενταχθεί σε σχετικό πρόγραμμα. Είναι αυτοδίδακτη και νοιώθει μειονεκτικά που δεν μιλάει καλά την ελληνική γλώσσα. Για την Λένα (Ουκρανία) το χαμηλό επίπεδο γνώσης των ελληνικών

καθίσταται σημαντικό εμπόδιο στην εργασία της στην επιχείρηση (μανάβικο) του Έλληνα συζύγου της μετά από μια μεγάλη περίοδο όπου εργαζόταν εποχικά και περιστασιακά στη σίτιση (κουζίνα), όπου συνεργάζονταν με άλλες ομοεθνείς της, γεγονός που δεν απαιτούσε επικοινωνία στα ελληνικά και επομένως δεν είχε ευκαιρίες εξάσκησης.

Η έλλειψη πληροφόρησης είναι συχνά το πιο σημαντικό εμπόδιο για την πρόσβαση σε προγράμματα γλώσσας ακόμη και σε μικρές ημιαστικές περιοχές, όπως η Κόρινθος, που κατά τεκμήριο η πρόσβαση στην πληροφόρηση είναι μεγαλύτερη. Οι μετανάστριες αναφέρθηκαν επίσης σε περιπτώσεις όπου και όταν ακόμη μάθαιναν ότι κάπου γίνονται μαθήματα η πρόσβαση ήταν περιορισμένη: οι θέσεις είχαν ήδη πληρωθεί, έχαναν την προθεσμία εγγραφής, τα ίδια άτομα μονοπωλούσαν τη συμμετοχή στα προγράμματα.

Η πρόσβαση στην ενημέρωση, π.χ., για τα μαθήματα που πραγματοποιούνται σε επίπεδο δήμου είναι άτυπη, δηλαδή διακινείται μέσω των συζύγων τους ή κάποιων φίλων. Επιπλέον, το γεγονός ότι συναναστρέφονται αποκλειστικά με άλλους ομοεθνείς και δεν έχουν επαφή με γηγενείς, τους στερεί τέτοιου τύπου πληροφόρηση και δημιουργεί εμπόδιο στη γλωσσική τους ένταξη. Για ορισμένες περιπτώσεις μεταναστριών δεν είναι μόνο ο αποκλεισμός από τους γηγενείς ή η ανεπάρκεια των πολιτικών του επίσημου κράτους που δυσκολεύουν την πρόσβαση στην πληροφόρηση. Κάποιες επιδεικνύουν μεγαλύτερη κινητικότητα και διαθέσιμα δίκτυα ώστε να εξασφαλίζουν πρόσβαση στην πληροφόρηση, την οποία αξιοποιούν προς όφελός τους, ενώ κάποιες άλλες βρίσκονται αποκλεισμένες από τέτοιας δυνατότητας πρόσβαση είτε μη διαθέτοντας χρόνο και προσανατολισμό δράσης σε αυτή την κατεύθυνση είτε ζώντας περιορισμένα στην ιδιωτική σφαίρα και υπό τον έλεγχο των συζύγων τους.

4.2. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ως επιλογή στρατηγικού χαρακτήρα για τη διατήρηση του διαθέσιμου ή τη συσσώρευση νέου εκπαιδευτικού και συμβολικού κεφαλαίου

Οι μετανάστριες που αναγνωρίζουν την αξία της γνώσης της γλώσσας ως σημαντικού εκπαιδευτικού και συμβολικού κεφαλαίου καταβάλλουν συστηματικές προσπάθειες στην απόκτησή του. Αφορά στις περιπτώσεις εκείνες όπου, μέσα από την εμπρόθετη δράση τους, στόχευσαν

στην απόκτηση τυπικών γλωσσικών εφοδίων μέσω προγραμμάτων και μαθημάτων απόκτησης πιστοποιητικού ελληνομάθειας (επίπεδο Γ), προκειμένου να επιτύχουν την ικανοποίηση μιας πολύτιμης λειτουργικότητας ζωής, που είναι γι αυτές οι σπουδές και η ολοκλήρωση της νομικής ένταξής τους (αίτημα για μακροχρόνια/αορίστου χρόνου άδεια παραμονής). Επιπλέον, η «επένδυση» αυτή συνδέεται άμεσα με κίνητρα για μετάβαση από την οικιακή εργασία και την επιδίωξη ένταξης στην «κανονική» αγορά εργασίας ή την απόκτηση νέων εκπαιδευτικών εφοδίων, όπως σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το θέμα της γλώσσας τίθεται και σε σχέση με την γνώση άλλων γλωσσών πέραν της ελληνικής, π.χ. της αγγλικής που συνιστά προσόν για εργασία στον τουριστικό τομέα. Η Λίλα από την Αλβανία, π.χ., αφιερώνει χρόνο και προσπάθειες να μάθει αγγλικά άτυπα μέσω μίας φίλης της ως απαραίτητο προσόν για την απασχόλησή της στον τουριστικό τομέα. Γεγονός παραμένει ότι οι μετανάστριες που κατόρθωσαν να αποκτήσουν πιστοποιητικό ελληνομάθειας υψηλού επιπέδου (πανεπιστημιακά τμήματα) και στη συνέχεια να διεκδικήσουν μια θέση σε ίδρυμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αξιοποίησαν το δικαίωμα που τους δίνει η άδεια ομογένειας, σε μερικές περιπτώσεις λόγω συζύγου.

Μια άλλη σημαντική διαδρομή απόκτησης γνώσης της ελληνικής είναι μέσα από τα μαθήματα που προσφέρουν ΜΚΟ, μεταναστευτικές κοινότητες και αλληλεγγυες πρωτοβουλίες και που συχνά αποτελούν τη μοναδική δυνατότητα για να καλύψουν την ανάγκη μάθησης της γλώσσας. Οι δομές αυτές που λειτουργούν συμπληρωματικά προς το τυπικό σύστημα μάθησης της γλώσσας, συνιστούν ένα ανοικτό σύστημα εκμάθησης που προσφέρει παράλληλες διευκολύνσεις ως προς τα ωράρια και επιπλέον επιτρέπει την αλληλοδράση και την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων μεταξύ μεταναστών/-στριών και εντόπιων, μέσα από πρωτοβουλίες που προσφέρουν σημαντικές ευκαιρίες πολιτισμικής ανταλλαγής και ώσμωσης.

Η Νάνα από τη Ρωσία μιλάει με ενθουσιασμό για την εμπειρία συμμετοχής της σε μαθήματα στο νησί Σ. όπου συμμετέχουν αλλοδαποί από όλες τις χώρες και συζητάνε για τα προβλήματά τους, διακινούν χρήσιμη πληροφόρηση και κοινωνικοποιούνται σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Στις αγροτικές μάλιστα περιοχές τέτοιου τύπου πρωτοβουλίες επιτελούν ένα διευρυμένο ρόλο και υποστηρίζουν πολλαπλά τη γλωσσική και πολιτισμική ένταξη των μεταναστών/-στριών.

4.3. Απόκτηση γλωσσικών δεξιοτήτων/προσόντων στο πλαίσιο της αυτομόρφωσης και της ανάπτυξης του εαυτού

Για την Κάλι από την Αλβανία, η οποία απασχολείται στον οικιακό τομέα και της οποίας το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι της βασικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας γίνεται ένα προσωπικό στοίχημα που όταν το κερδίζει αυξάνει την αυτοπεποίθησή της και επιπλέον της επιτρέπει την πρόσβαση στην ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων που ήταν ένα από τα ενδιαφέροντά της. Η επιτυχία αυτή την οδηγεί στην παρακολούθηση μαθημάτων στο πλαίσιο του προγράμματος Οδυσσέας.

Η Σερίνα που είχε σπουδάσει φιλολογία στην Αλβανία κατέβαλε κοπώδη προσπάθεια και ένα κόστος αρκετά υψηλό για εκείνη για να παρακολουθήσει τμήμα ελληνικών στο Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο και να πραγματοποιήσει τα σχέδιά της για εκμάθηση της νεοελληνικής γλώσσας, γιατί δεν άντεχε να μιλάει τα ελληνικά ως «αναλφάβητη», όπως χαρακτηριστικά λέει η ίδια.

Η επιδίωξη μιας περισσότερο ισότιμης σχέσης και διεύρυνσης των δυνατοτήτων επικοινωνίας με τις εργοδότης της στον οικιακό τομέα ωθεί τη Λίλα από την Αλβανία να μελετά και να θέτει στόχο την εκμάθηση ενός συγκεκριμένου αριθμού νέων λέξεων καθημερινά, να δανείζεται βιβλία τα οποία στη συνέχεια συζητάει με τις εργοδότης της και να ικανοποιεί την ανάγκη της για αυτομόρφωση και διαρκή εξέλιξη.

Η Μαρία από την Αφρική (Σιέρα Λεόνε) γράφτηκε σε ένα σχολείο δεύτερης ευκαιρίας και προσπαθεί να αποκτήσει ένα καλό επίπεδο γνώσης των ελληνικών και γενικότερα να προσφέρει στον εαυτό της ένα επίπεδο εκπαίδευσης μετά από 28 χρόνια που βρίσκεται στην Ελλάδα και κατά μεγάλες περιόδους αντιμετωπίζει προβλήματα με τη νομική της ένταξη.

4.4. Η αξιοποίηση μιας *lingua franca* για την επαγγελματική ένταξη και την επικοινωνία με ομόγλωσσες εθνικότητες

Μετανάστριες αφρικανικής και ασιατικής καταγωγής, κατά κύριο λόγο, οι οποίες έχουν γνώση της αγγλικής ή γαλλικής, σπανιότερα, γλώσσας, αξιοποιούν αυτές τις γλώσσες ως προσόν για την επαγγελματική

τους ένταξη ιδιαίτερα ως εσωτερικές, γεγονός που τις περιχαράκωνει σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις και εμποδίζει την επικοινωνία τους με τον ντόπιο πληθυσμό που δεν μιλά αυτές τις γλώσσες.

Για την Γκλόρια από τη Νιγηρία, η οποία διαμένει στην Ελλάδα 16 χρόνια, η ελλιπής γνώση της ελληνικής γλώσσας οφείλεται, αφενός, στην πίεση της ένταξης στην αγορά εργασίας (η οποία διασφαλίζει και την ανανέωση της άδειας παραμονής) και, αφετέρου, στην αποσπασματική συμμετοχή σε προγράμματα εκμάθησης της γλώσσας. Επίσης, έχει να κάνει με το γεγονός ότι μιλάει αγγλικά και έτσι μπορεί να συνεννοηθεί, καθώς και με το γεγονός ότι στον τομέα οικιακής εργασίας δεν απαιτούνται υψηλές γλωσσικές δεξιότητες. Τα αγγλικά από την άποψη αυτή συνιστούν ένα είδος «*lingua franca*» για την κοινωνική και εργασιακή ένταξη καθώς και για την επαφή με μεταναστευτικές κοινότητες από διαφορετικές χώρες. Αναγνωρίζει, ωστόσο, τη διαφορά ανάμεσα στη γνώση βασικών γλωσσικών δεξιοτήτων που επιτρέπουν τη συνεννόηση στην καθημερινότητα (επαφές με άλλους, ψώνια, συνεννόηση με υπηρεσίες, κλπ.) και στη βαθιά γνώση των ελληνικών και προσπαθεί διαρκώς να αναβαθμίσει τις γνώσεις της που θεωρεί αναγκαίες και για την εργασιακή και κοινωνική της ένταξη.

Η Άντα από τις Φιλιππίνες, αν και διαμένει 21 χρόνια στην Ελλάδα, καταλαβαίνει ελληνικά αλλά προτιμάει να μιλάει αγγλικά τα οποία χρησιμοποιεί στην εργασία της ως εσωτερική οικιακή εργάτρια και στη σχέση της με τον αλλοδαπό Αιγύπτιο σύντροφό της. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με την Κορασόν, επίσης από τις Φιλιππίνες, η οποία βρίσκεται λιγότερα χρόνια στην Ελλάδα (5 χρόνια) και ακόμη και με την κόρη της και τον Σουδανό σύζυγό της μιλάνε αγγλικά στο σπίτι. Το κορίτσι δεν μαθαίνει καμιά από τις γλώσσες των γονιών της.

Η Σαμπρίνα από τον Άγιο Μαυρίκιο μιλάει γαλλικά με το σύζυγό της από τη Σενεγάλη και με τα γαλλικά της καταφέρνει να βρει δουλειά ως καθαρίστρια σε μια γαλλική εταιρεία που εδρεύει στη Ελλάδα. Εργαζόμενη σε αυτή την εταιρεία στην αρχή και στη συνέχεια ως baby sitter δεν έχει πολλές δυνατότητες εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας. Εξηγεί ότι τα παιδιά της συνεννοούνται στα ελληνικά, ο άνδρας της και αυτή στα γαλλικά και με ορισμένους επισκέπτες χρησιμοποιούν τα αγγλικά.

4.5. Επαγγελματική κατάρτιση και απόκτηση επαγγελματικών προσόντων

Στο πεδίο αυτό το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις διαδρομές και τις στρατηγικές εξισορρόπησης του απαξιωμένου εκπαιδευτικού τους κεφαλαίου με την απόκτηση νέων προσόντων (τυπικών και άτυπων). Με δεδομένο τον εξαιρετικά χαμηλό αριθμό των μεταναστριών και τις βιογραφικές συνθήκες που εμποδίζουν την αναγνώριση των εκπαιδευτικών και των επαγγελματικών τους προσόντων στη μετανάστευση, ενδιαφέρον παρουσιάζει η επινοητικότητα και οι προσπάθειες που καταβάλλουν προκειμένου να εξισορροπήσουν την απώλεια του εκπαιδευτικού τους κεφαλαίου και να συσσωρεύσουν νέο.

Έτσι, κατ' αρχάς διερευνήθηκαν οι δυνατότητες πρόσβασης και οι δυνατότητες αξιοποίησης των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και, ειδικότερα, των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης των μεταναστριών στην κατεύθυνση απόκτησης νέων επαγγελματικών εξειδικεύσεων και επαγγελματικών εφοδίων/προσόντων, με στόχο τη συγκρότηση ενός νέου επαγγελματικού προφίλ και την απόκτηση μιας νέας ειδικότητας καθώς και την προετοιμασία αναζήτησης μιας θέσης απασχόλησης με καλύτερους όρους στο μέλλον. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στα εμπόδια που περιορίζουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, στη σημασία της συμμετοχής σε προγράμματα κατάρτισης και στην προσφορά εθελοντικής εργασίας ως υποκατάστατο επαγγελματικής εργασίας.

4.5.1. Εμπόδια που περιορίζουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης

Η συγκέντρωση στην άτυπη απασχόληση αποστερεί τις μετανάστριες από τη μετάβαση στο καθεστώς ανεργίας και τις αποκλείει από το δικαίωμα συμμετοχής στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (ΕΠΑ). Η έλλειψη πληροφόρησης και η ελλιπής γνώση της ελληνικής γλώσσας συνιστούν εμπόδια κατά την πρόσβαση σε μέτρα και πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας και ενίσχυσης της απασχόλησης ακόμη και για εκείνες οι οποίες κατοχυρώνουν το δικαίωμα συμμετοχής.

Λίγες είναι εκείνες οι μετανάστριες που συμμετείχαν στην ποιοτική έρευνα και οι οποίες έλαβαν μέρος σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης. Με δεδομένο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, το οποίο

ορίζει ως δικαιούχους των πολιτικών ΕΠΑ τον άνεργο πληθυσμό, στην πλειονότητά τους οι μετανάστριες οι οποίες είτε απασχολούνται στον άτυπο τομέα (π.χ. οικιακό) είτε απασχολούνται άτυπα, αντιμετωπίζουν δυσκολίες να αποδείξουν ότι είναι άνεργες, όταν δεν μπορούν να αποδείξουν την απόλυση ή/και την προηγούμενη απασχόλησή τους. Από την άλλη μεριά, εκείνες οι οποίες απασχολούνται στον οικιακό τομέα και τον τομέα παροχής προσωπικών υπηρεσιών (καθαριότητας και φροντίδας) δεν διαθέτουν πρόσβαση στην πληροφόρηση για σχετικά προγράμματα και, επομένως, δεν ωφελούνται από τα μέτρα ενίσχυσης της απασχόλησης και τις πολιτικές για την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις αναφέρθηκαν και πρακτικές αδιαφάνειας ή/και μη διάχυση της πληροφόρησης προς όλους τους δικαιούχους/επωφελούμενους/ες για συμμετοχή.

Η Νάντια (Ρωσία) αναφέρει ότι στα προγράμματα που υλοποιούνται σε τοπικό επίπεδο παρατηρείται μια ανακύκλωση ανέργων «... ξέρω *ας πούμε* από τις κοπέλες που γνωρίζω εγώ, τις δικές μου από τη Σοβιετική Ένωση, *ας πούμε*, πάνε συνέχεια οι ίδιες. Πώς γίνεται αυτό; Γιατί να πάει 2, 3 χρόνια μία γυναίκα η ίδια γυναίκα; και δεν το κάνει η καθεμιά *ας πούμε* που είναι άνεργη, το κάνει η καθεμιά που πρόλαβε! Κατάλαβες; είναι κρίμα!... Και μένουνε άνθρωποι που έχουνε και ανάγκη τα χρήματα και τη γλώσσα απ έξω! Και οι πονηροί, *ας πούμε*, που έχουνε μάθει αυτόν τον τρόπο κατάλαβες; Γιατί δε το (...) το κράτος; Γιατί τα λεφτά να φεύγουν έτσι άδικα, γιατί; Αφού υπάρχουν αυτά τα προγράμματα, να τα εκμεταλλευτούμε σωστά! Άλλωστε, δεν είναι τα λεφτά που δίνουμε γι αυτό το λόγο; Για τους αλλοδαπούς; Έτσι δεν είναι;»

4.5.2. Η σημασία της συμμετοχής σε προγράμματα κατάρτισης

Η συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης μπορεί να είναι μια προσπάθεια συγκρότησης ενός νέου επαγγελματικού προφίλ και απόκτησης απασχόλησης ή διά βίου μάθησης και παρακαταθήκης για το μέλλον. Η υλοποίηση προγραμμάτων που απευθύνονται σε μετανάστες/-στριες τα τελευταία χρόνια (αφορά τις δράσεις του ΕΤΕ) έχουν διευρύνει τις δυνατότητές τους και προσφέρουν μια ειδικευση που επιπλέον συνοδεύεται από μια σύντομη επαγγελματική απασχόληση.

Από τις συνεντεύξεις διαφαίνεται ως χρήσιμη τακτική για μερικές μετανάστριες αυτό που γίνεται αντικείμενο κριτικής από τις άλλες:

Η κατ' επανάληψη συμμετοχή σε προγράμματα είναι απαραίτητη για μια επαγγελματική κατάρτιση κάτω από τις συνθήκες μετανάστευσης. Επίσης, διαφαίνεται από τις συνεντεύξεις, ότι περισσότερο γυναίκες από την Αλβανία αναφέρονται σε εμπειρίες συμμετοχής σε προγράμματα κατάρτισης, πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί από την πρόσβαση σε συγγενικά δίκτυα πληροφόρησης και υποστήριξης.

Η Ζαμί από την Αλβανία παρακολούθησε ήδη από το 1999 ένα ευρωπαϊκό πρόγραμμα που της προσέφερε και απασχόληση σε γραφείο για την υποστήριξη μεταναστών και προσφύγων. Πρόσφατα συμμετείχε σε μια άλλη εκπαίδευση για διαμεσολαβητές σε νοσοκομεία και ευελπιστεί να εξασφαλίσει μια σχετική απασχόληση. Το σημαντικό είναι ότι της προσφέρει δυνατότητες για δημιουργία ενός νέου επαγγελματικού προφίλ, το οποίο ευελπιστεί να αξιοποιήσει στο μέλλον και όποτε προκύψει μια σχετική ευκαιρία.

Από την άλλη, η συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης ενδέχεται να εγγράφεται όχι μόνο στην κατεύθυνση μιας βραχύβιας ωφέλειας, αλλά να συνιστά μια απόπειρα επανενεργοποίησης της διαδικασίας μάθησης (διά βίου μάθηση) αλλά και μίας έστω και αμυδρής προσδοκίας για πιθανή μελλοντική αξιοποίησης τους παρά την εκτίμηση των περιορισμένων αντικειμενικών δυνατοτήτων.

Η Κάλι από την Αλβανία απόφοιτη δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Πέρσι κάναμε πάλι με το Δήμο, γράφτηκα για κομπούτερ, τώρα είμαι πάλι σε ένα σεμινάριο Διοίκηση επιχειρήσεων – λέω ποιος ξέρει, μπορεί κάποτε, λέω, αν γυρίσω πίσω να μάθω, επειδή έχω πολλή θέληση να μάθω, αλλά εδώ είναι πολύ δύσκολα...»*

4.5.3. Η προσφορά εθελοντικής εργασίας ως υποκατάστατο επαγγελματικής εργασίας

Η προσφορά εθελοντικής εργασίας είναι μια διέξοδος για την απόκτηση μιας νέας ή την άσκηση μιας προηγούμενης επαγγελματικής εξειδίκευσης. Οι μετανάστριες αξιοποιούν εναλλακτικές στρατηγικές προκειμένου να διευκολύνουν την απόκτηση μιας εργασιακής ειδίκευσης και διατήρησης των αποθεμάτων δράσης τους. Αξιοποιούν για παράδειγμα, το εκπαιδευτικό τους κεφάλαιο για εθελοντική απασχόληση στο πλαίσιο της μεταναστευτικής τους κοινότητας.

Έτσι η Ζαμί αποφάσισε να αξιοποιήσει τις γνώσεις της ως φιλόλογου διδάσκοντας στα παιδιά δεύτερης γενιάς τα αλβανικά στο Στέκι

μεταναστών, να συμβάλει στην έκδοση ενημερωτικών εντύπων και εφημερίδων ή να εργαστεί σε γραφείο ΜΚΟ για να παρέχει πληροφόρηση σε άλλους μετανάστες/-στριες.

Η εθελοντική απασχόληση δίνει διέξοδο στα επαγγελματικά όνειρα των μεταναστριών, καθώς τους δίνεται η ευκαιρία να ασκήσουν τις γνώσεις και τις δεξιότητες που ήδη διαθέτουν ή να αξιοποιήσουν άλλες αντίστοιχες που έχουν αποκτήσει στο πλαίσιο της μεταναστευτικής εμπειρίας.

5. Κοινωνική αναγνώριση

Η κοινωνική αναγνώριση συνιστά σημαντική *διάσταση* της κοινωνικής *ένταξης*, επιβεβαιώνει το ανήκειν, τόσο σε μια κοινωνία ή σε επιμέρους κοινωνικούς χώρους, όσο και στο πολύ γενικό επίπεδο αναγνώρισης και σεβασμού της ανθρώπινης ιδιότητας αλλά και της ιδιότητας του πολίτη με τα δικαιώματα που αυτή η ιδιότητα συνεπάγεται. Εκφράζεται στο πλαίσιο διαφορετικών χώρων κοινωνικής συνύπαρξης και διαμείβεται μεταξύ γηγενών και μεταναστών αλλά και μεταξύ ομοεθνών, και χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις σε διάφορα επίπεδα, όπως:

- στις *διαπροσωπικές σχέσεις* στην οικογένεια και το φιλικό περιβάλλον,
- στον *επαγγελματικό χώρο* και τις σχέσεις με εργοδότες/τριες και συναδέλφους/ισες
- στο *δημόσιο χώρο* και στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις
- στα αντικειμενικά πλαίσια που θέτουν τα *θεσμοθετημένα νομικά δικαιώματα* και οι *θεσμοθετημένες κοινωνικές πρακτικές αναγνώρισης*.

Έτσι, η κοινωνική αναγνώριση είναι ο αντίθετος πόλος του ρατσισμού και της ξενοφοβίας.

5.1. Τυπικές διαδικασίες συγκρότησης της κοινωνικής αναγνώρισης

Η κοινωνική αναγνώριση εμφανίζεται στις αφηγήσεις σε διαφορετικές μορφές. Ως εμπειρία της έλλειψής της, π.χ. από την απουσία του κοινωνικού χώρου μέσα στον οποίο παράγεται η κοινωνική αναγνώριση όπως την οικογένεια και τους φίλους, αλλά και στην περίπτωση

βιωμάτων ρατσισμού και ξενοφοβίας. Ως αποτέλεσμα και εμπειρία απόκτησής της μέσα από την κοινωνική αλληλόδραση, ως στόχος και επιδίωξη της εμπρόθετης δράσης, σε ατομικό, επαγγελματικό, αλλά και συλλογικό και πολιτικό επίπεδο.

Η κοινωνική αναγνώριση είναι έτσι στόχος και απόρροια της δράσης των μεταναστριών καθώς και της καθημερινής αλληλόδρασης. Ένα από τα ευρήματα της ανάλυσής μας είναι ότι μέσω των ευκαιριών και δυνατοτήτων αλληλόδρασης με τους γηγενείς οικοδομείται και πραγματώνεται η αναγνώριση των μεταναστριών ως συν-ανθρώπων στην ελληνική κοινωνία. Επιβεβαιώνεται, επίσης, ότι η κοινωνική αναγνώριση είναι εύθραυστη, γίνεται αντικείμενο μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης και μπορεί να ανακληθεί κάτω από συνθήκες αλλαγών των κοινωνικών δεδομένων, π.χ., στο πλαίσιο της σημερινής οξείας οικονομικής και κοινωνικής κρίσης.

Οι τυπικές διαδικασίες και πορείες που επιτρέπουν ή εμποδίζουν την κοινωνική αναγνώριση, και συνιστούν τον δείκτη κοινωνικής αναγνώρισης είναι:

α) Η κοινωνική αναγνώριση ως προϊόν της καθημερινής διάδρασης με τους γηγενείς, κάτω από αντίξοες συνθήκες ρατσιστικών στερεότυπων και ξενοφοβίας σε μεγάλα αστικά κέντρα όπου κυριαρχεί ανωνυμία.

Η Λίλα από την Αλβανία σκιαγραφεί τη διαδικασία μετάβασης από την κατάσταση του ξένου και άλλου που είναι αντικείμενο ρατσισμού και ξενοφοβίας, στην κατάσταση του αποδεκτού ως συν-ανθρώπου, και ανήκοντα στο κοινωνικό περιβάλλον και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η διαδικασία είναι προϊόν αλληλόδρασης μέσα στο χρόνο και σε διαφορετικά κοινωνικά επίπεδα.

«Ήτανε τα πρώτα χρόνια... αν δεν σε ήξερε ο κόσμος προσωπικά, ήτανε φρίκη....σε βλέπανε Αλβανό και νομίζανε ότι έχεις ουρά.... ώσπου αρχίζεις κι έχεις προσωπικές επαφές με τον κόσμο. Από κει και πέρα τον κόσμο δεν το νοιάζει.... θα σε συμπαθεί... ή αντιπαθεί γι' αυτό που είσαι, όχι για την ταμπέλα».

β) Νησίδες αναγνώρισης: Εμπειρίες μη αναγνώρισης και ηθικού και κοινωνικού αποκλεισμού. Μεμονωμένες εμπειρίες αναγνώρισης σε συγκεκριμένες σχέσεις, συχνά με εργοδότες και άτομα του άμεσου κοινωνικού περιγύρου.

Ιδιαίτερα οι έγχρωμες (Αφρικάνες από τις υποσαχάριες χώρες) μετανάστριες μιλούν για έντονες και συνεχείς εμπειρίες ηθικού αποκλεισμού από την κατηγορία των συν-ανθρώπων. Η στέρηση αυτής της αναγνώρισης είναι συνυφασμένη με την εμπειρία του ρατσισμού. Στην καλύτερη περίπτωση αναφέρονται στην εμπειρία της αναγνώρισης ως συν-ανθρώπου από ορισμένα άτομα του περιβάλλοντός τους, από εργοδότες ή φίλες.

Η δραματική κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας και η αύξηση του αριθμού μεταναστών στη χώρα, τα τελευταία δύο χρόνια, έχουν χειροτερεύσει τις συνθήκες κοινωνικής ένταξης και αναγνώρισης των μεταναστριών. Η Γκλόρια (από Νιγηρία) περιγράφει τη διαδικασία ένταξης του ρατσισμού στην Ελλάδα, σε συνάρτηση με την αύξηση του αριθμού των μεταναστών. Κάνει τη σύγκριση με τα πρώτα χρόνια παραμονής της στην Αθήνα, όταν η αναγνώριση των έγχρωμων μεταναστών ως συν-ανθρώπων ήταν χαρακτηριστικό της καθημερινότητας. Η αύξηση της εγκληματικότητας και η ανάγκη άμυνας άλλαξαν εντελώς την ατμόσφαιρα, τόσο που η Γκλόρια να φοβάται για την ασφάλεια των παιδιών της στο δρόμο. Παρατηρείται μια ένταση της μη αναγνώρισης που βασίζεται στο «χρώμα» και ο μεγάλος αριθμός των μεταναστών που αυξάνει τον κοινωνικό και ηθικό αποκλεισμό για τους μετανάστες/-στριες από αφρικανικές χώρες.

γ) Ο αυτοματισμός της κοινωνικής αναγνώρισης ως συν-ανθρώπου στο επίπεδο των καθημερινών επαφών στις μικρές τοπικές κοινωνίες.

Στις μικρές τοπικές κοινωνίες, όπου τα μέλη της κοινότητας γνωρίζουν το ένα το άλλο, οι συνθήκες κοινωνικής αναγνώρισης της μετανάστριας ως συνάνθρωπου στην καθημερινή επικοινωνία είναι κατά πολύ ευνοϊκότερες, απ' ό,τι στις συνθήκες ανωνυμίας που επικρατούν στις μικρές και μεγάλες πόλεις. Η Νάνα από τη Ρωσία που ζει και εργάζεται τα τελευταία χρόνια στο μικρό νησί Σ. κάνοντας διάφορες δουλειές, περιγράφει την κοινωνική αναγνώριση στην καθημερινή ζωή ως εξής:

«Και ξέρετε τι μου άρεσε; Όταν πας στον δρόμο, όλοι άνθρωποι εδώ χαρούμενοι, όλοι γελάει και γεια σου καλημέρα. Έτσι ξέρεις δεν ξέρεις γνωστός όχι γνωστός έτσι γεια σου....σε... Τώρα εγώ είμαι στο Σ. σαν το πατρίδα».

Αυτού του είδους η οικειότητα και η αναγνώριση στην καθημερινή συναναστροφή δεν συνδέεται με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή συγκεκριμένες επιδόσεις του άλλου, αλλά απλώς και μόνον με την ιδιότητα του συνανθρώπου που βιώνεται στην πρόσωπο με πρόσωπο συνάντηση και αποτελεί δυνητικά τη βάση για την οικοδόμηση μιας αλληλόδρασης που θα πρέπει να διέπεται από τους κανόνες της καλής συμπεριφοράς και της αμοιβαιότητας. Ο ευδιάθετος χαιρετισμός σε μια συνάντηση μπορεί να είναι μία κοινωνικότητα στοιχειώδους μορφής, αποτελεί, όμως, ένα βασικό στοιχείο κοινωνικής ζωής, και στη μικρή τοπική κοινωνία μπορεί να είναι συνυφασμένος και με το αίσθημα του ανήκειν στο δημόσιο χώρο, στο χωριό ή τη γειτονιά. Όπως καταλαβαίνουμε από το λόγο της Νάνα, είναι προϊόν των καθημερινών πρακτικών στη μικρή κοινωνία, με την έλλειψη ανωνυμίας, δηλαδή, την υπάρχουσα γνώση για τους άλλους κατοίκους, τη συχνή συναναστροφή και την ιδέα/προσμονή ότι όλοι οι διαμένοντες είναι ταυτόχρονα μέλη μιας κοινότητας.

δ) Η αναγνώριση της μετανάστριας ως συνανθρώπου μέσα στην εργασιακή σχέση στις οικιακές υπηρεσίες. Κίνδυνοι της χρησιμοποίησης της αναγνώρισης από την εργοδότη ως μέσο εξασφάλισης της συνεργασίας της μετανάστριας σε απαιτήσεις εργασίας που ξεπερνούν τις συμφωνημένες ώρες, ή τα όρια έντασης εργασίας.

Αρκετές μετανάστριες σε οικιακές υπηρεσίες αναφέρθηκαν στις αφηγήσεις τους στην εμπειρία αναγνώρισης ως συνανθρώπου από τις εργοδότης τους (βλ. Kontos 2014). Όμως μερικές αναφέρθηκαν συγχρόνως σε υποτίμηση, η οποία υποχώρησε όταν η εργοδότης πληροφορήθηκε [για] τις οικονομικές δυνατότητες της μετανάστριας, ότι για παράδειγμα, η μετανάστρια και η οικογένειά της είχαν αποκτήσει με την εργασία τους ένα μεγάλο σπίτι, ότι δηλαδή ανταποκρίνεται σε κεντρικές αξίες της νεοελληνικής κοινωνίας.

στ) Η αναγνώριση, προϊόν ενός «αγώνα για αναγνώριση» (Honneth, 1992), δηλαδή, μέσω των προσπαθειών και της εμπρόθετης δράσης των μεταναστριών να αξιοποιήσουν και να διευρύνουν τις γνώσεις τους και να αποκτήσουν με τον τρόπο αυτό μια επαγγελματική θέση σε τομείς όπου δεν συγκεντρώνονται συνήθως οι μετανάστριες, ή σε τομείς που αποτελούν το

χώρο ειδικότητάς τους, δηλαδή, μέσα από εργασιακή ένταξη και ανοδική κινητικότητα.

Πέραν της ανάγκης για τη βασική αναγνώριση στην καθημερινή αλληλόδραση, αρκετές μετανάστριες, ειδικά αυτές από την Αλβανία, επιδεικνύουν δραστήριες προσπάθειες ανοδικής κινητικότητας στην αγορά εργασίας, οι οποίες αποσκοπούν, μεταξύ άλλων, στην αναγνώρισή τους ως ατόμων με ικανότητες και επαγγελματικές δεξιότητες. Σε μια σειρά από αφηγήσεις βλέπουμε τις επιτυχημένες στρατηγικές βελτίωσης της θέσης στην αγορά εργασίας - από τις οικιακές εργασίες στον τουρισμό και, σε δύο περιπτώσεις, τις πανεπιστημιακές σπουδές. Πρόκειται για βιογραφικές διαδικασίες απόκτησης μιας *σωρευτικής μέσα στο χρόνο και πολυδιάστατης ως προς τα επίπεδα πραγμάτωσης κοινωνικής αναγνώρισης*, η οποία είναι αποτέλεσμα μιας διαρκούς διαπραγμάτευσης μεταξύ της εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων έναντι των κυρίαρχων προσλήψεων, των θεσμικών παραβλέψεων/αγνοήσεων και των κοινωνικών καταναγκασμών.

Ζ) Κοινωνική αναγνώριση της εθνικής ταυτότητας και της ισοτιμίας στόχος πολιτικής και συλλογικής δράσης για την πραγμάτωση και την προάσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών/-στριών.

Η εμπειρία της υποτίμησης της εθνικής ομάδας προέλευσης από την ελληνική κοινωνία έχει κινητοποιήσει αρκετές μετανάστριες να συνεργαστούν με πολιτικές οργανώσεις που αγωνίζονται για τα δικαιώματα των μεταναστών γενικά ή την πολιτιστική ταυτότητα της εθνικότητάς τους. Μια τυπική περίπτωση είναι η Λίλα. Μια σειρά από εμπειρίες αποξένωσης, π.χ., μέσα από την αλλοίωση της εθνικής της ταυτότητας ως Αλβανίδας που εμφανίζεται ως ομογενής λόγω του συζύγου της, γεγονός, όμως, που της εξασφαλίζει προνόμια, όπως το νομικό καθεστώς και η είσοδος στο πανεπιστήμιο, και μέσα από τις δυσκολίες για επαγγελματική ανάδειξη και βελτίωση όπου βρίσκεται εκτεθειμένη σε υποτιμητικές και υπονομευτικές πρακτικές στον οργανωμένο χώρο εργασίας στον τουρισμό, οδηγούν στην ενεργοποίηση της Λίλας για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της στη δημόσια σφαίρα μέσα από την ανάπτυξη της ενεργού άσκησης και πραγμάτωσης της ιδιότητας του πολίτη.

6. Οικογένεια – Οικογενειακή ζωή

Η οικογένεια συνιστά εκείνο το δομικό και λειτουργικό πλαίσιο στο οποίο κίνητρα και αξίες διαμορφώνονται, ανθρώπινο κεφάλαιο συσσωρεύεται, πληροφορία διακινείται και ερμηνεύεται και λαμβάνονται και υλοποιούνται αποφάσεις (Harbison 1981). Η οικογένεια προετοιμάζει τα άτομα για την εκπλήρωση του βασικού τους ρόλου στην κοινωνία. Για παράδειγμα, στις κοινωνίες προέλευσης όπου η μετανάστευση αναδεικνύεται σε επιλογή για την επιβίωση και αναπαραγωγή/διατήρηση της οικογενειακής ομάδας ορισμένα άτομα-μέλη της «προετοιμάζονται» ή εν τέλει αναλαμβάνουν την αναπαραγωγή της οικογένειας μέσω της μετανάστευσης. Η οικογένεια αποτελεί τον κρίσιμο θεσμό για την απόφαση ως προς τη δυνατότητα και την πρόθεση/κίνητρο ενός ατόμου να μεταναστεύσει. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια έχει ενταθεί το φαινόμενο της αυτόνομης γυναικείας μετανάστευσης, όπου κάτω από διαφορετικές συνθήκες οι γυναίκες αναλαμβάνουν την εξασφάλιση των βιοτικών αναγκών των μελών της οικογένειας καταγωγής ή/και προσανατολισμού.

Η πολυπλοκότητα της οικογενειακής δομής χαρακτηρίζει τη μεταναστευτική διαδικασία γιατί η οικογενειακή μονάδα είναι εκείνη που μεσολαβεί μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας (προορισμού) και, κατά συνέπεια, μπορεί να θέτει προτεραιότητες ως προς τις ανάγκες της επί των ατόμων-μελών της σε διαφορετικές περιστάσεις (Harbison 1981). Η εμπειρία των γυναικών μεταναστριών είναι σημαντικά διαφορετική από αυτή των ανδρών, καθώς το φύλο είναι βασική οργανωτική αρχή της οικογένειας και της κοινωνίας, γεγονός που συνεπάγεται ότι το φύλο δομεί και τη μεταναστευτική διαδικασία σε σημαντικό βαθμό.

Το κράτος με τις νομικές του ρυθμίσεις και τις πολιτικές του σε μεγάλο βαθμό είναι εκείνο που καθορίζει και δημιουργεί το πλαίσιο και τους περιορισμούς ως προς τη συγκρότηση της οικογένειας στη μετανάστευση, η οποία συχνά ερμηνεύεται με πολύ περιοριστικούς όρους. Σε επίπεδο πολιτικών, η μετανάστευση μελών της οικογένειας, δηλαδή συζύγων και παιδιών, αντιμετωπίζεται ως δευτερογενής μορφή μετανάστευσης, υποτελής προς και διαχωρισμένη από την οικονομική μετανάστευση, παρά την ολοένα αναπτυσσόμενη αυτόνομη γυναικεία μετανάστευση. Επιπλέον, εν πολλοίς αγνοείται εκ μέρους

της πολιτείας η πραγματικότητα και οι συνθήκες ύπαρξης της διακρατικής οικογένειας.

Στην κατεύθυνση αυτή η έρευνά μας μέσω της διατύπωσης δεικτών ένταξης ως προς την οικογένεια έρχεται να συμβάλλει στην ανάδειξη της σημασίας της συνδεδεμένης με την οικογένεια (οικογενειακής) μετανάστευσης και την ένταξη των μεταναστευτικών οικογενειών στην κοινωνία υποδοχής σε συνάρτηση και με τις νομοθετικές και πολιτικές συνθήκες για την οικογενειακή επανένωση. Η ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων και η αποτύπωση των διεργασιών και διαδικασιών στις οποίες υπόκεινται τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα σε ορισμένες στιγμές και φάσεις της (βιογραφικής) πορείας και του κύκλου ζωής των μελών της καταδεικνύουν τους αυξανόμενους περιορισμούς που επιβάλλονται στην οικογενειακή ζωή των μεταναστών/-στριών σε σχέση με τους θεσμικούς περιορισμούς αλλά και τον παρακολουθητικό ρόλο του κράτους υποδοχής.

Η διακρατική οικογένεια από την άλλη μεριά είναι ένα σύμπτωμα των αυξανόμενων παγκοσμιοποιημένων βίων μας, που βιώνεται μεταξύ συνόρων, μειώνοντας τις πιθανότητες ο τόπος γέννησης, ζωής και θανάτου να συμπίπτουν. Η ιδέα της διακρατικής οικογένειας ενέχει στοιχεία δυναμικότητας, διακύμανσης και αλλαγής· ωστόσο, εξακολουθεί να είναι εγκιβωτισμένη σε σταθερές δομές που επιδρούν στις εμπειρίες των μελών της οικογένειας, χωρίς να είναι πάντα εύκολο να προσεγγιστούν και να κατανοηθούν. Οι δομές αυτές αντανakλώνται στους θεσμούς της κοινωνίας υποδοχής, τους γεωγραφικούς περιορισμούς, τις διεθνείς πολιτικές και νόμους, τις τεχνολογίες που διευκολύνουν την επικοινωνία και το ταξίδι και την ένταση δύναμη των οικογενειακών δεσμών με τα μέλη της οικογένειας που μένουν πίσω στη χώρα προέλευσης ή διαμένουν σε άλλους τόπους. Η βιογραφική ανάλυση επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό την εμβάθυνση και διασύνδεση θεμελιακών διαστάσεων, βιωμάτων και συναισθημάτων σχετικά με την εμπειρία της διακρατικής οικογένειας.

Καταρχάς, η μετανάστευση δημιουργεί σε ένα σοβαρό βαθμό άγχος για τις επανασυνδεόμενες οικογένειες, οι οποίες χάνουν την ικανότητα προβλεψιμότητας του περιβάλλοντός τους και συχνά στερούνται το υποστηρικτικό σύστημα που είχαν στην κοινωνία προέλευσης. Οι εντάσεις μεταξύ της παλαιάς και της νέας κοινωνικο-πολιτισμικής πραγματικότητας συχνά οδηγούν σε προβλήματα ψυχο-κοινωνικής ανάπτυξης για ενήλικες και παιδιά μέσα στην οικογένεια.

Οι αλλαγές στη δομή της οικογένειας και τα μεταναστευτικά μοντέλα που έχουν ως αποτέλεσμα νέες διαφοροποιημένες συμπεριφορές των μεταναστευτικών νοικοκυριών επιφέρει αλλαγές στις οικογένειες με πολλαπλούς τρόπους: ως προς το ρόλο που το φύλο παίζει στην εσωτερική οργάνωση και κατανομή εργασίας μεταξύ των μελών της οικογένειας (άνδρες – γυναίκες) αλλά και μεταξύ των γενεών (παπούδες/γιαγιάδες, γονείς, παιδιά) στη μετανάστευση και τις διαδικασίες ένταξης στην κοινωνία υποδοχής.

Για παράδειγμα, η απασχόληση των μεταναστριών επιφέρει κάποιου τύπου οικονομική ανεξαρτησία, η οποία δημιουργεί δυναμικά τις προϋποθέσεις για τροποποίηση των παραδοσιακών μοντέλων εξουσίας στην οικογένεια, ιδιαίτερα για τα πιο παραδοσιακά τμήματα των μεταναστευτικών πληθυσμών. Ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση όπου σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και ανεργίας καθίστανται οι μοναδικά απασχολούμενες για την κάλυψη των αναγκών της οικογένειας, γεγονός που επιφέρει αντιστροφή των ρόλων μεταξύ των δύο φύλων με σημαντικές και αδιερεύνητες ακόμη προεκτάσεις για τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις σχέσεις ιεραρχίας και εξουσίας ανάμεσα στα φύλα.

Μια άλλη αλλαγή στη δομή της οικογένειας παρατηρείται στις περιπτώσεις εκείνες όπου, επειδή για τα παιδιά είναι ευκολότερο να μάθουν την ελληνική γλώσσα σε σύγκριση με τους γονείς τους, καθίστανται οι διερμηνείς και παίζουν το ρόλο της εξασφάλισης επαφής με τον εξωτερικό κόσμο υπονομεύοντας τη γονική εξουσία /αυθεντία και κοινωνικό στάτους (Suarez-Orozco 2009).

Στην έρευνά μας επιδιώξαμε μέσα από την ανάλυση των βιογραφικών δομών των μεταναστριών να εντοπίσουμε εκείνες τις διαδικασίες, τις στρατηγικές και τις πολύτιμες λειτουργικότητες που αναδύονται στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής. Το ενδιαφέρον μας κινήθηκε στη διερεύνηση και ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που διαμορφώνουν τους όρους ύπαρξης της μεταναστευτικής οικογένειας, τις επιδράσεις που δέχεται και τις μορφές που λαμβάνει πάντα αναφορικά με την ένταξη τους στη χώρα. Μέσα από τις διαφορετικές «διευθετήσεις» και τα διαφοροποιημένα περιεχόμενα της οικογενειακής ζωής είναι δυνατόν να οδηγηθούμε στη διαμόρφωση ενός ποιοτικού δείκτη που φωτίζει την ένταξη ως προς την οργάνωση της οικογενειακής ζωής και τις δυνατότητες που διαθέτουν.

Από το σύνολο των αφηγήσεων αναδείχθηκε ως κρίσιμης σημασίας ο ρόλος που η οικογένεια – ως ενότητα αλλά και κάθε μέλος της ξεχωριστά – καλείται να παίξει στο πλαίσιο της μετανάστευσης. Αναφερόμαστε στις περιπτώσεις εκείνες που η διάσπαση της ενότητας της οικογένειας ως προς τον *τόπο διαμονής* αλλά και το *νομικό στάτους* συνιστά εμπόδιο και, σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις, υιοθετείται ως μια ύστατη λύση που διευκολύνει την (οικονομική και νομική) ένταξη. Οι επιλογές αυτές στο βαθμό που είναι σχεδόν υποχρεωτικές χωρίς δυνατότητα εναλλακτικής λύσης αποβαίνουν εις βάρος των ψυχο-κοινωνικών αναγκών τους, των επιθυμιών και των επιδιώξεών τους. Με την έννοια αυτή μας ενδιαφέρουν οι περιορισμοί και οι επιβαρύνσεις κάθε τύπου στις οποίες υπόκεινται οι μετανάστριες προκειμένου να εξασφαλίσουν την ένταξή τους με αντάλλαγμα την αδυναμία πραγμάτωσης μιας πολύτιμης λειτουργικότητας ζωής για τις ίδιες που είναι η ενότητα της οικογένειας τους.

Πιο συγκεκριμένα μέσα από την ανάλυση των βιογραφικών δομών και των πολύτιμων λειτουργικοτήτων ζωής των μεταναστριών, τρία είναι τα βασικά θέματα που αφορούν και επηρεάζουν την οικογενειακή ζωή ως προς την ένταξη των μελών της στην κοινωνία προορισμού:

- η ενότητα της οικογένειας,
- η ελευθερία επιλογής μορφής συμβίωσης,
- η εκπλήρωση του γονικού ρόλου των μεταναστριών απέναντι στα παιδιά τους και οι δυνατότητες ανάπτυξης και αυτονομίας των παιδιών (δεύτερη γενιά).

6.1. Η διάσπαση της ενότητας της οικογένειας:

Η διακρατική οικογένεια ως μέσο για τη διευκόλυνση μιας διακρατικής μορφής ένταξης

Ανεξάρτητα από τη μορφή που έλαβε σε ένα πρώτο στάδιο η μετανάστευση (αλυσιδωτή, οικογενειακή, αυτόνομη), οι μετανάστριες αναπτύσσουν οικογενειακές στρατηγικές τέτοιες που να διευκολύνουν την ένταξη στη χώρα διαμονής ή και να μεθοδεύουν μια διακρατικής μορφής ένταξη.

Η Νάνα που ήρθε μόνη της στην Ελλάδα με σκοπό να εργαστεί για να υποστηρίξει τα μέλη της οικογένειάς της (μητέρα και δύο ενήλικα παιδιά) στη χώρα της (Ρωσία) σε σύντομο διάστημα κάλεσε και την

κόρη της, η οποία εγκαταστάθηκε στην ίδια (αγροτική) περιοχή και εργάζεται στον τουρισμό. Η οικογενειακή στρατηγική έγκειται στο ότι οι δύο γυναίκες διαμένουν στην Ελλάδα και εργάζονται αποταμιεύοντας χρήματα, ενώ ο νεαρός γιος της οικογένειας έμεινε στη χώρα τους και ανέλαβε να διαχειρίζεται τις αποταμιεύσεις και να επιβλέπει την οικογενειακή περιουσία (σπίτι) ώστε να διατηρείται μια διάδοχη κατάσταση επιστροφής υπό την ανασφάλεια της έλλειψης ασφαλιστικής και συνταξιοδοτικής κάλυψης όταν η ίδια δεν θα μπορεί να εργάζεται.

Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε ότι η διάσπαση της οικογένειας συνιστά μέρος ενός στρατηγικού σχεδίου που δημιουργεί αντίβαρα στην ανασφάλεια που συνοδεύει την τρίτη ηλικία και την έλλειψη δυνατοτήτων συνταξιοδότησης στην Ελλάδα. Για την Νάνα η εξασφάλιση του μέλλοντος αποτελεί πολύτιμη λειτουργικότητα ζωής και έχει προσανατολίσει τη δράση της στην εξασφάλιση του μέλλοντός της μέσω αυτής της επιλογής ως προς τον τόπο διαμονής των μελών της οικογένειας της.

Στην περίπτωση της Ραμόνδας από την Αλβανία που ζει και εργάζεται με το σύζυγο και τους δύο ενήλικες γιους της στην Ελλάδα είναι η οικονομική κρίση και η έλλειψη εργασίας για τους γιους της που την ωθούν να κάνει σχέδια επιστροφής και ανάπτυξης μιας επιχειρηματικής ιδέας στην Αλβανία προκειμένου να υποστηρίξει οικονομικά την αποκατάσταση και το μέλλον των παιδιών της στην Ελλάδα. Έτσι για δεύτερη φορά η διάσπαση της ενότητας της οικογένειας παίρνει ένα εργαλειακό χαρακτήρα στην κατεύθυνση της διευκόλυνσης της οικονομικής και κοινωνικής ένταξης της δεύτερης γενιάς.

Η Βέρα από τη Μολδαβία, χρηματοδοτεί τις σπουδές των παιδιών της στη χώρα της, αγόρασε σπίτι και σχεδιάζει την επανένωση της οικογένειας με καλύτερους όρους στο μέλλον. Στην περίπτωση της η απόφασή της για μετανάστευσή συνδέθηκε με τη διάσπαση/το χωρισμό με το σύζυγό της – αρκετά συνηθισμένη στην αυτόνομη γυναικεία μετανάστευση – και την ανάθεση της ευθύνης φροντίδας των παιδιών σε συγγενικά πρόσωπα κατά κύριο λόγο στη μητέρα. Η Βέρα ζει και ξεδιπλώνει τα σχέδια ζωής της ανάμεσα στις δύο χώρες, προσπαθώντας να συντηρήσει, αφενός, την ενότητα της μονογονεϊκής της οικογένειας, να βρίσκεται κοντά στα παιδιά της και, αφετέρου, να διατηρήσει την προσωπική της ζωή και τη σχέση με τον σύντροφό της στην Ελλάδα.

Η Μάνα από την άλλη μεριά αποφασίζει την εκ νέου διάσπαση της οικογένειας όταν ο σύζυγός της μένει άνεργος στην Ελλάδα και αποφασίζεται η επιστροφή του συζύγου και των δύο μικρών παιδιών στη Γεωργία, όπου πιστεύει ότι θα ζήσουν καλύτερα. Η επαναδιάσπαση της ενότητας της οικογένειας είναι στρατηγική για την απομείωση των συνεπειών που επιφέρουν οι δυσκολίες ένταξης (επαγγελματικής για τον σύζυγο και πολιτισμικής και εκπαιδευτικής για τα παιδιά της). Παράλληλα με την επιλογή αυτή επιδιώκει την υποστήριξη των επαγγελματικών της σχεδίων για ένταξη και στις δύο αγορές εργασίας μέσω αυτοαπασχόλησης, που μπορούν να εξασφαλίσουν σε αυτή τη φάση την οικονομική υποστήριξη της οικογένειάς της.

6.2. Η διάσπαση της ενότητας της οικογένειας: Η διακρατική οικογένεια ως εμπόδιο για την ένταξη

Οι μετανάστριες που μεταναστεύουν αυτόνομα και υποχρεώνονται να αφήσουν τα παιδιά τους – συχνά και μικρής ηλικίας – στη χώρα προέλευσης δεν διευκολύνονται στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν ως προς τη γλώσσα, σχολεία, φύλαξη και φροντίδα, οικονομική υποστήριξη, νομική αναγνώριση προκειμένου να φέρουν τα παιδιά τους μαζί τους και να πραγματοποιήσουν οικογενειακή επανένωση. Έτσι σε μια πορεία η ένταξη τους δυσχεραίνεται, αφού υποχρεώνονται να «θυσιάσουν» την προσωπική τους ευημερία και ζωή υποστηρίζοντας διαρκώς τα άλλα εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας.

Η Άντα ήρθε στην Ελλάδα σε νεαρή ηλικία όταν την εγκατέλειψε ο σύζυγος –πατέρας των δύο παιδιών της τα οποία υποχρεώθηκε να αφήσει πίσω στην πατρίδα της (Φιλιππίνες) στην οικογένεια των γονέων της. Όλα αυτά τα χρόνια (20 και πλέον) εργάστηκε ως εσωτερική, και εξωτερική οικιακή εργάτρια το τελευταίο διάστημα, χρηματοδοτώντας τα μέλη της οικογένειας της, χωρίς η ίδια να μπορεί να φροντίσει για το μέλλον και τη δική της ζωή παρά μόνον όταν τα ενήλικα πλέον παιδιά της ανεξαρτητοποιήθηκαν στοιχειωδώς.

Η Κορασόν από τις Φιλιππίνες ήρθε στην Ελλάδα με το σύζυγό της (Σουδάν) τον οποίο γνώρισε στο Λίβανο αφήνοντας πίσω της να μεγαλώνει με τη μητέρα της το παιδί της βρέφος ακόμη, και το οποίο δεν έχει μπορέσει να ξαναδεί 14 χρόνια μετά. Το γεγονός ότι έφτιαξε μια νέα οικογένεια στην Ελλάδα απέκτησε και το δεύτερο παιδί της,

της δημιουργεί ψυχο-συναισθηματικά προβλήματα και της προκαλεί μεγάλο πόνο. Επιπλέον τα δύο παιδιά ετεροθαλή αδέρφια δεν έχουν γνωριστεί μεταξύ τους.

6.3. Η υπονόμευση της ελευθερίας επιλογής ως προς τη μορφή συμβίωσης και το μέγεθος της οικογένειας

Στο δείγμα μας έχουμε περιπτώσεις όπου η αρχική πυρηνική οικογένεια (γονείς και παιδιά) υποχρεώνονται να υιοθετήσουν μορφές συμβίωσης με άλλα συγγενικά (ανιόντα και κατιόντα) πρόσωπα – κυρίως γονείς του συζύγου – προκειμένου να αντιμετωπίσουν προβλήματα συμφιλίωσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής στις περιπτώσεις εκείνες που δεν διαθέτουν πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες φύλαξης και φροντίδας παιδιών προσχολικής ηλικίας.

Η πέρα από την επιλογή τους μορφή οικογένειας και συμβίωσης, όπως π.χ. η μετατροπή της οικογένειας σε εκτεταμένη μετά τη μετανάστευση, είναι μια επιλογή που συχνά εμποδίζει όχι μόνο την αυτονομία των συζύγων από τις οικογένειές τους, αλλά επιπλέον δημιουργεί αυξημένες απαιτήσεις, προβλήματα και τριβές μεταξύ των μελών της. Η Άννα από την Αλβανία με παιδιά σχολικής ηλικίας μιλάει με δυσανεμία για την περίοδο που ήταν υποχρεωμένη να ζει με τα πεθερικά της και τώρα πλέον δεν τους επισκέπτεται για να αποφύγει τον έλεγχο τους πάνω στη ζωή τη δική της με το σύζυγό της.

Η Σουέλα (Αλβανία) έχει αποδεχτεί ως υποχρεωτική φάση τη συμβίωσή της με άλλα συγγενικά πρόσωπα (πεθερικά), τα οποία έφεραν στην Ελλάδα για να φροντίζει τα παιδιά όσο είναι μικρά, αλλά από την άλλη μεριά εκείνη έχει αναγκαστεί να εργάζεται όλη μέρα για να μπορέσει να ικανοποιήσει τις βιοτικές και τις ανάγκες αναπαραγωγής όλων αυτών των νέων μελών του νοικοκυριού.

Αρκετές μετανάστριες, κυρίως όσες εργάζονται ως οικιακές βοηθοί, βρίσκονται μέσα σε μια αλυσίδα φροντίδας και ευθύνης μεταξύ γυναικών διαφορετικών γενεών στην Ελλάδα που εμποδίζει την κοινωνική τους ένταξη και δημιουργεί συνθήκες κοινωνικής περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Η Μάνα από την Αλβανία αντιμετωπίζει προβλήματα αποκλεισμού και φτώχειας, αφού πασχίζει να καλύψει τις βιοτικές ανάγκες της μητέρας της, της αδελφής της και των δύο παιδιών της, και των δύο μικρών (3 και 1,5 ετών) δικών της παιδιών

όταν την εγκατέλειψε ο δεύτερος σύζυγός της. Οι μονογονείς μετανάστριες αντιμετωπίζουν πολλαπλά εμπόδια και ζουν σε καθεστώς διαρκούς επισφάλειας ως προς την επαγγελματική και νομική τους ένταξη.

Επιπλέον, σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις εμποδίζεται η ελεύθερη επιλογή του επιθυμητού μεγέθους της οικογένειας (αριθμός παιδιών), λόγω ακριβώς των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν κατά τη διαμονή τους. Αφορά στην αδυναμία τους να αποκτήσουν παιδί στη μετανάστευση αφού οριακά κατορθώνουν να ζουν τον εαυτό τους και ορισμένα μέλη της οικογένειας στην πατρίδα τους.

Η Ζηρίνα μια νέα γυναίκα από την Ρουάντα 25 ετών σήμερα θα ήθελε να κάνει οικογένεια και να αποκτήσει πολλά παιδιά, όπως συνηθίζεται στην πατρίδα της αλλά είναι τελείως αβέβαιη και ανασφαλής για το αν θα καταφέρει να αποκτήσει έστω και ένα. Η Όλγα μια επίσης νέα γυναίκα από την Ουκρανία, η οποία έχει αποκτήσει ένα παιδί από τον Έλληνα σύζυγο της, μετά το διαζύγιο θα ήθελε να αποκτήσει κι άλλο παιδί, αλλά οι οικονομικές δυσκολίες και οι συνθήκες ζωής της δεν το επιτρέπουν. Η εξασφάλιση νομικής ένταξης μέσω του γάμου με γηγενή σε μια πρώτη φάση δημιουργεί προβλήματα επαγγελματικής ένταξης μετά το διαζύγιο, αφού σε συνθήκες οικονομικής κρίσης και εκτεταμένης ανεργίας και έχοντας την ευθύνη φροντίδας της ανήλικης κόρης της, αναγκάζεται να εργάζεται με μερική απασχόληση και αντίστοιχα χαμηλές αποδοχές που δυσχεραίνουν την οικονομική τους κατάσταση.

Η Σαμπρίνα από Ουκρανία χάνει τη δουλειά της όταν αποφασίζει να αποκτήσει το δεύτερο παιδί της. Η επιθυμία της πραγματώνεται με την απόκτηση δύο ακόμη παιδιών φέρνοντας τη μητέρα της στην Ελλάδα για βοήθεια. Το τίμημα ωστόσο μιας πολυμελούς οικογένειας είναι πολύ μεγάλο. Η οικογένεια μετακινείται σε μικρότερο διαμέρισμα και αναγκάζεται να δουλεύει «πολύ, πολύ πολύ... από 7 το πρωί μέχρι το άλλο πρωί».

6.4. Εμπόδια ως προς την εκπλήρωση του γονικού ρόλου σε σχέση με την ένταξη (επαγγελματική, πολιτισμική, νομική, κοινωνική) των ατόμων-μελών της οικογένειας

Οι μητέρες στο δείγμα μας, κατά κύριο λόγο, αναπτύσσουν στρατηγικές κοινωνικής συναναστροφής για τη διασφάλιση επαφής με τον

κοινωνικό περίγυρο στη γειτονιά, το σχολείο και τις εξωσχολικές δραστηριότητες προκειμένου να υποστηριχθούν ως προς την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και την εκπαιδευτική και κοινωνική ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι συχνά οι μετανάστριες αναφέρουν ότι έχουν χάσει την επαφή και την επικοινωνία με τα παιδιά τους ακριβώς λόγω της διαφοράς επιπέδου στη γλώσσα και σταδιακά χάνουν το ρόλο τους έναντι των παιδιών τους και αμφισβητείται το ίδιο το κύρος τους ως γονέων. Συχνά, επίσης, οι γονείς διαπιστώνουν απόσταση από τα παιδιά τους σε πολιτισμικό και ταυτοτικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να διαρρηγνύονται βασικοί ψυχοσυναισθηματικοί δεσμοί και δυνατότητες αμοιβαίας αναγνώρισης. Όπως στις περιπτώσεις εκείνες που τα παιδιά (μετανάστες δεύτερης γενιάς) κάνουν διαφορετικές επιλογές ζωής ως προς τον τόπο διαμονής και δεν ακολουθούν τους γονείς τους στα σχέδιά τους, π.χ., για επιστροφή στην πατρίδα.

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως της Αμάλ από το Ιράκ, οι δυσκολίες αναπαραγωγής της οικογένειας λόγω της ανεργίας του πατέρα και την υποχρεωτική ανεργία της μητέρας (φροντίδα ΑΜΕΑ παιδιού) επιβάλλουν στα δύο μεγαλύτερα ενήλικα παιδιά να αναλάβουν την οικονομική υποστήριξη όλων των μελών της οικογένειας. Η ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου – μια διαδικασία γονεοποίησης (parentification) των παιδιών δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στους γονείς και κυρίως θέτει εμπόδια στην ανάπτυξη και την κατάκτηση της αυτονομίας των ίδιων κατά τη φάση της ενηλικίωσης. Η οικογένεια προκειμένου να εξασφαλίσει σε τέτοιες δύσκολες συνθήκες την παραμονή της στην Ελλάδα αδυνατεί να πραγματώσει το ρόλο της ως προς την αποδέσμευση των παιδιών και τη δυνατότητα να χαράξουν τη δική τους ζωή και να ανεξαρτητοποιηθούν.

Μια εξίσου σημαντική διάσταση της αδυναμίας των γονέων να εκπληρώσουν το ρόλο τους απέναντι στα παιδιά τους είναι ότι νιώθουν αδύναμοι και ανήμποροι να εξασφαλίσουν τη νομική αναγνώριση και νομική ένταξη των παιδιών στις περιπτώσεις εκείνες που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ή ήρθαν πολύ μικρά.

Η Γκλόρια από την Νιγηρία αντιμετωπίζει μια κρίση στη βιογραφική της τροχιά και απειλείται εκ νέου η ένταξή της, όταν νιώθει η ίδια ματαιωμένη που, παρά τις προσπάθειες που έχει καταβάλει όλα αυτά τα χρόνια και την επιτυχία της ένταξης της οικογένειάς της στην

Ελλάδα, αδυνατεί να προσφέρει στο παιδί της όταν έφτασε στην ηλικία των 18 ετών τη νομική ένταξη. Η θεσμική αυτή επισφάλεια, καθώς το αίτημα για ιθαγένεια εκκρεμεί εδώ και χρόνια, εμποδίζει τη μητέρα να εξασφαλίσει μια ομαλή ζωή για το νεαρό παιδί της που κινδυνεύει να μείνει χωρίς χαρτιά και να αντιμετωπίσει όλες τις δυσκολίες που αυτό συνεπάγεται στο ξεκίνημα της ζωής του. Η εξασφάλιση της νομικής αναγνώρισης για το παιδί της και όλα τα παιδιά των μεταναστών/-στριών γίνεται πολύτιμη λειτουργικότητα για τη ζωή της που απορροφά όλη την ενέργεια και την μαχητικότητά της και την ωθεί στην ενεργή κινηματική δράση για τη διεκδίκηση του δικαιώματος των παιδιών αυτών να κατοχυρώσουν το δικαίωμα νόμιμης παραμονής στη χώρα.

Σε άλλες περιπτώσεις στο δείγμα μας όλα τα μέλη της οικογένειας ανεξαιρέτως καταβάλλουν συντονισμένες προσπάθειες στην επίτευξη ενός κοινού στόχου, τον οποίο μοιράζεται όλη η οικογένεια και είναι η πραγματοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου. Το ενδιαφέρον εδώ είναι η ενεργός συμμετοχή των παιδιών και η αξία της σκληρής εργασίας όλων ανεξαιρέτως, μια διαδικασία που προσομοιάζει με τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις και κατά ένα τρόπο «επιχειρηματοποιεί» την οικογένεια. Σε αυτή την περίπτωση όπως και με τις οικογενειακές επιχειρήσεις, τα παιδιά διαθέτουν μικρά περιθώρια ανάπτυξης προσωπικών σχεδίων, αποστερούνται την ανεμελιά της παιδικής ηλικίας και τον ελεύθερο χρόνο, έχουν περιορισμένες κοινωνικές και φιλικές σχέσεις και κοινωνικοποιούνται με έμφαση την οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα, γεγονός που επηρεάζει την ολόπλευρη ένταξη τους.

Η σύμπτωση στις σχέσεις των μελών της οικογένειας της Μάρθας από την Αλβανία και η κοινή υιοθέτηση στόχων, η πολλή δουλειά, οι αιματηρές οικονομίες και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων και της εργασίας όλων των μελών της οικογένειας βρίσκονται στη βάση της επιτυχούς ένταξής τους. Τα παιδιά έχουν ενστερνιστεί τους ίδιους στόχους και κάνουν κάθε προσπάθεια για την επίτευξή τους: αντίθετα με τα άλλα παιδιά της ηλικίας τους αποδέχονται στερήσεις σε διασκέδαση, κατανάλωση κ.λπ. προκειμένου να εξυπηρετούνται οι οικονομικοί στόχοι της οικογένειας (π.χ. η απόκτηση ενός ιδιόκτητου σπιτιού). Έτσι, η συντονισμένη προσπάθεια όλων των μελών της οικογένειας ως μέσο πραγματοποίησης της ένταξης «επιχειρηματοποιεί» την οικογένεια και αποστερεί από τα παιδιά το δικαίωμα στην αυτόνομη ανάπτυξη.

7. Κοινωνική και πολιτική συμμετοχή

7.1. Κοινωνική συμμετοχή

Με βάση την ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε και να αναδείξουμε τις βιογραφικές διαδικασίες, την εμπρόθετη δράση και τα αποτελέσματα των πρακτικών και των στρατηγικών που υιοθετούν οι μετανάστριες ως προς την επίτευξη της κοινωνικής και της πολιτικής τους συμμετοχής. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας βρίσκεται η αποτύπωση των βιογραφικών εκείνων διαδρομών και των προσπαθειών που καταβάλλουν για την ανάπτυξη και διατήρηση των κοινωνικών τους αναφορών και των κοινωνικών δικτύων τους, τη δράση που αναπτύσσουν για διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, και εν γένει τις δυνατότητες που διαθέτουν και τη μορφή που παίρνει η συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα σε όλα τα επίπεδα. Προφανώς η συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται από τα έμφυλα στερεότυπα και τον καταμερισμό εργασίας μεταξύ των δύο φύλων που συνιστά σε αρκετές περιπτώσεις πραγματικότητα ζωής για τις μετανάστριες όπως και για πολλές ελληνίδες. Αναφερόμαστε στη συμμετοχή σε ΜΚΟ ως προσπάθεια πολιτικής δράσης, για τις χρήστριες προσφερόμενων υπηρεσιών για την εκπλήρωση βασικών ζωτικών λειτουργικότητων, επιπλέον στη σημασία των συγγενικών δικτύων και σχέσεων με εργοδότες, και στην σημασία των περιορισμένων εθνοτικών συναντήσεων στα πλαίσια των θρησκευτικών δραστηριοτήτων τις Κυριακές.

α) Η συμμετοχή σε πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών – ΜΚΟ και εθνικών/ μεταναστευτικών κοινοτήτων – ως πολύτιμη λειτουργικότητα υπεράσπισης και διεκδίκησης στοιχειωδών δικαιωμάτων για ελευθερία έκφρασης, αναγνώριση της εθνικής ταυτότητας, κοινωνικής συνύπαρξης και αλληλόδρασης με εντόπιους

Αρκετές από τις μετανάστριες της έρευνάς μας μέσα από τις βιογραφικές τους εμπειρίες ενεργοποιούνται και αναλαμβάνουν δράση σε συλλογικό επίπεδο για την υπεράσπιση της θέσης τους και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Σε κάποιες περιπτώσεις η ενεργή συμμετοχή τους στα κοινά συνδέεται άμεσα με τις στρατηγικές ένταξης που αναπτύσσουν και είναι εγκιβωτισμένη στις επιδιώξεις, τις αξίες,

τους προσανατολισμούς και τις επιθυμίες τους και αναδεικνύεται σε πολύτιμη λειτουργικότητα ζωής. Η διεκδίκηση αναγνώρισης και κατοχύρωσης των δικαιωμάτων επιφέρει αλλαγή της αυτοκατανόησης και νέες ταυτίσεις, προάγει την αίσθηση του συνανήκειν και συμβάλλει στη δυνατότητα άσκησης των δικαιωμάτων τους.

Για τη Λίλα από την Αλβανία η συμμετοχή στο χώρο των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των οργανώσεων υπεράσπισης των δικαιωμάτων συνιστά πολύτιμη λειτουργικότητα για τη ζωής της, και στρατηγική κοινωνικής και πολιτικής ένταξης. Η ενεργή συμμετοχή της στην ίδρυση μιας οργάνωσης μεταναστών λειτουργεί για εκείνη εξισορροπτικά ως προς τη διπλή διάκριση την οποία υφίσταται ως μετανάστρια και γυναίκα. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζει το απαιτούμενο κοινωνικό και συμβολικό κεφάλαιο για την πρόσβασή της σε θεσμούς ένταξης (απασχόληση, εκπαιδευτικό σύστημα, πληροφόρηση κοκ) και την άσκηση των δικαιωμάτων της. Η ενεργοποίηση αυτή σε μια πορεία την καθιστά πολιτικό υποκείμενο, της προσφέρει αναγνωρισιμότητα στην τοπική κοινωνία και της δίνει τη δυνατότητα να οικοδομήσει σχέσεις αλληλεγγύης με άτομα και συλλογικότητες από την ελληνική κοινωνία, γεγονός που ενισχύει και την αίσθηση του ανήκειν και την ενίσχυση της εθνικής, και έμφυλης ταυτότητάς της.

Για τη Μάνα από τη Γεωργία η συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της εθνικής κοινότητας συνιστά πολύτιμη λειτουργικότητα, κοινωνικότητα και εμπειρία έμπνευσης, πράγματα που στερείται στην Ελλάδα και αναπληρώνει μόνο μέσω της δραστηριοποίησής της στο Γεωργιανό Σύλλογο και της συμμετοχής σε καλλιτεχνικές και άλλες εκδηλώσεις και δράσεις του. Είναι μέσω του εθνικού Συλλόγου που έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει στα κοινά, να συνεργάζεται με οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και να συμβάλλει με τη δράση της στις διεκδικήσεις των μεταναστών και μεταναστριών. Η συμμετοχή στο Σύλλογο συνιστά ένα σημαντικό ενταξιακό πόρο που αξιοποιεί για να ενταχθεί στην αγορά εργασίας, για να κοινωνικοποιηθεί, να ενημερωθεί και να ανταλλάξει απόψεις σε συλλογικό επίπεδο, ακόμα και για να εντοπίσει το μελλοντικό της σύζυγο.

Η Γκλόρια από τη Νιγηρία συμμετέχει στην Ένωση Αφρικανών Γυναικών και μαζί με άλλες μετανάστριες αγωνίζεται, συνηγορεί και διεκδικεί το δικαίωμα αναγνώρισης και χορήγησης άδειας ιθαγένειας στα παιδιά των μεταναστών/-στριών. Η συμμετοχή της στα κοινά έχει

συμβάλλει στη συγκρότηση ενός πολιτικού, διεκδικητικού και ακτιβιστικού λόγου με αντιρατσιστικό περιεχόμενο. Η συναναστροφή με άλλες μετανάστριες έχει ενισχύσει την επικοινωνία, την ανταλλαγή και την κοινωνική δικτύωση που συνιστά σημαντικό ενταξιακό πόρο. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το ζήτημα της ανιθαγένειας των παιδιών δεν έχει μόνιμα επιλυθεί,⁴ η εμπειρία αυτή της συμμετοχής έχει συμβάλει στη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής ταυτότητας ως ατόμου και γυναίκας και της έχει προσδώσει ένα πλαίσιο αναφοράς και ανήκειν στην κοινότητα εκείνη των μεταναστών/-στριών που παλεύουν να ενημερώσουν και να ευαισθητοποιήσουν την πλειοψηφική κοινωνία. Μέσα από την εμπειρία της, ο ίδιος ο ρόλος της μητρότητας έχει διευρυνθεί ως προς τα περιεχόμενά του και έχει αποτελέσει αφετηρία/πεδίο πολιτικής αφύπνισης και διεκδίκησης ενάντια στην άσκηση συστημικής βιοπολιτικής.

Η Μαρία από την Σιέρα Λεόνε αναπτύσσει ενεργή δράση και συμμετέχει σε μεταναστευτικές πρωτοβουλίες, όταν αντιμετωπίζει προβλήματα παραβίασης των εργασιακών της δικαιωμάτων και διακριτικής μεταχείρισης εις βάρος της εκ μέρους των εργοδοτών της. Η εμπειρία αυτή την ωθεί να αναλάβει την πρωτοβουλία δημιουργίας μιας μεταναστευτικής οργάνωσης γυναικών με σημαντικές πρωτοβουλίες για την αναγνώριση των δικαιωμάτων των παιδιών των μεταναστών, να αναπτύξει συνεργασίες με ένα ευρύ φάσμα ΜΚΟ και αντιρατσιστικών οργανώσεων και να την καταστήσει μια προσωπικότητα στο χώρο της ανάδειξης των θεμάτων που αφορούν στις μετανάστριες καθώς και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους.

β) Η ανάπτυξη σταθερής επαφής με ΜΚΟ ως μέσο για την αποφυγή από την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό, πολιτισμικό, και νομικό αποκλεισμό

Η εμπλοκή κάποιων από τις μετανάστριες της έρευνάς μας με διάφορες μορφές κοινωνικής (συν)ύπαρξης στο πλαίσιο μεταναστευτικών οργανώσεων και ΜΚΟ είναι το αποτέλεσμα μιας άμεσης και επιτακτι-

4. Η εφαρμογή του νόμου για την ιθαγένεια (3838/2010) ανεστάλη από το συμβούλιο του κράτους κατόπιν προσβολής του ήδη από τον Αύγουστο 2010, και τελικώς τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 2012 το συμβούλιο έκρινε ότι οι ρυθμίσεις του νόμου για την αναγνώριση της ελληνικής ιθαγένειας στα παιδιά των μεταναστών και το δικαίωμα συμμετοχής στις δημοτικές εκλογές όσων μεταναστών/-στριών διαθέτουν άδεια μακροχρόνιας διαμονής, έρχονται σε σύγκρουση με το Σύνταγμα.

κής ανάγκης για υποστήριξη και βοήθεια στην επίλυση ζωτικών τους προβλημάτων και γίνονται πολύτιμοι βοηθοί στην πορεία κοινωνικής ένταξης και στην διέλευση των κομβικών σημείων.

Για παράδειγμα, η Μόνα από την Αλβανία, αναπτύσσει μια στρατηγική ανάπτυξης κοινωνικότητας και σταθερής επαφής με όλο το φάσμα των κοινωνικών δικτύων (ΜΚΟ, ομάδες/συλλογικότητες) υποστήριξης ευπαθών ομάδων στη Θεσσαλονίκη που της εξασφαλίζουν προνοιακή και ψυχολογική υποστήριξη πρόσκαιρα, αλλά δεν μπορούν να επιλύσουν τα οξυμένα προβλήματα επιβίωσης και υγείας που αντιμετωπίζει. Εστιάζοντας τις προσπάθειές της στην κοινωνική προστασία και την αρωγή των συνανθρώπων της, βρίσκεται στα όρια της κοινωνικής της αναπαραγωγής και ένταξης και δεν διαθέτει ένα σχέδιο επαγγελματικής και κοινωνικής αποκατάστασης για το απώτερο μέλλον.

Οι ΜΚΟ είναι ένας από τους βασικούς κοινωνικούς χώρους όπου οι μετανάστριες θύματα εξαναγκαστικής πορνείας βρίσκουν άμεση και έμπρακτη υποστήριξη, όντας σε καθεστώς απώλειας του ελέγχου της βιογραφικής τους πορείας. Η μόνη στρατηγική επιβίωσης για την Μόνα είναι να διατηρεί επαφή με ΜΚΟ που την βοήθησαν να μπορέσει να καταγγείλει τη σωματεμπορία και να βρει καταρχήν προστασία από την αστυνομία, και να μάθει στοιχειωδώς τη γλώσσα. Οι ΜΚΟ διαμεσολάβησαν για να αναζητήσει εργασία ή να φροντίσει την υγεία της. Ωστόσο, τα προβλήματα που και οι ίδιες οι ΜΚΟ στο χώρο αυτό αντιμετωπίζουν, δεν αφήνουν περιθώρια και πολλές δυνατότητες για συνολικότερη υποστήριξη της ένταξης των γυναικών αυτών στην ελληνική κοινωνία. Όπως αναπτύσσει η Μαρίνα Πετρονώτη, η στήριξη από ΜΚΟ παραμένει ατελής όταν οι ΜΚΟ δεν διαθέτουν την ικανότητα να επηρεάσουν τη μεταναστευτική πολιτική και τις δομές του κοινωνικού αποκλεισμού (β. Μ. Πετρονώτη στον παρόντα τόμο).

Η Έλενα από τη Γεωργία όταν φτάνει στην Ελλάδα με τα δύο μικρά της παιδιά απευθύνεται στην οργάνωση των «Γιατρών του κόσμου» για να αναζητήσει και να βρει υποστήριξη και άμεση αρωγή στα επιτακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει. Της προσφέρεται πληροφόρηση, φροντίδα για τα παιδιά της και στη συνέχεια μια απασχόληση ως βοηθός οδοντίατρος, που της ανοίγει το δρόμο και της προσφέρει προοπτικές αναγνώρισης και τη συνέχεια απασχόλησης στην ειδικότητά της αυτή.

Η Νάνα (Ρωσία) ζώντας σε μια μικρή αγροτική περιοχή (νησί Σ.) αναπτύσσει σχέσεις οικειότητας στο πλαίσιο της καθημερινότητας με τους ντόπιους. Ωστόσο, είναι η εμπειρία της από τη συμμετοχή της σε μια ομάδα-κοινότητα μεταναστών/-στριών σε ένα κοντινό αρκετά αναπτυγμένο νησί, όπου απολαμβάνει την κοινωνικότητα, δημιουργεί σχέσεις, ανταλλάσσει πληροφορίες και της δίνεται η δυνατότητα να ψυχαγωγείται. Η περίπτωση της αναδεικνύει τους περιορισμούς σε δυνατότητες κοινωνικής συνύπαρξης και ευκαιρίες συμμετοχής σε πολιτιστικές δραστηριότητες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες εκείνες που διαβιούν σε μικρές αγροτικές περιοχές.

γ) Κοινωνικές σχέσεις κυρίως με το συγγενικό δίκτυο. Οι κοινωνικές σχέσεις με Έλληνες είναι μεμονωμένες, διαδραματίζουν, όμως, σημαντικό ρόλο για την υποστήριξη της ένταξής τους με πολλαπλούς τρόπους

Αρκετές από τις περιπτώσεις της έρευνάς μας ανεξάρτητα από τον χρόνο διαμονής τους στη χώρα διατηρούν σχέσεις με το άμεσο οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον τους και περιορισμένες σχέσεις με μεμονωμένους Έλληνες/Ελληνίδες με τους/τις οποίες έχουν αναπτύξει σχέσεις, μέσα από τις οποίες τους δίνεται η ευκαιρία να διατηρούν πρόσβαση σε πληροφόρηση, να επεξεργάζονται και να ανταλλάσσουν απόψεις, και να παίρνουν έμπρακτη υποστήριξη. Είναι πρόσωπα τα οποία συνέβαλαν στην αρχική προσαρμογή παρέχοντας πλήθος συμβουλών και καθοδήγηση για τη λήψη αποφάσεων και δράσεων για τα χρόνια που ακολουθούν. Μεσολαβώντας σε εργοδότες, κρατικούς ή άλλους φορείς επιχειρούν να λύσουν προβλήματα και κυρίως να υπερβούν φραγμούς και εμπόδια για την αναζήτηση λύσεων.

Να σημειωθεί ότι οι σχέσεις αυτές στις περισσότερες των περιπτώσεων περιορίζονται στα του χώρου εργασίας και, στην περίπτωση των εργαζομένων στον οικιακό τομέα άπτεται του οικιακού χώρου των Ελλήνων (οικογένεια) χωρίς να παίρνει συνήθως τη μορφή αμοιβαιότητας – δεν επισκέπτονται π.χ. οι Έλληνες/-ίδες τα σπίτια των μεταναστριών. Δημιουργούνται έτσι άτυπα δίκτυα στήριξης και βοήθειας από Έλληνες/-ίδες που δημιουργούν το υπέδαφος για την ανάπτυξη μιας μορφής κοινωνικής αναγνώρισης, που οικοδομεί γέφυρες σύνδεσης με τον ντόπιο πληθυσμό, προσφέρει ευκαιρίες πολιτισμικής διάδρασης και αυξάνει την αίσθηση του ανήκειν στην ελληνική κοινωνία. Η μορφή αυτή κοινωνικότητας και ανάπτυξης δεσμών με

μεμονωμένους ντόπιους εργοδότες/-τριες λειτουργεί ως ένας σημαντικός ιμάντας σύνδεσης με την ελληνική πραγματικότητα αν και παραμένει ατομική επιλογή που έχει περισσότερο το χαρακτήρα μιας φιλάνθρωπης στάσης με στοιχεία σε αρκετές περιπτώσεις ανισοτιμίας μεταξύ των μερών της.

Η Μάρθα από την Αλβανία της οποίας το κύριο κοινωνικό περιβάλλον είναι οι συγγενείς και οι οικογένειές τους αναφέρεται στον προσανατολισμό που έχει να αναπτύσσει και να διατηρεί σχέσεις και να παραμένει ανοικτή σε ερεθίσματα από αξιόλογους και μορφωμένους ανθρώπους που γνωρίζει στα σπίτια που δουλεύει.

Πιο συγκεκριμένα στην προσπάθειά της για εισαγωγή στα ΤΕΙ δεν μπόρεσε να κάνει φροντιστήριο αλλά αξιοποίησε τη βοήθεια της μορφωμένης κόρης μιας εργοδότριας, με την οποία διαθέτει καλές και φιλικές σχέσεις, και κατόρθωσε να επιτύχει το στόχο της.

Η Σαμπίνα (Άγιος Μαυρίκιος) υποστηρίζεται συστηματικά από τον Έλληνα γιατρό εργοδότη της στα εκπαιδευτικά και επαγγελματικά σχέδια των παιδιών της. Οι σχέσεις οικειότητας και συναναστροφής που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ των δυο οικογενειών παίρνουν σημαντικές όχι μόνο οικονομικές αλλά και κοινωνικές και συμβολικές διαστάσεις. Το έμπρακτο ενδιαφέρον του εργοδότη της, της εμπνέει ένα αίσθημα ασφάλειας, της εξασφαλίζει δουλειά και χρήματα, επιτρέποντας να έχει όνειρα όπως κάθε μητέρα για τα παιδιά της.

Η Μάρθα (Αλβανία) αναπτύσσει μια πολύπλευρη σχέση με την εργοδότρια της στην εταιρεία καθαρισμού, η οποία υπερβαίνει τη σχέση εργοδότη-εργαζόμενης, και παίρνει νέα περιεχόμενα φιλικής και συγγενικής σχέσης που λειτουργεί ως ασπίδα προστασίας, ως δίκτυο αλληλεγγύης, βοήθειας και υποστήριξης σε προβλήματα της οικογενειακής και οικιακής σφαίρας της Μάρθας. Η σχέση αυτή εξισορροπείται από την εντατικοποίηση της δουλειάς και την αφοσίωσή της.

Η Αμαλ (Ιράκ) κινητοποιεί ένα διεθνές συγγενικό δίκτυο εντός και εκτός της πατρίδας της για υποστήριξη (οικονομική κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια) και ένα άτυπο δίκτυο εντόπιων κυρίως εργοδοτών στη βάση της αναγνώρισης και της εκτίμησης που οικοδομεί σε προσωπικό επίπεδο, και ένα δίκτυο αλληλεγγύης ομοεθνών για να ξεπερνάει τις πρακτικές δυσκολίες του βίου της.

Οι εμπειρίες αυτές ωθούν πολύ συχνά τους μετανάστες/-στριες να διαχωρίζουν την εκτίμηση και τη στάση τους απέναντι στο ελληνικό

κράτος και τους Έλληνες/-ίδες πολίτες για τους οποίους πιστεύουν ότι προσφέρουν κατανόηση, συντροφιά και συμπάθεια στην καθημερινότητα όσο και υλική και ψυχολογική στήριξη σε ώρα ανάγκης, σε αντίθεση με το κράτος το οποίο συχνά αντιμετωπίζουν ως άδικο και ως εκ τούτου ηθικά απονομιμοποιημένο.

δ) Η εργασία ως εσωτερική στον οικιακό τομέα δημιουργεί τους όρους για περιορισμένη αλληλόδραση με τον κοινωνικό περίγυρο, απομόνωση και αποξένωση από την ελληνική κοινωνία

Η εργασία στον οικιακό τομέα ως εσωτερική για ορισμένες από τις μετανάστριες συνεπάγεται, εκτός από πολύωρη εργασία και αποστέριση αδειών, μια ιδιότυπη ενσωμάτωση στην οικογένεια-εργοδότη, που έχει ως αποτέλεσμα την απορρόφησή τους στον ιδιωτικό χώρο το δικό τους ή του εργοδότη και την απομόνωσή τους από τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο. Η ελλιπής γνώση της ελληνικής γλώσσας και η αδυναμία οικοδόμησης προσωπικών σχέσεων οδηγεί τις μετανάστριες αυτές στην πλήρη αποξένωσή τους και την περιορισμένη κοινωνική και πολιτισμική τους ένταξη.

Η Άντα από τις Φιλιππίνες που ζούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα στο σπίτι των εργοδοτών της και εργαζόταν ως εσωτερική έχει μια πολύ περιορισμένη κοινωνική ζωή και συναναστρέφεται κυρίως άτομα από τις Φιλιππίνες ομόθρησκους που τους συναντά στην εκκλησία κάθε Κυριακή. «Because I was born again Christian and every Sunday we will go to church. Together with my friends, Filipina, Filipinos». Δεν έχει σχέσεις με Έλληνες παρά μόνο με μερικούς συζύγους φίλων της σε μικτούς γάμους.⁵ Την ίδια πορεία είχε και η Κορασόν επίσης από τις Φιλιππίνες, η οποία δεν έχει παρά ελάχιστο προσωπικό χρόνο εργαζόμενη για μια οικογένεια ως εξωτερική με ωράριο και γι αυτό δεν έχει σχέσεις με Έλληνες, άλλους ομοεθνείς και γενικότερα η κοινωνική της ζωή εξαντλείται στη σχέση της με μια φίλη με το παιδί της.

5. Για την περίπτωση της Άντας και την απομόνωσή της από την ελληνική κοινωνία βλ. Αμαλία Φραγκίσκου, στον παρόντα τόμο.

7.2. Πολιτική συμμετοχή

Μέσα από την ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων και ιδιαιτέρως της εστιασμένης συζήτησης που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της έρευνας μας διερευνήθηκαν τόσο η συμμετοχή των μεταναστριών σε συλλόγους και ενώσεις για πολιτικούς και κοινωνικούς σκοπούς αλλά και η συμμετοχή σε κοινωνικά και εθνοτικά δίκτυα στήριξης. Τα ευρήματα αναφέρονται περισσότερο στην περιορισμένη συμμετοχή σε πολιτικές δράσεις και στην αποδυνάμωση των εθνοτικών συλλόγων σχετικά με την δυνατότητα τους να προσφέρουν ουσιαστική βοήθεια.

α) Η περιορισμένη συμμετοχή σε συλλογικές πολιτικές δράσεις απαξιώνεται όταν μέσα από την εμπειρία τους διαπιστώνουν τις περιορισμένες δυνατότητες για αλλαγές σε θεσμικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο εφαρμογής της νομοθεσίας.

Στην πλειονότητά τους οι μετανάστριες δεν μετέχουν σε συλλογικές δράσεις, απαξιώνουν το αντικείμενο των διαδηλώσεων και επιπλέον θεωρούν ότι ούτε οι Ελληνίδες διεκδικούν σθεναρά τα δικαιώματά τους. Αν και η εκτίμηση αυτή διαφοροποιείται στη βάση του βαθμού πολιτικοποίησης τους, σε γενικές γραμμές αποτελεί κοινή διαπίστωση το ότι δεν βλέπουν να επιτυγχάνονται αλλαγές στην κατεύθυνση βελτίωσης της νομοθεσίας αλλά και του τρόπου εφαρμογής της από τις υπηρεσίες. Επιδεικνύουν, ωστόσο, και μια αυτοκριτική διάθεση αναγνωρίζοντας ότι για πολλά θέματα όπως της εργασιακής εκμετάλλευσης και παραβίασης των εργασιακών τους δικαιωμάτων είναι και δικό τους λάθος που δέχονται να εργάζονται με εξαιρετικά χαμηλή αμοιβή χωρίς ένσημα για εργοδότες που τις προσβάλλουν και σε υποτιμητικές συνθήκες εργασίας. Η επίγνωση αυτή δημιουργεί έστω και σε ένα αρχικό στάδιο τον πυρήνα ανάδυσης μιας συνειδητοποίησης που δημιουργεί τους όρους για πολιτικοποίηση και μεγαλύτερη συμμετοχή στο μέλλον. Η Λίλα από Αλβανία πηγαίνει παραπέρα την κριτική της αυτή για ορισμένες από τις ΜΚΟ και θέτει ζητήματα μιας κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής απαλλαγμένης από τάσεις (πολιτικής) κηδεμόνευσης και ως βάση για αυτονομία, συναπόφαση για τη λύση των προβλημάτων των μεταναστών/-στριών.

β) Οι εθνοτικές και θρησκευτικές κοινότητες και οι σύλλογοι είναι συχνά αποδυναμωμένοι στην εκτίμηση των μεταναστριών ως πηγή πληροφόρησης και υποστήριξης για την επίλυση βασικών (νομικής φύσης) προβλημάτων τους

Στην πλειονότητά τους οι μετανάστριες στο δείγμα μας δεν απευθύνονται στις εθνοτικές τους κοινότητες για να αναζητήσουν πληροφόρηση, διότι μοιάζει να γνωρίζουν ότι οι κοινότητες αυτές δεν είναι οργανωμένες κατά τρόπο που μπορεί να τις εξοπλίσει με τα εφόδια που απαιτούνται για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Αν και φαίνεται να υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις όταν για παράδειγμα μερικές αναφέρονται θετικά στην Αφγανική κοινότητα, στο site που διαθέτει και στο Φόρουμ Μεταναστευτικών Κοινοτήτων και σε άλλες πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει και που διευκολύνουν τους νέο-αφικθέντες Αφγανούς/-ές. Η δυσπιστία αυτή βασίζεται στην πολυπλοκότητα των νομικών ζητημάτων τα οποία οι μετανάστριες έχουν κατά καιρούς αντιμετωπίσει και στα οποία δεν έχουν καταφέρει να δώσουν λύση.

8. Στέγαση

Η πρόσβαση στη στέγαση, οι συνθήκες στέγασης, η ποιότητα της περιοχής κατοικίας καθώς και οι δυνατότητες απόκτησης ιδιόκτητης κατοικίας ή γης βελτιώνονται με το χρόνο και τη διάρκεια παραμονής πράγμα που συνδέεται με την εργασιακή ασφάλεια, την επίτευξη νομικής ένταξης και την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι εμπειρίες των μεταναστριών από τις σχέσεις με συνένοικους και γείτονες που αφορούν σε μια γκάμα τυπικότητας, ανεκτικότητας, και μεμονωμένης επιθετικότητας και γίνονται αντιληπτές ως αναξιοπρεπής συμπεριφορά των εντόπιων. Η οριοθέτηση ορισμένων γειτονιών σε μια περιοχή ως κατοικούμενων από «ξένους» θεωρείται αρνητική εξέλιξη σε σχέση με την πορεία συλλογικής ένταξης των μεταναστριών και μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής.

Η ανάλυση του ποιοτικού υλικού της έρευνας (βιογραφικές συνεντεύξεις και κυρίως η θεματική ομάδα εστιασμένης συζήτησης) διέγραψαν διαφοροποιημένες εμπειρίες και διαδρομές αναφορικά με

τη στέγαση και την συσχέτισή της με την κοινωνική ένταξη. Η Φραϊν Καμούτσου αναφέρεται διεξοδικά στα αποτελέσματα της εστιασμένης συζήτησης στο θέμα της κατοικίας (βλ. Φ. Καμούτσου στον παρόντα τόμο).

Στα παρακάτω συνοψίζουμε τα ευρήματα ως εξής: Η διασύνδεση της εργασίας στις οικιακές εργασίες με την εξασφάλιση στέγης και οι κίνδυνοι που συνυπάρχουν σε αυτήν την προσφορά, ο ρόλος των κοινωνικών δικτύων σχετικά με την πρόσβαση σε στέγαση και οι διαφορές που υπάρχουν σχετικά με φυλετικές διακρίσεις. Τέλος η σημασία της απόκτησης γης ή κατοικίας στη χώρα προέλευσης ως σημαντική διάσταση του μεταναστευτικού σχεδίου.

α) Η εξασφάλιση στέγασης για όλα τα μέλη της οικογένειας σε αντάλλαγμα υπηρεσιών φροντίδας συμβάλλει στην εξοικονόμηση χρημάτων και διευκολύνει την κοινωνική ένταξη τουλάχιστον κατά τη φάση αρχικής εγκατάστασης

Σε μερικές περιπτώσεις η προσφορά στέγης για όλη την οικογένεια εκ μέρους των εργοδοτών/-τριών που συνυπολογίζεται ως αμοιβή σε είδος στις αποδοχές τους αποτελεί κρίσιμη βοήθεια τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα και επιτρέπει στην οικογένεια να κάνει σημαντική οικονομία στα έξοδα και να συγκεντρώνει τα χρήματα αυτά για τη βελτίωση της θέσης των μελών της στην Ελλάδα.

Για παράδειγμα, η ηλικιωμένη γυναίκα την οποία φρόντιζε η Μάρθα από την Αλβανία προσέφερε στη ίδια και την οικογένειά της (σύζυγος και 2 παιδιά) επί 5 χρόνια τη δυνατότητα στέγασης στο σπίτι της. Η ίδια αναγνωρίζει ότι αυτή υπήρξε μια σημαντική προσφορά που επέτρεψε στο ζευγάρι με αιματηρές οικονομίες και δάνεια από συγγενικά πρόσωπα να αποκτήσουν στη συνέχεια μια ιδιόκτητη κατοικία.

Παρόμοια εμπειρία είχαν και άλλες μετανάστριες όπως η Σαμπρίνα από τον Αγ. Μαυρίκιο, η οποία εργαζόταν σε μια γαλλική εταιρεία ως καθαρίστρια και ο σύζυγός της επίσης ως οδηγός και οι εργοδότες τους προσέφεραν δωρεάν στέγη (διαμέρισμα) επί 3 χρόνια. Και η Ζάνα από την Αλβανία έζησε με το σύζυγο και το πρώτο της παιδί σε ένα σπίτι που της παραχώρησε για 2 χρόνια η κυρία που φρόντιζε στην Κόρινθο πράγμα που υπήρξε μεγάλη βοήθεια για την επίλυση των προβλημάτων εγκατάστασής τους κατά το πρώτο χρονικό διάστημα.

β) Η πρόσβαση σε στέγη διευκολύνεται μέσω δικτύου γνωριμιών με Έλληνες εργοδότες/-τριες και με την πάροδο του χρόνου κυρίως σε συνάρτηση με την επίτευξη νομικής και κοινωνικής ένταξης

Είναι προφανές ότι ο βαθμός και το είδος στήριξης από μέλη της οικογένειας ή συγγενείς επηρεάζει τη δυνατότητα πρόσβασης σε στέγη. Με την έννοια αυτή για τις μετανάστριες που έρχονται στην Ελλάδα με το καθεστώς της οικογενειακής επανένωσης πρόβλημα στέγης κατά τη φάση εγκατάστασης δεν υφίσταται. Τα κοινωνικά δίκτυα και κυρίως αυτά που συγκροτούνται γύρω από τον εργασιακό χώρο διευκολύνουν σημαντικά τις μετανάστριες που αναζητούν στέγη μετά την εργασία ως εσωτερικές αν και ορισμένες ανέφεραν ότι συχνά επαφίεται στην καλή προαίρεση ή «φιλανθρωπία» κάθε ιδιοκτήτη να τις δεχτεί ως ενοικιάστριες.

Αντίθετα, για τις μετανάστριες εκείνες που έχουν καταφέρει μια νομική και επαγγελματική ένταξη οι δυνατότητες πρόσβασης σε σχετικά ακριβή και ποιοτική στέγαση εξομοιώνονται με τις αντίστοιχες των Ελλήνων ενοικιαστών. Η Έλενα από τη Γεωργία η οποία έχει πετύχει μια σημαντική επαγγελματική ένταξη –εργάζεται ως οδοντίατρος– μπορεί να προσφέρει ένα καλού επιπέδου διαμέρισμα στην οικογένειά της (την ίδια και τα δύο ενήλικα παιδιά της) και μάλιστα σε μια περιοχή όπου δεν διαβιούν μετανάστες/-στριες (Χολαργός). Η μετάβαση αυτή μεταξύ άλλων έχει και μια σημαντική συμβολική αξία κοινωνικής ανόδου.

γ) Οι δυσκολίες πρόσβασης σε στέγη (ενοικίαση) λόγω εθνοτικών/φυλετικών διακρίσεων μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο και διαφοροποιεί τις δυνατότητες εύρεσης στέγης μεταξύ διαφορετικών εθνικοτήτων

Σε μια πρώτη περίοδο που αφορά κυρίως τις πρώτες δεκαετίες της μεταναστευτικής ροής προς την Ελλάδα, είναι κυρίως οι Αλβανοί εκείνοι οι οποίοι αντιμετωπίζουν μια σχετική δυσκολία στην ενοικίαση σπιτιού στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η στάση αυτή εκ μέρους των Ελλήνων ιδιοκτητών και των μεσιτικών γραφείων μεταβάλλεται λόγω της ισχυροποίησης της θέσης και τη νομική ένταξη των Αλβανών μεταναστών/-στριών στην Ελλάδα.

Αντίθετα, παρατηρείται μια μετατόπιση του αρνητικού κλίματος σε άλλες εθνικές ομάδες μεταναστών κυρίως έγχρωμων που έρχονται τα

τελευταία χρόνια στην Ελλάδα και αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα πρόσβασης σε στέγη, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να διαβιούν σε χαμηλού επιπέδου οικιστικές συνθήκες που εμποδίζει την ένταξή τους και τους/τις περιθωριοποιεί.

Οι αντικειμενικές δυνατότητες που διαθέτουν οι μετανάστριες ως προς την πρόσβαση στη στέγαση συνιστά κρίσιμη παράμετρο στην επίτευξη της ένταξής τους.

δ) Στην περίπτωση των εργαζόμενων στον οικιακό τομέα ως εσωτερικών η ποιότητα της προσφερόμενης συγκατοίκησης συνιστά ταυτόχρονα συνθήκη εργασίας που επηρεάζει και τις δυνατότητες διατήρησης της θέσης εργασίας

Η προσφορά χαμηλού επιπέδου στεγαστικών συνθηκών για τις εσωτερικές προσλαμβάνεται από τις ίδιες τις μετανάστριες ως ταξική κυρίως διάκριση στο πλαίσιο οργάνωσης των σχέσεων εργασίας τους. Σε πολλές περιπτώσεις οι προσφερόμενες στεγαστικές συνθήκες δεν εξασφαλίζουν ιδιωτικότητα και δημιουργούν τις προϋποθέσεις ή εκθέτουν σε κινδύνους για σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας όπως αναφέρθηκε. Οι συνθήκες αυτές εργασίας συχνά ωθούν τις μετανάστριες στην παραίτηση και την απώλεια της θέσης εργασίας τους, λόγω αδυναμίας διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών κατοίκησης και υπεράσπισης του εαυτού τους από την έκθεση σε παραβιάσεις της αξιοπρέπειάς τους.

ε) Η απόκτηση γης/κατοικίας στη χώρα καταγωγής είναι στόχος στον οποίο επενδύονται οι αποταμιεύσεις δημιουργώντας ποικίλες στερήσεις και περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης

Η Άντα από τις Φιλιππίνες που εργάστηκε για πολλά χρόνια ως εσωτερική οικιακή εργαζόμενη απέκτησε γη στη χώρα της και θέλει να επιστρέψει για να κάνει επιχείρηση (φούρνος) με τον Αιγύπτιο σύντροφό της. Στο μεταξύ ζει σε ένα υπόγειο διαμέρισμα με αρκετές στερήσεις και χαμηλής ποιότητας οίκηση.

Η Νάνα κάνει σχέδια για απόκτηση σπιτιού στην Ελλάδα ή στη Ρωσία δεν έχει, όμως, ακόμη καταλήξει λόγω εκκρεμοτήτων με τα χαρτιά της. Ωστόσο, αυτός είναι ένας σαφής προσανατολισμός των προσπαθειών της και του μεταναστευτικού της σχεδίου.

9. Πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες και κοινωνική προστασία

Ως προς το πεδίο αυτό εξετάστηκαν οι δυνατότητες πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες και αγαθά καθώς και οι δυνατότητες άσκησης των κοινωνικών τους δικαιωμάτων.

Στο πλαίσιο της ομάδας εστιασμένης συζήτησης (Κόρινθος), έγινε φανερό ότι πολλές μετανάστριες δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους ή τις απαιτούμενες διαδικασίες, δεν ενημερώνονται αξιόπιστα για όσα πρέπει να κάνουν και αποθαρρύνονται ή καταφεύγουν σε διάφορα άτομα τα οποία για μεγάλο διάστημα λειτούργησαν και εξακολουθούν να λειτουργούν ως κυκλώματα εκμετάλλευσής τους. Υπήρξε εκτενής συζήτηση για το ζήτημα της μόνιμης παραμονής (άδεια επί μακρόν διαμένοντος) και το ποιος το δικαιούται καθώς και την περιορισμένη πρόσβαση σε διάφορα επιδόματα (π.χ. ενοικίου, φοιτητικό, κ.λπ.).

Οι μετανάστριες αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην επαφή και επικοινωνία τους με τις δημόσιες υπηρεσίες κάθε τύπου ανεξάρτητα από το συνολικό χρόνο διαμονής στη χώρα με αποτέλεσμα να εκφράζουν μια έντονη κριτική απέναντι στο κράτος (νομοθετικές ρυθμίσεις) αλλά και απέναντι στη δημόσια διοίκηση που είναι επιφορτισμένη με την εφαρμογή της μεταναστευτικής πολιτικής. Οι εξής διαστάσεις του δείκτη πρόσβασης στις δημόσιες υπηρεσίες έχουν αναδειχθεί στην έρευνά μας: Η έλλειψη πληροφόρησης και η διακριτική μεταχείριση εκ μέρους των δημοσίων λειτουργών, η έλλειψη δομών για την υποστήριξη θυμάτων σωματεμπορίας, και η αδυναμία άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων.

α) Η έλλειψη και η αδυναμία πρόσβασης σε αξιόπιστη πληροφόρηση, η γραφειοκρατική αντιμετώπιση και η διακριτική μεταχείριση εκ μέρους των δημοσίων λειτουργών συμβάλλει στην αναπαραγωγή εξαρτήσεων, την αδυναμία άσκησης των (κοινωνικών) δικαιωμάτων τους και την ηθική απονομιμοποίηση του κράτους

Η πρόσβαση των μεταναστριών στην πληροφόρηση δεν είναι ισότιμη και χωρίς διακρίσεις ενώ και οι σχέσεις με τη δημόσια διοίκηση ή τις αρμόδιες υπηρεσίες της αυτοδιοίκησης είναι συχνά συγκρουσιακές

κυρίως λόγω της απροθυμίας των υπαλλήλων να εξυπηρετήσουν και να ενημερώσουν με απλό και εύληπτο τρόπο τους μετανάστες/-στριες.

Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι αρκετές μετανάστριες δεν γνωρίζουν καλά τη γλώσσα ή δεν κατανοούν τις διοικητικές διαδικασίες δημιουργεί ένα κλίμα δυσπιστίας εκ μέρους των μεταναστριών ή και συμπεριφορές διακριτικής μεταχείρισης εκ μέρους των αρμόδιων υπηρεσιών, παρά τις όποιες καλές προθέσεις.

Οι αφηγήσεις τους αναφορικά με την επαφή τους με δημόσιες υπηρεσίες για την έκδοση κάποιου πιστοποιητικού, ο αριθμός των επισκέψεων που πρέπει να κάνουν για να εξυπηρετηθούν, οι ώρες εργασίας που χάνουν για να περιμένουν σε ουρές, η απαίτηση έκδοσης πιστοποιητικών από τις χώρες τους και η μετάφρασή τους, η αδυναμία να ανταποκριθούν χωρίς τη δική τους υπαιτιότητα σε απαιτήσεις των υπηρεσιών, η έλλειψη συνεργασίας και συντονισμού μεταξύ των υπηρεσιών κ.λπ. είναι μερικά από τα θέματα τα οποία ανέδειξαν με κάθε ευκαιρία στο πλαίσιο της έρευνας μας.

β) Η έλλειψη επαρκών δομών και εξειδικευμένων υπηρεσιών υποστήριξης των μεταναστριών θυμάτων εξαναγκαστικής πορνείας περιορίζει σημαντικά τις δυνατότητες ένταξης και τις καθιστά ευάλωτες στην κοινωνική περιθωριοποίηση και την επαναφορά στην πορνεία

Από όλες τις βιογραφικές συνεντεύξεις με μετανάστριες πρώην θύματα εξαναγκαστικής πορνείας έγινε φανερό ότι οι γυναίκες αυτές μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης, η οποία συνίσταται στην παροχή προστασίας από την ελληνική αστυνομία για την «απόδρασή» τους από τα κυκλώματα σωματεμπορίας, βρίσκονται αντιμέτωπες με ένα κρίσιμο κενό υπηρεσιών επανένταξης. Η φιλοξενία σε δημόσιους ή μη κυβερνητικούς ξενώνες δεν επαρκεί, παρά τις όποιες καλές προθέσεις, για να επιλύσει τα τεράστια προβλήματα που αντιμετωπίζουν προκειμένου να προχωρήσουν στην πλήρη ψυχοκοινωνική τους αποκατάσταση, την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, την απόκτηση μιας επαγγελματικής ειδίκευσης, την αναζήτηση εργασίας. Σε εκκρεμότητα συνήθως για αρκετό χρονικό διάστημα ως προς την αποκατάσταση των «χαρτιών» τους και της νόμιμης άδειάς τους, βρίσκονται ακινητοποιημένες σε μια κατάσταση εξάρτησης από την έξωθεν βοήθεια, από όπου και αν προέρχεται και αντιμετωπίζουν δυσκολίες επανεκκίνησης των σχεδίων ζωής τους.

γ) Οι δυσκολίες εξασφάλισης πρόσβασης και παροχής κρατικής πρόνοιας/κοινωνικής προστασίας και η αδυναμία ικανοποίησης βασικών αναγκών του βίου και άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων δημιουργούν όρους διακινδύνευσης αποκλεισμού και εξάντλησης των αποθεμάτων δράσης

Είναι προφανές ότι η ανάγκη κρατικής πρόνοιας γίνεται καθοριστικός παράγοντας ακόμη και επιβίωσης για ένα τμήμα τουλάχιστον του πληθυσμού των μεταναστών/-στριών που αντιμετωπίζουν άμεσο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Είναι, επίσης, γνωστό ότι ο αποκλεισμός είναι ένα φαινόμενο πολυπαραγοντικό και κατά συνέπεια απαιτείται μια πολυπρισματική και ολιστική αντιμετώπιση.

Η Αράλ από το Ιράκ αντιμετωπίζει την ανάγκη για μια εφ' όρου ζωής φροντίδα ενός παιδιού με νοητική υστέρηση, γεγονός που δημιουργεί πλήθος περιορισμών και εξαρτήσεων και υπερβαίνει τη δυνατότητα ατομικών λύσεων πολλών δε μάλλον σε συνθήκες μετανάστευσης. Βρίσκεται σε αδυναμία να βρει μια μερικής απασχόλησης εργασία, η οποία θα διευκόλυνε τη φροντίδα του εξαρτημένου παιδιού της, και είναι υποχρεωμένη να διαθέτει πολύ χρόνο και ενέργεια προκειμένου να διεκδικήσει τα κοινωνικά της δικαιώματα και να έχει προνοιακή υποστήριξη μέσω των επιδομάτων (ενοικίου, ανεργίας, ΑΜΕΑ) τα οποία δικαιούται. Αντλεί πληροφορίες και εκτελεί οδηγίες μέσα σε ένα γραφειοκρατικό σύστημα με ένα δυσανάλογα πενιχρό αποτέλεσμα συγκριτικά με την ψυχική και διανοητική ενέργεια που καταναλώνει και οδηγεί στην εξάντληση τα αποθέματα δράσης της. Συνιστά τυπική περίπτωση ως προς τον αγώνα να αποδείξει ότι είναι δικαιούχος μιας σειράς κοινωνικών δικαιωμάτων χωρίς πάντοτε να κατορθώνει να δικαιώνεται. Αγωνίζεται για το δικαίωμά της στο δικαίωμα, με την έννοια ότι δεν είναι ούτε αυταπόδεικτο ούτε αυτονόητο στη βάση της ανθρωπίνης ανάγκης.

10. Αίσθηση του «ανήκειν» – Ταυτότητα

Η αίσθηση του «ανήκειν» και η ταυτότητα δεν μπορούν να θεωρούνται ως προσδεδμεμένα στην κουλτούρα/πολιτισμό ενός ατόμου ή μιας συλλογικότητας. Η ταυτότητα πρέπει να αναζητηθεί σε ένα πλαίσιο

επενέργειας/μεσολάβησης που δίνει έμφαση στη δράση των υποκειμένων. Στο πλαίσιο ενός νέου κοινωνικού πλαισίου όπως η ελληνική κοινωνία με την παρουσία μεγάλου αριθμού μεταναστών/-στριών, η έννοια της κουλτούρας είναι δυναμική, ρέουσα και μεταβαλλόμενη καθώς είναι αποτέλεσμα διαρκούς διαπραγμάτευσης μέσω της δράσης των υποκειμένων. Με την έννοια αυτή η ίδια η κουλτούρα/πολιτισμός μπορεί να ιδωθεί ως ένα πεδίο συγκρούσεων και διαπραγματεύσεων.

Η κοινωνική ένταξη στη χώρα υποδοχής προϋποθέτει την ανάπτυξη ενός συναισθήματος του ανήκειν, όχι οπωσδήποτε στο εθνικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής, αλλά στους κοινωνικούς χώρους στους οποίους κινείται η μετανάστρια, αρχίζοντας από την οικογένεια, τη γειτονιά, την εθνική παροικία, την πόλη. Το αίσθημα του ανήκειν προϋποθέτει βέβαια την εμπειρία της κοινωνικής αναγνώρισης. Αναφερόμαστε στις εξής (υποστηρικτικές και περιοριστικές) διαστάσεις του δείκτη της αίσθησης του ανήκειν και της ταυτότητας: Η σημασία της οικογένειας και της ιδιόκτητης κατοικίας, η επιτυχής ένταξη στην αγορά εργασίας, η κοσμοπολίτικη αίσθηση του ανήκειν σε μικρές τουριστικές κοινωνίες, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις (υποτίμηση) σχετικά με τις εθνικές ομάδες, η συρρίκνωση της αίσθησης του ανήκειν σε μεμονωμένες σχέσεις και σύμβολα στην περίπτωση μεταναστριών που εργάζονται ως εσωτερικές στον οικιακό τομέα, η μη αυτονόητη ανανέωση άδειας παραμονής ως συμβόλου του μη ανήκειν και της ξενότητας.

α) Η οικογένεια και η ιδιόκτητη κατοικία ως προϋπόθεση για τη δημιουργία της αίσθησης του ανήκειν

Ιδιαίτερα οι μετανάστριες που ζουν με τα παιδιά και τις (εκτεταμένες) οικογένειες τους στις αστικές αλλά και ημιαστικές περιοχές δηλώνουν ότι νοιώθουν τους νέους ισχυρούς δεσμούς με το χώρο, ιδιαίτερα μέσα από την κοινωνικοποίηση των παιδιών τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και στην ελληνική κοινωνία. Η ιδιόκτητη κατοικία γίνεται επιπλέον ένας παράγοντας για την ισχυροποίηση των δεσμών με το χώρο.

β) Η αίσθηση του ανήκειν ως απόρροια της επιτυχούς ένταξης στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία

Η διαδρομή της Έλενας αποτελεί περίπτωση μιας επιτυχούς εργασιακής ένταξης στον χώρο της ειδικότητας της, της οδοντιατρικής και επιτυχούς κοινωνικής ένταξης. Ο αφηγηματικός της λόγος δεν αφήνει αμφιβολίες ότι σήμερα αισθάνεται σαν «ένα κομμάτι» της ελληνικής κοινωνίας και ότι το αίσθημα αυτό είναι προϊόν συνειδητού αγώνα και καλά επιλεγμένων στρατηγικών. Η σιωπή ήταν μεν η βασική της στρατηγική στα πρώτα χρόνια της παραμονής της στην Ελλάδα, ώστε να μην αποκαλύπτεται ότι δεν είναι ντόπια. Με τον χρόνο όμως οι γνώσεις της στα ελληνικά έχουν τελειοποιηθεί. Λέει χαρακτηριστικά: «Δεν νομίζω ότι πολλοί με θεωρούν ξένη, πρώτον, και, δεύτερον μάλλον πρέπει να έχουν εμπιστοσύνη σε μένα». Πράγματι, το μασάζ και η οδοντιατρική προϋποθέτουν εμπιστοσύνη, φυσική επαφή και εγγύτητα μεταξύ θεραπευτή και θεραπευόμενου. Εκτός από την επιτυχή επαγγελματική ένταξη, η Έλενα είναι δραστήρια στην κοινωνική ζωή. Πηγαίνει σε θεατρικές παραστάσεις με φίλες μετανάστριες αλλά και με μια Ελληνίδα φίλη, διαβάζει, ακούει μουσική και παρακολουθεί τις ελληνικές και διεθνείς ειδήσεις. Εξηγεί δε ότι δεν επισκέπεται απλώς ορισμένες θεατρικές σκηνές αλλά νιώθει βαθιά ικανοποίηση από αυτές τις εξόδους.

Ο βαθμός στον οποίο η Έλενα αισθάνεται ότι «ανήκει» στη χώρα υποδοχής (*Εδώ θεωρώ σπίτι μου*) πιστοποιείται και με βάση τα σχέδιά της για το μέλλον: η επιστροφή στην πατρίδα δεν συγκαταλέγεται μέσα σε αυτά. Ασφαλώς, σκέψεις όπως ότι δεν θα έχει πάντα τη δύναμη να εργάζεται ή ότι δεν θα αποκτήσει ποτέ σπίτι «εδώ», την οδηγούν στο συμπέρασμα πως «στα γεράματα» θα θελήσει να μείνει κοντά στα αδέρφια της, τα οποία βλέπει πολύ σπάνια. Εδώ φαίνεται ότι η επιτυχής ένταξη στον εργασιακό και κοινωνικό χώρο είναι βιογραφικά περιορισμένη, στο βαθμό που λείπουν κοινωνικές δομές και συγγενικά δίκτυα που θα μπορούσαν να αναλάβουν την ανάγκη φροντίδας κατά τη φάση του γήρατος.

γ) Η κοσμοπολίτικη αίσθηση του ανήκειν στη μικρή κοινωνία του τουριστικού νησιού με την παρουσία ενός αριθμού μεταναστών και μεταναστριών και προνομιούχων αλλοδαπών

Η Νάνα από την Ρωσία είναι επαγγελματίας μουσικός, αλλά εργάζεται στο νησί Σ. σε τουριστικές και οικοδομικές εργασίες. Ο στόχος της

είναι να υποστηρίξει οικονομικά τον γιο της στην Ρωσία για να τελειώσει τις σπουδές του.

Ενδιαφέρουσα είναι η στάση της Νάνας προς τον τόπο και τον χώρο. Παρ' όλη την απομόνωση κατά τους χειμερινούς μήνες και την έλλειψη πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής (μουσική, παρέα, έξοδος), νιώθει ενταγμένη κοινωνικά στην μικρή κοινωνία, μια και απολαμβάνει τη φιλικότητα των ανθρώπων στην καθημερινή ζωή και την αναγνώριση που της αποδίδουν με αυτή την φιλικότητα. Δεν μοιάζει να ταυτίζεται με τον χώρο σαν έναν ελληνικό χώρο, αλλά σαν ένα κοσμοπολίτικο μέρος που συγκεντρώνει όχι μόνο εποχιακά τουρίστες από διάφορες χώρες αλλά και προνομιούχους αλλοδαπούς που διαμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα εκεί και με τους οποίους έχει τη δυνατότητα να έρχεται σε επαφή ακόμη και σε ένα τελείως αποσπασματικό και περιορισμένο πλαίσιο.

δ) Η υποτίμηση της εθνικής ταυτότητας συνιστά εμπόδιο στην ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν στην Ελλάδα. Η αίσθηση του ανήκειν αναπτύσσεται στον κοινωνικό χώρο της εθνικής παροικίας, τις μεταναστευτικές οργανώσεις και τις πολυπολιτισμικές ΜΚΟ και τις οργανώσεις υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μεταναστών/-στριών

Ενώ πολλές μετανάστριες αναφέρονται σε καλές εμπειρίες σχετικά με τον τρόπο που οι Έλληνες τις αντιμετωπίζουν, αρκετές είναι πολύ κριτικές σχετικά με την στάση των Ελλήνων απέναντι στους μετανάστες και τις μετανάστριες (οι Έλληνες δεν είναι ειλικρινείς, χρησιμοποιούν πλάγιους τρόπους και τεχνάσματα), δείχνοντας, έτσι, ότι υπάρχουν μεγάλα εμπόδια για την ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν στον ελληνικό χώρο.

Αρκετές από τις μετανάστριες στο δείγμα μας αναφέρονται στην τραυματική εμπειρία της υποτίμησης της εθνικής τους ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία και της εχθρότητας απέναντι στους μετανάστες γενικά. Άλλες αναφέρονται στην τραυματική εμπειρία της ανιθαγένειας των παιδιών τους. Κάτω από αυτές τις εμπειρίες αναπτύσσουν την έντονη συνείδηση για την εθνική τους ταυτότητα και τα απειλούμενα δικαιώματά τους σαν πολύτιμες λειτουργικότητες και αποφασίζουν να δραστηριοποιηθούν για τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας για αυτές και τα παιδιά τους και για την προάσπιση των δικαιωμάτων

των μεταναστών, μεταναστριών, και των παιδιών τους. Γενικά η δραστηριοποίηση σε συλλογικές δράσεις για τα δικαιώματα των μεταναστών, των μεταναστριών και των παιδιών τους, μοιάζει να αποτελεί τον κοινωνικό χώρο στον οποίο η αίσθηση του ανήκειν καθίσταται δυνατή κάτω από συνθήκες έλλειψης δικαιωμάτων, ξενοφοβίας και ρατσισμού.

Η πορεία στη συλλογική δραστηριότητα μέσα από την τραυματική εμπειρία της συλλογικής μοίρας της μεταναστευτικής ομάδας αντικαθρεφτίζεται στις αφηγήσεις και των πιο προνομιούχων, αυτών που επιτυγχάνουν την έξοδο από τις οικιακές υπηρεσίες ή την εργασία στον τομέα της ειδικότητας τους. Αυτές λειτουργούν ως εκπρόσωποι για εκείνες που δεν έχουν φωνή και παραμένουν στο απόλυτο περιθώριο. Αυτού του είδους οι δραστηριότητες αντικατοπτρίζουν τις πολιτισμικές διαπραγματεύσεις/συγκρούσεις που εδραιώνονται για παράδειγμα στο πλαίσιο προσπαθειών για τη διατήρηση της μητρικής γλώσσας ή της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης, τα οποία συνιστούν μέσα για την άρνηση της υπεροχής της κυρίαρχης κουλτούρας ή της επικράτησης των αξιών της χώρας προορισμού. Λαμβάνουν τη μορφή εγκαθίδρυσης δεσμών αλληλεγγύης στο εσωτερικό μιας εθνικής μεταναστευτικής ομάδας, η οποία συχνά μπορεί να αντιμετωπίζει ιδιαίτερες κοινωνικές προκλήσεις συμπεριλαμβανομένου του ρατσισμού ή της έλλειψης δυνατοτήτων μεταφοράς πολιτισμικού κεφαλαίου (Liapi 2008).

Μετανάστριες από την Αφρική, τη Ρωσία, τη Γεωργία και την Αλβανία στο δείγμα μας είναι δραστήριες σε μεταναστευτικές οργανώσεις που προωθούν τα δικαιώματα και την καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας.

ε) Η περίπτωση των μεταναστριών στις οικιακές υπηρεσίες. Η συμπύκνωση της αίσθησης του ανήκειν σε συγκεκριμένες σχέσεις και σύμβολα. Η διάσπαρτη οικογένεια ως εμπόδιο στην ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν

Η αφήγηση της Άντας από τις Φιλιππίνες, κατ' αρχήν εσωτερικής οικιακής βοηθού με δραματικές εμπειρίες εκμετάλλευσης, κατόπιν εξωτερικής, παρουσιάζει την αίσθηση του ανήκειν απόλυτα περιορισμένη στη σχέση της με τον άνδρα της, το σπίτι της και τη μαγειρική της σύμφωνα με τις αρχές στη χώρα καταγωγής, ένα σύμβολο της

δικής της πολιτιστικής προέλευσης και της χώρας της, στην οποία θέλει να επιστρέψει. Παρόμοια περιορισμένη αίσθηση του ανήκειν με περιορισμένες σχέσεις εμφανίζεται στις βιογραφικές αφηγήσεις μεταναστριών στην οικιακή εργασία που έχουν αφήσει τα παιδιά τους στη χώρα προέλευσης. Άλλες εργαζόμενες στις οικιακές υπηρεσίες συνάπνουν μέσα από την συλλογική δράση φιλίες με Έλληνες/-ίδες και αναπτύσσουν μέσα από αυτές τις σχέσεις, την αίσθηση του ανήκειν στο χώρο.

ζ) Θεσμοθετημένα σύμβολα του μη ανήκειν και της ξενότητας

Η Μαρία από μια αφρικανική χώρα εργαζόμενη σε οικιακές υπηρεσίες είναι δραστήρια σε οργάνωση για τα δικαιώματα των μεταναστών/-στριών από τις αφρικανικές χώρες, έχει αρκετές φιλίες με ντόπιους και θεωρεί τον εαυτό της καλά ενταγμένο στην αγορά εργασίας και την κοινωνία. Σημαντική είναι η παρατήρησή της ότι η διαδικασία ανανέωσης της άδειας παραμονής και εργασίας ξαναζωντανεύει την αίσθηση της ξενότητας *«Τη στιγμή που... ε... πάω για τα χαρτιά μου τότε νιώθω ξένη!»*.

11. Μερικές τελικές παρατηρήσεις

Στο πεδίο ένταξης στην αγορά εργασίας μπορέσαμε να ανακατασκευάσουμε τις τυπικές πορείες ένταξης των μεταναστριών. Την τυπική αφετηρία των οικιακών υπηρεσιών, τη δυσκολία υπέρβασης των ορίων αυτού του τομέα και τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για αυτό, τις πορείες των μεταναστριών με επαγγελματική εκπαίδευση και τους παράγοντες που υποστηρίζουν ή εμποδίζουν αυτές τις πορείες, τις πορείες των γυναικών που έγιναν θύμα σωματεμπορίας, καθώς και τις «παρεκκλίνουσες» πορείες των μεταναστριών σε μικρές πόλεις και μικρές τουριστικές κοινότητες.

Η έρευνα μας ανέδειξε ποιοτικούς δείκτες δύσβατης πορείας ένταξης με ατελή αποτελέσματα και υψηλά ψυχικά τιμήματα για τις μετανάστριες με διακρατικά διασπασμένες οικογένειες. Η δομή της ελληνικής οικονομίας με ένα μεγάλο τμήμα άτυπης εργασίας, η αντιφατική μεταναστευτική πολιτική και η μη οργάνωση της δημόσιας διοίκησης

επιτρέπουν περισσότερο στις κάτοχους της ιδιότητας της ομογενούς μια πορεία ένταξης. Αυτές είναι εκείνες που μεταναστεύουν με την οικογένεια τους και διαθέτουν πρόσβαση σε μεγάλα συγγενικά δίκτυα υποστήριξης. Όμως, και αυτή η ένταξη αποδομείται μέσα στη σημερινή βαθιά οικονομική και κοινωνική κρίση. Διαπιστώνουμε κάτω από αυτές τις συνθήκες την προσπάθεια της διακρατικής κοινωνικής ένταξης που αυτονομείται από τους κινδύνους που έφερε και εντείνει η κρίση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Διαπιστώσαμε παρ' όλα αυτά διαφορετικές πορείες και στρατηγικές ένταξης στις μεγάλες και στις μικρές πόλεις καθώς και τις μικρές τουριστικές κοινωνίες. Η σημασία της κοινωνικής αναγνώρισης στην καθημερινότητα που είναι δυνατή στις μικρές τουριστικές κοινωνίες αλλά και η δυνατότητα ταύτισης με ένα κοσμοπολίτικο περιβάλλον με προνομιούχους αλλοδαπούς δίνει την εικόνα μιας υποκειμενικά ικανοποιητικής αν και εκεί ατελούς κοινωνικής ένταξης.

Η ανάλυση των πολύτιμων λειτουργικοτήτων ζωής μέσα από τις βιογραφικές αφηγήσεις μας έδωσε τη δυνατότητα να αποτιμήσουμε την κοινωνική ένταξη από τη σκοπιά της μετανάστριας. Η ικανότητα εμπρόθετης δράσης διαφαίνεται μέσα από τις αφηγήσεις ως μια πρώτη και πολύ βασική πολύτιμη λειτουργικότητα ζωής. Όμως και η οικογένεια μοιάζει να είναι η πιο υψηλά ιεραρχημένη από τις πολύτιμες λειτουργικότητες, τόσο ως στόχος της μεταναστευτικής εργασίας, όσο και ως μελλοντικός στόχος επανόρθωσης των συνθηκών ζωής της διακρατικής διάσπασης της οικογένειας που έχει επιβληθεί στην προσπάθεια υπέρβασης οικονομικών δυσκολιών και κρίσης στη χώρα προέλευσης.

Βιβλιογραφία

- Anderson B. (2000), *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*, London, Zed Books.
- Apitzsch U., Inowlocki L., Kontos M. (2008), «The method of biographical policy evaluation», in Apitzsch U., Kontos M. (Hg.), *Self-employment Activities of Women and Minorities. Their Success or Failure in Relation to Social Citizenship Policies*, Wiesbaden, VS Verlag, pp. 12-18.
- Bohnsack R. (1999), «Rekonstruktive Sozialforschung – Einführung», in *Methodologie und Praxis qualitativer Forschung*, Opladen, Verlag Leske u. Budrich.
- Esser H. (2001), «Integration und ethnische Schichtung», Arbeitspapier Nr. 40 MZES.
- Esser H. (2009), «Pluralisierung oder Assimilation? Effekte der multiplen Inklusion auf die Integration von Migranten», in *Zeitschrift für Soziologie*, 38 (5), pp. 358–378.
- Giddens A. (1997), *Die Konstitution der Gesellschaft*, Frankfurt/Main, New York, Campus.
- Glaser Barney G. (1978), *Theoretical Sensitivity. Advances in the Methodology of Grounded Theory*, Valley M., CA, The Sociology Press.
- Glaser, Barney G., Strauss A. (1967), *The Discovery of Grounded Theory*, Chicago, Aldine.
- Harbison S.F. (1981), «Family structure and family strategy in migration decision making», in De Jong GF, Gardner RW (ed.), *Migration Decision Making: Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries*, New York, Pergamon, pp. 225-51.
- Honneth A. (1992), *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- ILO 1998, GIDA Guide of Gender-Sensitive Indicators, Geneva.
- Karrer D. (2002), *Der Kampf um Integration. Zur Logik ethnischer Beziehungen in einem sozialbenachteiligten Stadtteil*, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Kontos M. (2013), «Negotiating social citizenship rights of migrant domestic workers: The right to family reunification and family life in policies and debates», in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39, I.3, pp. 409-424.
- Kontos M. (2014), «Recognition dynamics in a misrecognised job: domestic and care work of migrant women in European countries», IfS Working Paper No 4.
- Kontos M., Shinozaki K., Morokvasic M., Catarino C., Satola A. (2009), «Migrant domestic and care workers», in Kontos M. (ed.), *Integration*

- of Female Migrants in Labour Market and Society. A Comparative Analysis. Final Report of the FeMiPol Project*, online at: http://www.femipol.uni-frankfurt.de/docs/femipol_finalreport.pdf.
- Liapi M., Vaiou D. (2010), «Changing patterns of female migration: Greece in a Southern European perspective», in Slany K., Kontos M., Liapi M. (eds), *Women in New Migrations- Current Debates in European societies*, Jagiellonian University press.
- Merton R. (1936), «The unanticipated consequences of social action», *American Sociological Review*, pp. 894-904.
- Schütze F. (1981), «Prozeßstrukturen des Lebensablaufs», in Joachim Matthes, Arno Pfeiffenberger und Manfred Stosberg (Hg.), *Biographie in handlungswissenschaftlicher Perspektive*, Nürnberg, Verlag der Nürnberger Forschungsvereinigung e.V., pp. 67-156.
- Schütze F. (1983), «Biographieforschung und narratives Interview», in *Neue Praxis*, 3, pp. 283-294.
- Schütze F. (1984), «Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens», in Martin Kohli und Günther Robert (Hg.), *Biographie und soziale Wirklichkeit*, Stuttgart, Metzler, pp. 78-117.
- Suarez-Orozco C. (2009), *Children of Immigration*, Harvard University press.
- Sen A. (1999), *Development as Freedom*, Oxford University Press.
- Simmel G. (1922), *Soziologie, Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* Müncher/Leipzig, Duncker & Humblot.
- Parsons T. (1951), *The Social System*, New York, Free Press.
- United Nations Economic Social Commission for Asia and the Pacific (2004), Concept Note on the Use of Gender Sensitive qualitative Indicators for Monitoring Implementation of the Beijing Platform for Action: <http://www.unescap.org/esid/GAD/Publication/Concept%20Note-Qualitative%20Indicators.pdf>

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΘΕΑΤΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΙΚΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ

Το τίμημα των μεταναστριών εν ώρα εργασίας. Ένας άδηλος όρος ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα

Μαρία Θανοπούλου*

Εισαγωγή

Η αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, όπου απασχολούνται μετανάστριες σε μεγάλο ποσοστό¹, τυπικά ή άτυπα (Doyle και Timonen, 2009: 338) –ως εσωτερικές ή εξωτερικές οικιακές βοηθοί (Στρατηγάκη, 2006: 200-206)–, είναι ιδιότυπη αγορά με την έννοια ότι η εργασία που παρέχεται σ' αυτήν συναρτάται με την ιδιωτική σφαίρα ζωής των εργοδοτών (Karner 1998: 71 και Παπαταξιάρχης κ.ά. 2008: 1-13). Ιδιότυπη είναι η αγορά αυτή –ειδικότερα στην περίπτωση των εσωτερικών οικιακών βοηθών– και ως προς τους λοιπούς όρους απασχόλησης με την έννοια ότι οι όροι αυτοί δύσκολα αποσαφηνίζονται και τυποποιούνται (Παπαταξιάρχης κ.ά. 2008: 23-32). Βασικοί όροι, όπως το αντικείμενο και το ωράριο εργασίας, ορίζονται

* Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ.

1. Σύμφωνα με τα πορίσματα πρόσφατης ποσοτικής έρευνας που διεξήχθη το 2011 παράλληλα με ποιοτική έρευνα –στο πλαίσιο της οποίας έχει υπαχθεί και το συγκεκριμένο ερευνητικό εγχείρημα διεξαγωγής βιογραφικής συνέντευξης– το 37,8% των απασχολούμενων μεταναστριών είναι οικιακές βοηθοί, βλ. Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», Πακέτο II, Διενέργεια ποσοτικής πανελλαδικής έρευνας, Υπεύθυνη Ε. Ζακοπούλου, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2011, σ. 20. Προηγούμενη έρευνα που είχε διεξαχθεί το 2007 έδειξε, επίσης, ότι οι μετανάστριες κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους, δηλαδή 57,2%, απασχολούνται ως οικιακές βοηθοί και καθαρίστριες, χωρίς να μπορεί να διαχωριστεί, όμως, το ποσοστό των οικιακών βοηθών από το σύνολο αυτής της μικτής επαγγελματικής κατηγορίας βλ. Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007), *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλαδικής έρευνας του ΚΕΘΙ*, Αθήνα, ΚΕΘΙ, σ. 170.

συνήθως «από μέρα σε μέρα» και προσδιορίζονται από τις ανάγκες των εργοδοτών και τις πρακτικές λειτουργίας των νοικοκυριών έτσι ώστε να παραμένουν «ελαστικοί» και, στην πραγματικότητα, εκτός ρύθμισης και οριοθέτησης (Doyle και Timonen 2009: 344). Φαινομενικά δήλοι και ρητοί οι όροι αυτοί απασχόλησης εμπεριέχουν, δηλαδή, ασάφειες και άρρητα τα οποία θεωρούνται σύμφυτα με το είδος της εργασίας και ευρίσκονται, ως εκ τούτου, εκτός και πέραν πάσης διαπραγμάτευσης κατά τη συζήτηση που προηγείται της σύναψης της σχέσης εργασίας. Ταυτόχρονα, οι βασικοί αυτοί όροι απασχόλησης συνοδεύονται και συμπληρώνονται από άλλους όρους λιγότερο προφανείς, σχεδόν άδηλους, οι οποίοι παραμένουν άρρητοι και αθέατοι, ενώ συχνά θεωρούνται αυτονόητοι. Πρόκειται για την «άλλη» όψη της παροχής πρακτικής φροντίδας σε παιδιά και ηλικιωμένους, αυτό το οποίο «καταβάλλουν» οι εσωτερικές οικιακές βοηθοί, πέραν της πρακτικής φροντίδας, έναντι της αμοιβής τους και το οποίο υπονοείται ως αναπόσπαστο μέρος του περιεχομένου της εργασίας τους, χωρίς να αμείβεται, ιδιαίτερα, αλλά και, συχνά, χωρίς να αναγνωρίζεται από τους εργοδότες. Πρόκειται για το συναισθηματικό «εκτόπισμα» (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions 2007: 10-11), το ψυχικό κόστος, την οδύνη που καταβάλλουν οι εργαζόμενες αυτές ως ένα ακαθόριστο τίμημα το οποίο, κατά κάποιο τρόπο, εξυπακούεται ότι πρέπει να καταβάλουν, εάν θέλουν να παραμείνουν στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα.

Τον ιδιότυπο αυτό και άδηλο όρο απασχόλησης που λανθάνει στην απασχόληση των εσωτερικών οικιακών βοηθών ανέδειξε η βιογραφική συνέντευξη της Γαβριέλλας², Μολδαβής μετανάστριας, 48 ετών, άνεργης την εποχή της έρευνας –το 2011–, με μακριά ιστορία –από το 1998– στην οικιακή εργασία και την φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, στην αρχή ως εσωτερική οικιακή βοηθός και αργότερα ως εξωτερική. Η βιογραφική αυτή συνέντευξη, όπως και κάθε συνέ-

2. Η συνέντευξη αυτή, όπως ήδη αναφέρθηκε, διεξήχθη, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο ποιοτικής έρευνας που περιελήφθη σε ευρύτερη έρευνα για τη γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα το 2011, βλ. Εκπόνηση μελέτης με θέμα *Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, Πακέτο 3.1, Έκθεση αποτελεσμάτων. Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, 2011.

ντευξη τέτοιου χαρακτήρα, αποτέλεσε την αφορμή συνάντησης δύο κοινωνικών υποκειμένων (Θανοπούλου, υπό δημοσίευση) με διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες, καθώς και των διαφορετικών κοινωνικών κόσμων (Bourdieu 1993: 906) που το καθένα φέρει: από τη μια πλευρά, του κόσμου της ερευνήτριας, «κυνηγού» και συλλέκτριας πληροφοριών, βιωμάτων και εμπειριών που συναρτώνται με τον ερευνητικό στόχο και, από την άλλη, του κόσμου της ερωτώμενης μετανάστριας, «φορέα» τέτοιων βιωμάτων λόγω της τροχιάς ζωής της και της συμμετοχής της στη ζωή κοινωνικών ομάδων που ενδιαφέρουν την έρευνα. Ο χαρακτήρας της συνάντησης αυτής και οι ιδιαίτεροι όροι επικοινωνίας και ανταλλαγής που διαμορφώθηκαν κατά την τρίωρη διάρκειά της έδωσαν, καταρχήν, το έναυσμα στην Γαβριέλλα για να ξετυλίξει τη μνήμη της «προς τα πίσω». Η Γαβριέλλα αφηγήθηκε την ιστορία της ακολουθώντας το δικό της νήμα και ανακαλώντας προηγούμενες εποχές από την απασχόλησή της στον οικιακό τομέα. Ανακάλεσε, μάλιστα, «την μαύρη περίοδο», δηλαδή τη δραματική περίοδο απασχόλησής της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού σ' ένα σπίτι όπου είχε αναλάβει την φροντίδα δύο μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας, το διάστημα κατά το οποίο η μητέρα τους –και εργοδότρια– ήταν σοβαρά άρρωστη και όταν, στη συνέχεια, πέθανε. Η ίδια η συνάντηση, η αφήγηση της Γαβριέλλας και κυρίως η αναδρομή της «στη μαύρη περίοδο» του ιστορικού απασχόλησής της στον οικιακό τομέα αποτέλεσαν, σ' ένα χρόνο μεταγενέστερο, το σημείο εκκίνησης μιας δικής μας νοητικής διαδρομής.

Η αλήθεια είναι ότι, στο πλαίσιο άλλων ερευνών, και εμείς –όπως και άλλες ερευνήτριες– πολλές φορές ήρθαμε σε επαφή με την ατομική οδύνη και μάλιστα την οδύνη των μεταναστριών. Αυτό το ιδιαίτερο που αναδείχθηκε, όμως, στη συνάντηση με την Γαβριέλλα ήταν η διασταύρωση της οδύνης της με την οδύνη των εργοδοτών. Γεννήθηκε έτσι το ερώτημα κατά πόσον οι μετανάστριες εσωτερικές οικιακές βοηθοί καταβάλλουν, εν ώρα εργασίας, κάποιο ιδιαίτερο τίμημα που σχετίζεται με την οδύνη των εργοδοτών τους. Η αφήγησή της για την «μαύρη περίοδο» έστρεψε το ενδιαφέρον μας προς μιαν αθέατη όψη της απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών: αυτήν που συνδέεται με το συναισθηματικό «φορτίο» το οποίο, σε κάποιες περιπτώσεις, αναλαμβάνουν, καθώς και το συναισθηματικό τίμημα το οποίο καταβάλλουν παράλληλα με την παροχή φροντίδας. Έδωσε το

ερέθισμα να επικεντρωθούμε σε άδηλους όρους ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, όπως είναι η διαχείριση της οδύνης των εργοδοτών σε συνδυασμό με τη διαχείριση της ατομικής οδύνης. Αρκεί μια βιογραφική συνέντευξη για να προσεγγίσει κανείς ένα τέτοιο ερώτημα; Στο μέτρο που μια τέτοια συνέντευξη «καθρεφτίζει» τροχιές (Plummer 2000: 233-240) πολλών άλλων μεταναστριών οι οποίες έχουν απασχοληθεί ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί, μια συνέντευξη είναι η αφορμή για να τεθεί το θέμα και να αναδειχτεί μια αθέατη όψη της παροχής υπηρεσιών φροντίδας στα σπίτια των εργοδοτών, ειδικά μάλιστα όταν η παροχή φροντίδας αφορά αρρώστους. Η αφήγηση της Γαβριέλλας και ειδικά το μέρος της που αναφέρεται «στην μαύρη περίοδο» απασχόλησής της δίνει, στην ουσία, το έναυσμα για να αναφερθούμε στο ιδιότυπο τίμημα που καταβάλλουν, σε αρκετές περιπτώσεις, οι μετανάστριες εσωτερικές βοηθοί προκειμένου να παραμείνουν στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε, καταρχήν, τις όψεις της οδύνης με τις οποίες έρχεται σ' επαφή η Γαβριέλλα εν ώρα εργασίας. Θα αναζητήσουμε, στη συνέχεια, τη σχέση οδύνης και τιμήματος ή, αλλιώς, θα προσεγγίσουμε την οδύνη με όρους τιμήματος. Θα αναρωτηθούμε, τέλος, ή θα πιθανολογήσουμε για ποιους λόγους η μετανάστρια καταβάλλει αυτό το τίμημα συνδέοντας το ερώτημα με την ένταση της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα.

Μια βιογραφική συνέντευξη, όμως, συμπυκνώνει πολλούς χρόνους ταυτόχρονα. Εμπεριέχει ένα παρόν, το οποίο αντιστοιχεί στον χρόνο διεξαγωγής της και παραπέμπει στην κοινωνική περίσταση κατά την οποία ανακαλείται, υπό ιδιαίτερες –κάθε φορά– συνθήκες, το παρελθόν. Είναι ο κοινός χρόνος συνάντησης μεταξύ ερευνήτριας και ερωτώμενης. Περικλείει, επίσης, ένα παρελθόν που αντιστοιχεί στο χρόνο αναφοράς της αφήγησης και παραπέμπει στην ιστορία ζωής της ερωτώμενης. Είναι ο ατομικός χρόνος της ερωτώμενης. Υποκρύπτει, τέλος, ένα μέλλον που αντιστοιχεί στο χρόνο επεξεργασίας και ανάλυσης της συνέντευξης και παραπέμπει στην ιστορία ζωής της ερευνήτριας. Είναι ο ατομικός χρόνος της ερευνήτριας. Όλοι αυτοί οι χρόνοι που ενυπάρχουν σε μια βιογραφική συνέντευξη αναδύονται, κυρίως, κατά το στάδιο της ανάλυσής της, όταν το μέλλον γίνεται παρόν και όταν η ανάλυση αυτή προσομοιάζει με ξετύλιγμα πολλών νημάτων μέσα σ' ένα «λαβύρινθο» πιθανοτήτων ανάγνωσής της. Γιατί

οι πολλαπλοί χρόνοι που περικλείονται μέσα σε μια βιογραφική συνέντευξη επιτρέπουν και πολλαπλές αναγνώσεις. Επιλέξαμε τρία νήματα ανάγνωσης αυτής της συνέντευξης, που αντιστοιχούν και στους τρεις χρόνους που περικλείει. Το *πρώτο* είναι ένα κοινό νήμα αυτό που ξετυλίχθηκε κατά τη διάρκεια της συνάντησής μας με την Γαβριέλλα, διαμορφώθηκε από τους συγκεκριμένους όρους επικοινωνίας μας και έδωσε στη συνέντευξη τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της. Είναι το νήμα της ανάκλησης του παρελθόντος υπό τύπον εξομολόγησης. Το *δεύτερο* νήμα ανάγνωσης είναι το νήμα της αφήγησης της Γαβριέλλας, νήμα που συνέδεσε μεταξύ τους τις μνήμες οδύνης από όλη την πορεία ζωής της. Το *τρίτο* νήμα είναι το δικό μας νήμα ανάγνωσης της συνέντευξης –με όρους τιμήματος–, νήμα που κατευθύνει τη νοητική μας διαδρομή από την ανάλυση της ατομικής οδύνης στην «ένταξη» της στους όρους απασχόλησης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Τελικώς το κείμενο διαρθρώνεται από τα εξής μέρη: ένα πρώτο μέρος αναφέρεται στις προϋποθέσεις γένεσης της συγκεκριμένης αφήγησης και σκιαγραφεί μνήμες οδύνης της Γαβριέλλας με έμφαση στις μνήμες της «μαύρης περιόδου» ενσωματώνοντας, κατ' αυτό τον τρόπο, τα δύο από τα επίπεδα χρόνου που συμπυκνώνει η συνέντευξη –παρόν και παρελθόν–, καθώς και τα αντίστοιχα νήματα ανάγνωσης. Ένα δεύτερο μέρος «αφηγείται» ποιά διαδρομή ακολούθησε η ανάγνωση της αφήγησης της Γαβριέλλας από την ερευνήτρια με όρους τιμήματος συναρτημένου με την ένταξη της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, καθιστώντας, παράλληλα, διακριτό το τρίτο επίπεδο χρόνου που υποκρύπτει η συνέντευξη –το μέλλον–, καθώς και το νήμα ανάγνωσης που του αντιστοιχεί.

1. Το ξετύλιγμα της ατομικής μνήμης: Μνήμες οδύνης

Η βιογραφική συνέντευξη αποτελεί κοινωνική περίπτωση ανάκλησης του παρελθόντος υπό ιδιαίτερες συνθήκες και όρους (Θανοπούλου υπό δημοσίευση). Ανταποκρινόμενη στο αίτημα της ερευνήτριας για ποικίλους λόγους η ερωτώμενη ανακαλεί επιλεκτικά ατομικά ή και συλλογικά βιώματα από την τροχιά ζωής της και τη συμμετοχή της σε κοινωνικές ομάδες και συλλογικές διαδικασίες. Μέσω αυτών παρέχει πληροφορίες διαφόρων κατηγοριών και επιπέδων: γεγονότα,

κοινωνικές πρακτικές, συναισθήματα, απόψεις, κρίσεις κλπ. Από την άλλη πλευρά η ερευνήτρια της ποιοτικής έρευνας, η οποία συλλέγει βιώματα που έχουν καταγραφεί στην ατομική μνήμη της ερωτώμενης για να τα αξιοποιήσει για ερευνητικούς σκοπούς, ακούει με προσοχή, σιωπηλά υποδηλώνει αποδοχή της ερωτώμενης ως κοινωνικού υποκειμένου (Martucelli 2002) και ως ανθρώπινης ύπαρξης και σιωπηλά, επίσης, εκφράζει την κατανόσή της για την πορεία ζωής της ερωτώμενης που εκτυλίσσεται ενώπιόν της.

Το ξετύλιγμα της ατομικής μνήμης έχει ως αφετηρία το παρόν (Halbwachs 1967: 57-58), το χρόνο διεξαγωγής της συνέντευξης, –στη περίπτωση της Γαβριέλλας το 2011– και ακολουθεί ποικίλα νήματα τα οποία κατευθύνουν την αναδόμηση του παρελθόντος. Υπάρχει ένα νήμα χρονικό, ένα κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης κατά τον Halbwachs (Halbwachs 1975: 146-168), το οποίο δομεί την αφήγηση του παρελθόντος και το οποίο, στη συγκεκριμένη βιογραφική συνέντευξη της Γαβριέλλας, είναι γραμμικό. Είναι ένα νήμα που συνδέει, μέσω της ατομικής μνήμης, τις διαφορετικές περιόδους ζωής της με χρονική σειρά, από τη περίοδο γέννησής της μέχρι την περίοδο διεξαγωγής της συνέντευξης. Παράλληλα, το χρονικό αυτό νήμα διασταυρώνεται και διαπλέκεται μ' ένα νήμα χωρικό, –άλλο κοινωνικό πλαίσιο της μνήμης κατά τον Halbwachs (Halbwachs 1975, ό.π.)– έτσι ώστε οι ανακαλούμενες αναμνήσεις να τοποθετούνται και στο χώρο: οι «μεγάλοι» τόποι –Μολδαβία, Ουκρανία, Ελλάδα– και οι «μικροί» –χωριό, πόλη, πρωτεύουσα– είναι οι τόποι όπου έχουν διαδραματιστεί οι σκηνές του παρελθόντος που ανακαλεί η Γαβριέλλα. Και μαζί με αυτούς αναφέρει τους χώρους όπου «στεγάζονται», κάθε φορά συγκεκριμένα, οι αναμνήσεις: το πατρικό σπίτι στην Μολδαβία, τα σπίτια των εργοδοτών στην Αθήνα όπου εργάστηκε ως εσωτερική οικιακή βοηθός, πλατεία της Αθήνας όπου κοιμήθηκε μη έχοντας πού να πάει, τα σπίτια που νοίκιασε αργότερα για να ζει με τα παιδιά της κ.λπ. Ένα ακόμα νήμα δομεί την ατομική μνήμη κατά το ξετύλιγμά της. Είναι το νήμα που συνδέεται με κοινωνικές ομάδες, κοινωνικές κατηγορίες και συλλογικότητες στη ζωή των οποίων έχει συμμετάσχει ή και συμμετέχει η ερωτώμενη. Στην περίπτωση της Γαβριέλλας το νήμα της αφήγησης ξετυλίγεται κυρίως γύρω από ατομικά βιώματα στο πλαίσιο της πατρικής, της συζυγικής και αργότερα της μονογονεϊκής οικογένειας, αλλά και στο πλαίσιο ζωής των οικογενειών των

εκάστοτε εργοδοτών. Σε διάφορα σημεία της αφήγησης, όμως, το νήμα αυτό αγγίζει και την κατηγορία «άλλες γυναίκες» υπονοώντας τις μετανάστριες γενικά.

Πέραν των κοινωνικών αυτών πλαισίων που διέπουν την αναδόμηση του παρελθόντος και την αφήγησή του, υπάρχει, στην περίπτωση της Γαβριέλλας, ένα ακόμα κατευθυντήριο νήμα της ατομικής μνήμης. Είναι το νήμα της ατομικής οδύνης το οποίο εκτείνεται παράλληλα με τα προηγούμενα συνδέοντας συνειρμικά όλες τις δοκιμασίες που έχει υποστεί στην πορεία ζωής της, πριν μεταναστεύσει στην Ελλάδα και αφού εγκαταστάθηκε εδώ. Είναι το νήμα που κατευθύνει όχι μόνο την επιλογή των αναμνήσεων, αλλά και καθιστά την αφήγηση της Γαβριέλλας μια αφήγηση δοκιμασιών και αντιξοοτήτων.

1.1. Ανάκληση του παρελθόντος υπό τύπον εξομολόγησης

Στην πορεία τής ζωής της η Γαβριέλλα έχει προσφύγει, μεταξύ άλλων, σε τρεις πρακτικές για να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες και τις δυσκολίες. Η πρώτη, κυρίως κατά τη νεανική της ηλικία, ήταν η ανάγνωση βιβλίων, ως μέσο φυγής από τη δική της πραγματικότητα ή υπέρβασής της μέσω της επαφής με άλλες πραγματικότητες –αυτές που καταγράφονται στα βιβλία– και έμμεσης βίωσής τους. Η δεύτερη πρακτική, όταν ήρθε στην Ελλάδα ως μετανάστρια, ήταν το γράψιμο ημερολογίου ως μέσο ψυχικής επιβίωσης τα πρώτα χρόνια των μεγάλων δυσκολιών προσαρμογής. Την έλλειψη οικείων προσώπων με τα οποία να μπορούσε να μοιραστεί τις σκέψεις της και τα συναισθήματά της η Γαβριέλλα υποκαθιστούσε γράφοντας σ' ένα τετράδιο. Η τρίτη πρακτική ήταν και είναι η λήθη των δυσκολιών, ως μέσο ψυχικής επιβίωσης, λόγο για τον οποίο άλλωστε σπάνια ανατρέχει στο τετράδιο.

Τι ήταν αυτό λοιπόν που οδήγησε την Γαβριέλλα να «σπάσει την σιωπή» της και να αφηγηθεί, μ' ένα τρόπο οικείο, άμεσο και καταλυτικό, σε μιαν άγνωστη –ερευνήτρια– την ιστορία της και την μεταναστευτική της διαδρομή στην Ελλάδα; Ίσως η ανάγκη να μιλήσει (Mounier 2001: 229), επιτέλους, για βιώματα που έχουν σωρευθεί μέσα της, τα οποία δεν μπορεί να καταθέσει στους οικείους –για να μην τους στενοχωρήσει– και στους ομοεθνείς –επειδή δεν τους εμπιστεύεται. Παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε προηγούμενη δική μας γνωριμία με την Γαβριέλλα, εκείνη εμπιστεύεται ένα ξένο πρόσωπο, ίσως λόγω της

μεγάλης ανάγκης της να μιλήσει, όπως εξηγεί η ίδια την ανταπόκρισή της στο αίτημά μας. Η αίσθηση ότι κάποιος ενδιαφέρεται για τη ζωή της και ότι προσφέρεται ως το «ευήκοον ους» (Bourdieu 1993: 907) της επιτρέπει να σκεφθεί δυνατά, να αφηγηθεί συμβάντα από τη ζωή της και να εκφράσει συναισθήματα απωθημένα, βιώματα δηλαδή που δεν είναι εύκολο να αφηγηθεί στους οικείους. «Δραπτόμενη της ευκαιρίας», μάλιστα, η Γαβριέλλα προέβη σε εξομολογήσεις και εκμυστηρεύσεις για αυτά που την πλήγωσαν, αλλά και γι' αυτά που έφερε βαρέως, ως τύψεις. Όπως η ίδια τόνισε, η συνέντευξη είχε λυτρωτικό αποτέλεσμα γιατί της έδωσε την ευκαιρία να αφηγηθεί τη ζωή της από την αρχή, συνδέοντας τις διάφορες περιόδους μεταξύ τους. Ακόμα συνέβαλε στο να έρθουν στην επιφάνεια και να απελευθερωθούν τραυματικές εμπειρίες που είχαν παραμείνει στη σιωπή. Μέσω της βιογραφικής συνέντευξης η Γαβριέλλα λυτρώθηκε από το «βάρος» του ανείπωτου, το οποίο έφερε, πολλά χρόνια τώρα, συνεπεία και των ιδιαίτερων συνθηκών προσαρμογής και ένταξης των μεταναστών που καθιστούν τη σύναψη σχέσεων εμπιστοσύνης εξαιρετικά δύσκολη. Από τη σχέση εμπιστοσύνης προς μιαν άγνωστη απορρέει η αφήγηση ζωής της Γαβριέλλας που ξετυλίγεται ακολουθώντας το νήμα της ατομικής οδύνης και αποτελεί μια ανάκληση του παρελθόντος υπό τύπον εξομολόγησης.

1.2. Μνήμες οδύνης

Το νήμα της οδύνης που έχει αισθανθεί στη διαδρομή ζωής της δομεί την μνήμη της Γαβριέλλας σε πολλά επίπεδα. Το νήμα αυτό διαπερνά το «τείχος» λήθης ή και σιωπής που έχει ορθώσει η Γαβριέλλα μέσα στο χρόνο και υποκινεί την ενεργοποίηση της μνήμης της. Μια πρώτη μνημονική μετάβαση από τη λήθη ή τη σιωπή στην ενθύμηση σημειώνεται με την παρατήρηση «είχα τόσο καιρό να θυμηθώ». Στη συνέχεια το νήμα της οδύνης (Mounier 2001: 225-227) οδηγεί τη μνήμη της στην ανάκληση δοκιμασιών, αντιξοοτήτων και ταλαιπωριών της προηγούμενης ζωής της στη Μολδαβία, αλλά και της ζωής της στην Ελλάδα, από το 1998 και μετά, συνυφασμένων με τη μνήμη τομών ζωής, όπως εκείνη τις ορίζει. Μια δεύτερη μνημονική μετάβαση από τη μνήμη γενικά στη μνήμη των δοκιμασιών σημειώνεται με την παρατήρηση «δεν θα ξεχάσω». Ακόμα το νήμα της οδύνης κατευθύνει τη μνήμη της Γαβριέλλας στην ανάκληση εμπειριών που

τη στιγμήτισαν, που δοκίμασαν τα όρια της αντοχής της, εμπειριών τις οποίες ακόμα φέρει βαρέως. Έτσι μια τρίτη μνημονική μετάβαση από τη μνήμη των δοκιμασιών γενικά στη μνήμη των «κορυφαίων» δοκιμασιών σημειώνεται με την παρατήρηση «δεν θα ξεχάσω ποτέ». Πρόκειται για μνήμες οριακών εμπειριών, τη μνήμη της «μαύρης περιόδου» απασχόλησής της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού, όπως η ίδια την αποκάλεσε. Είναι η στιγμή της διασταύρωσης της ατομικής οδύνης με την οδύνη των άλλων, των Ελλήνων εργοδοτών. Η τρίτη αυτή μετάβαση αποτέλεσε και το έναυσμα για να γεννηθεί η ιδέα ότι υπάρχει κάποιο τίμημα που η Γαβριέλλα –και ενδεχομένως και άλλες μετανάστριες– καταβάλλουν για να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Το τίμημα αυτό είναι τίμημα που υποφώσκει στην καθημερινότητα της απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών και συνδέεται με την οδύνη των άλλων –των εργοδοτών– και με σοβαρά γεγονότα του κύκλου οικογενειακής ζωής τους, όπως η αρρώστια και ο θάνατος. Είναι το τίμημα του οποίου τη μνήμη, δέκα χρόνια μετά, φέρει ακόμα ζωντανή μέσα της η Γαβριέλλα και αυτό για το οποίο έχει ακόμα την ανάγκη να προβεί σε εξομολόγηση και εκμυστήρευση.

Συνολικά, στην πορεία ζωής της η Γαβριέλλα έχει σωρεύσει οδύνες και ανάλογα τιμήματα, πολλά από τα οποία φέρει ως «αποσκευές» ή φορτία από την χώρα προέλευσης. Παράλληλα, από τη διαδικασία ένταξής της στην ελληνική κοινωνία έχει σωρεύσει νέες οδύνες και νέα τιμήματα.

1.2.1. Οδύνες-φορτία από τη χώρα προέλευσης

Η Γαβριέλλα γεννήθηκε σε μια φτωχή περιοχή της Μολδαβίας και έμεινε ορφανή σε ηλικία 15 ετών. Παραιτούμενη από το όνειρό της να γίνει δημοσιογράφος, σπουδάζει λογίστρια σε τεχνική σχολή και παράλληλα εργάζεται για να στηρίξει τις σπουδές των δύο μικρότερων αδερφών της. Παντρεύεται σε ηλικία 20 ετών, αποκτά δύο παιδιά και εργάζεται ως λογίστρια. Μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και τη хаοτική κατάσταση που διαμορφώνεται στην Μολδαβία, η Γαβριέλλα απολύεται. Λόγω των δυσκολιών να βρει απασχόληση αλλά και των προβλημάτων που αναδύονται στο γάμο της, αποφασίζει το 1998 να μεταναστεύσει στην Ελλάδα μόνη και εισέρχεται στη χώρα με τουριστική βίζα.

Η οδύνη της φτώχειας, της ορφάνιας, της ματαίωσης των ονείρων της διασταυρώνεται με την οδύνη της διάλυσης του γάμου της, της ανεργίας και των δύσκολων και χαοτικών συνθηκών διαβίωσης και επιβίωσης στην χώρα της. Με αυτές τις οδύνες ως φορτία από το παρελθόν της στη χώρα προέλευσης (Sayad 2007: 3) –φορτία τα οποία βαραίνουν την μνήμη της και στο παρόν, βιώματα που «δεν ξεχνάει» και «δεν θα ξεχάσει» – η Γαβριέλλα έρχεται στην Ελλάδα το 1998 για να διαγράψει νέα πορεία ζωής. Σ' αυτές τις οδύνες προστίθενται κυρίως η οδύνη του αποχωρισμού από τα παιδιά της, αλλά και η οδύνη από την εκμετάλλευση των τουριστικών γραφείων και η οδύνη της αβεβαιότητας για το μέλλον, καθώς και ο φόβος για το άγνωστο.

1.2.2. Οδύνες από την απασχόληση στον οικιακό τομέα

Μέσω γραφείου εύρεσης εργασίας η Γαβριέλλα εισέρχεται στην άτυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα ως εσωτερική οικιακή βοηθός απασχολούμενη με φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων. Λόγω των δυσκολιών προσαρμογής που αντιμετωπίζει, αλλά και των ψυχολογικών της προβλημάτων –κυρίως της νοσταλγίας των παιδιών της–, αλλάζει συχνά εργοδότες. Αποφασίζει να επιστρέψει στην Μολδαβία για εγκατάσταση. Σύντομα, όμως, λόγω των εκεί συνθηκών και των προβλημάτων στο γάμο της, επαναμεταναστεύει συνοδευόμενη από τα δύο ανήλικα παιδιά της. Στη δεύτερη αυτή περίοδο εργάζεται ως εξωτερική οικιακή βοηθός και αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες προσαρμογής του πρώτου της παιδιού –αγοριού εφηβικής ηλικίας– στο ελληνικό σχολείο. Το παιδί αυτό τελικώς επιστρέφει στη Μολδαβία συνοδευόμενο από την Γαβριέλλα. Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού, λίγο πριν την οριστική διάλυση του γάμου της, η Γαβριέλλα μένει έγκυος. Επιστρέφει στην Ελλάδα, όπου συνεχίζει να εργάζεται ως εξωτερική οικιακή βοηθός προκειμένου να συντηρήσει τα δύο παιδιά που ζουν μαζί της, το κορίτσι σχολικής ηλικίας και λίγο αργότερα και το νεογέννητο μωρό. Μετά από μακρές και επίπονες προσπάθειες η Γαβριέλλα επιτυγχάνει άδεια εισόδου στην Ελλάδα του πρώτου της παιδιού, το οποίο εγκαταλείπει τις σπουδές του στην Μολδαβία, ζει πλέον με τη μητέρα του και τις δύο αδελφές, και εργάζεται παράνομα. Λόγω της κρίσης, μετά το 2009, η Γαβριέλλα μένει άνεργη και συντηρείται από τα δύο μεγαλύτερα παιδιά που

έχουν ευκαιριακές απασχολήσεις. Συντελείται κατ' αυτό τον τρόπο μιά αντιστροφή του γονικού της ρόλου.

Η είσοδος της Γαβριέλλας στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα ως εσωτερικής οικιακής βοηθού συνοδεύεται από νέες οδύνες. Η οδύνη του αποχωρισμού από τα παιδιά της διασταυρώνεται με νέες οδύνες, την οδύνη να φροντίζει τα παιδιά του εργοδότη αντί τα δικά της (Ζάχου και Καλεράντε 2008: 103-108), την οδύνη της προσαρμογής και της έλλειψης επικοινωνίας λόγω του γλωσσικού κωλύματος, την οδύνη της ρήξης των συναισθηματικών δεσμών με εργοδότες και του βίαιου αποχωρισμού απ' αυτούς, την οδύνη της εκμετάλλευσης από γραφεία εύρεσης απασχόλησης, αλλά και από άλλες μετανάστριες –διαμεσολαβήτριες στην εύρεση απασχόλησης. Ακόμα η οδύνη της αβεβαιότητας για το μέλλον ενισχύεται από την αβεβαιότητα των όρων απασχόλησης στην άτυπη αγορά εργασίας (απότομη αλλαγή των όρων εργασίας, αβεβαιότητα ως προς την πληρωμή κ.λπ.). Αργότερα, επίσης, οι οδύνες της Γαβριέλλας ως εξωτερικής οικιακής βοηθού αλλά και γυναίκας μόνης με δύο μικρά παιδιά εν μέρει διαφοροποιούνται. Την οδύνη του αποχωρισμού από τα παιδιά της διαδέχεται η οδύνη της επιβίωσης και της αβεβαιότητας, η οποία διασταυρώνεται με την οδύνη της φτώχειας λόγω υποαπασχόλησης ή ανεργίας. Στις παλαιές οδύνες προστίθενται η οδύνη της ξένης που ζει σε απομόνωση, της άνεργης μέσης ηλικίας που δεν βλέπει μέλλον ούτε στην άτυπη αγορά εργασίας, της μόνης, εργαζόμενης γυναίκας που αισθάνεται παντελώς απαξιωμένη. Η οδύνη της επαυξάνεται από το ότι βιώνει το επάγγελμα «οικιακή βοηθός» ως στίγμα για την ίδια, αλλά και για την μελλοντική ένταξη των παιδιών της στην ελληνική κοινωνία, γιατί «δεν το θεωρεί δουλειά», «είναι η δουλειά που κάνει και στο σπίτι», με μόνη διαφορά ότι «πληρώνεται».

Με αυτές τις νέες οδύνες περί την ένταξή της στην ελληνική κοινωνία –ως προστιθέμενα φορτία σε παλαιά και προϋπάρχοντα που «δεν θα ξεχάσει» – η Γαβριέλλα καλείται να επιβιώσει εν μέσω κρίσης, σε μια εποχή κατά την οποία ακόμα και η άτυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, έχοντας πληγεί από τις επιπτώσεις της κρίσης προσφέρει πολύ λιγότερες ευκαιρίες απασχόλησης σε μετανάστριες.

1.2.3. Οδύνες από την «μαύρη περίοδο» απασχόλησης στον οικιακό τομέα

Η «μαύρη περίοδος» είναι η περίοδος κορυφαίας οδύνης της Γαβριέλλας από τη διαδρομή της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα ως εσωτερικής οικιακής βοηθού. Είναι περίοδος βαθειά χαραγμένη στη μνήμη της την οποία η ίδια ανακαλεί λέγοντας «ποιτέ δεν θα ξεχάσω».

Μετά την ξαφνική αναχώρησή της από το τρίτο σπίτι όπου δούλευε, η Γαβριέλλα βρίσκεται στο δρόμο, χωρίς χρήματα, σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση, εν αναμονή μιας δουλειάς που θα της επιτρέψει να μαζέψει χρήματα για να επιστρέψει στην Μολδαβία. Μέσω δικτύου μεταναστριών –όπου η βοήθεια είναι εγχρήματη– βρίσκει δουλειά ως εσωτερική οικιακή βοηθός σ' ένα τέταρτο σπίτι. Εργασία της ήταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η φροντίδα δύο μικρών παιδιών των οποίων η μητέρα ήταν βαρειά άρρωστη και, στη συνέχεια, πέθανε. Τα μικρά παιδιά αποκτούν συναισθηματικούς δεσμούς με την Γαβριέλλα και προσκολλώνται σ' αυτήν, αλλά και η ίδια «δένεται μαζί τους, όπως και με όλους τους ανθρώπους που δούλευε». Παράλληλα, βιώνει το κλίμα της αρρώστιας της εργοδότης και του πένθους λόγω του θανάτου της, καθώς και τις ψυχολογικές επιπτώσεις αυτών των καταστάσεων στα μικρά αυτά παιδιά. Μην αντέχοντας, μετά από κάποιες απόπειρες να φύγει, τελικά, λέγοντας ένα ψέμα, φεύγει.

Η Γαβριέλλα σωρεύει νέες οδύνες που υποφώσκουν στην καθημερινότητα της απασχόλησης υπό τις δραματικές συνθήκες που επικρατούν στο τέταρτο αυτό σπίτι. Η «μαύρη περίοδος» τέμνεται σε δύο επιμέρους περιόδους, αυτή της ασθένειας και αυτή του πένθους, κατά τις οποίες και οι οδύνες της διαφοροποιούνται.

Η περίοδος ασθένειας της εργοδότης

Η Γαβριέλλα αναλαμβάνει τη φροντίδα δύο μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας, στο τέταρτο σπίτι, ενώ η μητέρα είναι ήδη σοβαρά άρρωστη και απύσχα μη γνωρίζοντας τι ακριβώς συμβαίνει. Οι νέες οδύνες της Γαβριέλλας απορρέουν από την αβεβαιότητα που νοιώθει ως προς τον τρόπο χειρισμού των καταστάσεων όταν η εργοδότης είναι απύσχα και όταν η ίδια στερείται ενημέρωσης για την κατάσταση, την ίδια στιγμή που καλείται να την αντιμετωπίσει. Αναλαμβάνοντας τη φροντίδα δύο μικρών παιδιών και υποκαθιστώντας, κατά κάποιο

τρόπο, την απούσα μπιτέρα τους αισθάνεται οδύνη για τη δεινή θέση των μικρών αυτών παιδιών και, παράλληλα, οδύνη για την δική της απουσία από τα δικά της παιδιά. Η μεγάλη συναισθηματική φόρτιση και η βαρεία ατμόσφαιρα του περιβάλλοντος της ασθενούς εργοδότριας προκαλούν στην Γαβριέλλα επιπρόσθετη οδύνη άμεσα συνυφασμένη με αυτή των εργοδοτών της.

Κατά την περίοδο ασθένειας της εργοδότριας οι οδύνες της Γαβριέλλας όχι μόνον επαυξάνονται, αλλά και διασταυρώνονται με αυτή των εργοδοτών, αλλά και των μικρών παιδιών τους. Παλαιές και νέες οδύνες συνθέτουν ένα «δυσβάστακτο φορτίο» το οποίο ενυπάρχει στην καθημερινότητα της απασχόλησής της στο τέταρτο σπίτι, φορτίο το οποίο καλείται η Γαβριέλλα να διαχειριστεί με όρους αντοχής για να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις φροντίδας που έχει αναλάβει. Παράλληλα, καλείται τη συνήθη συναισθηματική κατάθεση που συνοδεύει τις υπηρεσίες φροντίδας να την επαυξήσει προσφέροντας στα μικρά αυτά παιδιά συναισθήματα που υποκαθιστούν τα μητρικά συναισθήματα και προσιδιάζουν σ' ένα ρόλο υποκατάστατης μπιτέρας.

Η περίοδος πένθους λόγω θανάτου της εργοδότριας

Η Γαβριέλλα συνεχίζει την φροντίδα των δύο μικρών παιδιών προσχολικής ηλικίας και μετά το θάνατο της μπιτέρας τους. Οι προηγούμενες οδύνες της εντείνονται όταν το ένα από τα μικρά παιδιά την αποκαλεί «μαμά» κι όταν το άλλο την βλέπει ως τη νέα γυναίκα του πατέρα του. Η οδύνη των μικρών παιδιών, οδύνη αποστέρσης, διασταυρώνεται με τη δική της οδύνη που πηγάζει από την αποστέρση των δικών της παιδιών. Παράλληλα βιώνει το πένθος της οικογένειας και του συζύγου ο οποίος, όντας σε «διάλυση», δεν είναι σε θέση να παίξει το ρόλο του εργοδότη. Οι οδύνες της Γαβριέλλας διασταυρώνονται με τις οδύνες του εργοδότη, επαυξάνοντας το «συναισθηματικό» φορτίο το οποίο καλείται εκείνη να διαχειριστεί στην καθημερινότητα της απασχόλησής της στον οικιακό τομέα με όρους αντοχής, αλλά και συμπόνοιας.

Κατά την περίοδο του πένθους η Γαβριέλλα όχι μόνο παρέχει φροντίδα στα μικρά παιδιά που έχασαν την μπιτέρα τους, αλλά, περιβάλλοντάς τα με συναισθήματα μητρικά, λειτουργεί ως υποκατάστατη μπιτέρα «αναπληρώνοντας» το κενό της απουσίας της πραγματικής μπιτέρας, την ίδια στιγμή που η ίδια, ως μπιτέρα, είναι εκ των πραγμάτων απού-

σα από τη φροντίδα των δικών της παιδιών. Λειτουργεί, επίσης, ως υποκατάστατη νοικοκυρά του σπιτιού αναπληρώνοντας και πάλι το κενό της απουσίας της πραγματικής νοικοκυράς. Παράλληλα βρίσκεται αντιμέτωπη με την ανθρώπινη οδύνη των εργοδοτών –συζύγου και μικρών παιδιών–, οδύνη η οποία όχι μόνο διασταυρώνεται με τις δικές της οδύνες, παλαιές και νέες, αλλά και επιζητεί δικά της συναισθήματα συμπόνοιας, συμπαραστάσης και ψυχικής υποστήριξης προς τους «οικείους» αυτούς ξένους.

Η απόπειρα φυγής και η φυγή

Υπό την πίεση του μεγάλου συναισθηματικού φορτίου οδύνης που συνεπαγόταν η απασχόλησή της στο τέταρτο σπίτι η Γαβριέλλα αναζητούσε φυγή, από τη μια πλευρά, έχοντας τύψεις και ενοχές λόγω του συναισθηματικού δεσμού της με τα μικρά παιδιά και, από την άλλη, νοσταλγώντας τα δικά της παιδιά. Η πρώτη απόπειρα φυγής, μέσω αντικατάστασής της με μια άλλη μετανάστρια, δεν ευοδώθηκε και η παραμονή της στο σπίτι αυτό μέσα στο ίδιο κλίμα παρατάθηκε. Παρά τη δυσκολία αποχωρισμού από τα μικρά παιδιά η φυγή της ευοδώθηκε αργότερα, λέγοντας ένα ψέμα το οποίο ακόμα και σήμερα την βαραίνει. Όπως βαραίνει ακόμα τη μνήμη της η σκηνή του αποχωρισμού από τα παιδιά –σκηνή που παραμένει ανεξίτηλη–, τα παιδιά κολλημένα στο τζάμι του παραθύρου να την βλέπουν να φεύγει και να την ικετεύουν να μην φύγει.

Καταθέτοντας τα βαριά αυτά φορτία οδύνης στην αφήγησή της και σε μας –το ευήκοον ους– η Γαβριέλλα εξομολογήθηκε, μεταξύ άλλων, βάσανα που φέρει ακόμα από τη «μαύρη περίοδο» απασχόλησης στον οικιακό τομέα και από τη φυγή της. Το νήμα της οδύνης, το οποίο συνέδεσε διαφορετικές εποχές της ζωής της στην Μολδαβία και στην Ελλάδα, είχε ως απόληξη την αποφόρτιση, την απελευθέρωσή της και τη λύτρωση από βαριά φορτία οδύνης τα οποία σώρευσε καθ' όλη την διάρκεια της διαδρομής της. Το λυτρωτικό αυτό αποτέλεσμα της συνέντευξης ήταν τόσο καθοριστικό για την Γαβριέλλα ώστε να δηλώσει ότι δεν την ενδιέφερε ο τρόπος που θα χρησιμοποιούσαμε, στη συνέχεια, το περιεχόμενο της συνέντευξης. Αφού μας εμπιστεύθηκε τις μνήμες αυτές οδύνης, ήταν σαν να τις αποχωρίστηκε.

2. Η νοπτική διαδρομή της ερευνήτριας. Από την ατομική οδύνη στην ένταξη στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα

Η βιογραφική συνέντευξη είναι αφορμή για το ξετύλιγμα μιας αφήγησης της ερωτώμενης, αλλά και για την έναρξη μιας νοπτικής διαδρομής σύμφυτης με την ερευνητική εργασία. Η ανάγνωσή της από την ερευνήτρια συντελείται σε χρόνο μεταγενέστερο της διεξαγωγής της, όταν αρχίζουν να ξεθωιάζουν τα ίχνη της ανθρώπινης αλληλόδρασης. Ξετυλίγοντας δικά της νήματα η ερευνήτρια (Bourdieu 1993: 909-912) –και συνήθως αφήνοντας στο περιθώριο της εργασίας της τα δικά της συναισθήματα και τη δική της οδύνη– επιλέγει να διαγράψει μια διαδρομή νοπτική, μοναχική πλέον, μακριά από την ερωτώμενη, η οποία έχει ως αφετηρία το κείμενο της συνέντευξης, αξιοποιώντας το επιλεκτικά, κατά το δοκούν, με βάση τον ερευνητικό στόχο. Στην περίπτωση της συνέντευξης της Γαβριέλλας το νήμα που ξετυλίξαμε για να διανύσουμε μια δική μας νοπτική διαδρομή είχε ως σημείο εκκίνησης την ατομική οδύνη της Γαβριέλλας –και μάλιστα την οδύνη που βίωσε κατά την «μαύρη περίοδο» απασχόλησής της ως εσωτερικής οικιακής βοηθού– και ως απόληξη τη σχέση της ατομικής αυτής οδύνης με την ένταξή της Γαβριέλλας στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, με ενδιαμέσια στάδια διαδρομής την επιλογή του θέματος και τη θεώρηση της ατομικής οδύνης υπό το πρίσμα ενός τιμήματος.

2.1. Η επιλογή του θέματος

Εν ώρα ερευνητικής εργασίας, στο πλαίσιο μιας βιογραφικής συνέντευξης, από την κυρίαρχη θέση του επιστήμονα, η ερευνήτρια συμμετέχει στο ξετύλιγμα της ατομικής μνήμης της ερωτώμενης, κατανοεί, ενδεχομένως συγκινείται ή και συμπάσχει, ενώ παράλληλα αναλαμβάνει την ευθύνη για το μελλοντικό τρόπο χειρισμού της αφήγησης ζωής και του περιεχομένου της. Στην περίπτωση της Γαβριέλλας αυτό το οποίο κατατέθηκε σε μας, στη διάρκεια της συνέντευξης, ήταν οδύνη, η οδύνη μιας μετανάστριας ως ένα ανεπίδοτο μήνυμα το οποίο ζητούσε παραλήπτη. Σίγουρα η ίδια η διαδικασία της συνέντευξης και το ευήκοον ους της ερευνήτριας πρόσφεραν στη μέχρι τότε αόρατη Γαβριέλλα ένα είδος συμβολικής κοινωνικής αναγνώρισης προσδίδο-

ντας αξία στη ζωή της και στην δύσκολη μεταναστευτική της διαδρομή. Δεν είναι τυχαίος ο εξομολογητικός χαρακτήρας της αφήγησης, ούτε και το αίσθημα λύτρωσης που νοιώθει η Γαβριέλλα μετά την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας. Από αυτή την άποψη η Γαβριέλλα έχει ήδη –πριν την λήξη της έρευνας– «καρπωθεί» κάποιο κοινωνικό και ψυχολογικό όφελος. Ωστόσο, η κατατεθειμένη σε μας οδύνη της Γαβριέλλας εμπεριείχε μια «άρρητη εντολή» ή «ηθική οφειλή» δικαίωσης.

Η έντονη και συναισθηματικά φορτισμένη αφήγηση της Γαβριέλλας για την «μαύρη περίοδο» απασχόλησης στον οικιακό τομέα και τη διασταύρωση της οδύνης της με αυτή των εργοδοτών έστρεψαν την προσοχή μας στην άλλη –τη συναισθηματική– διάσταση των συνθηκών εργασίας στον οικιακό τομέα, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση των εσωτερικών οικιακών βοηθών που φροντίζουν αρρώστους ή των οποίων οι εργοδότες αντιμετωπίζουν δραματικές καταστάσεις. Έτσι η δική μας πρόσληψη της «οφειλής» μας απέναντι στην Γαβριέλλα ήταν να καταστήσουμε ορατή την οδύνη της εν ώρα εργασίας, αυτή την αθέατη διάσταση των συνθηκών εργασίας στην ιδιότυπη αγορά του οικιακού τομέα και να την «εντάξουμε» στην συζήτηση περί απασχόλησης των μεταναστριών και περί ένταξής τους στην αγορά εργασίας. Η ίδια η επιλογή του θέματος ενείχε μια έμμεση δικαίωση της Γαβριέλλας ως κοινωνικού υποκειμένου.

2.2. Από την οδύνη στο τίμημα

Κατά τη μαύρη περίοδο απασχόλησης της οι οδύνες της Γαβριέλλας εν ώρα εργασίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν πολλαπλές λόγω των δραματικών καταστάσεων που αντιμετώπιζαν οι εργοδότες. Η ίδια καλείται να διαχειριστεί όχι μόνο δικές της οδύνες, αλλά και αυτές των εργοδοτών, οδύνες σύμφυτες με τη συντριβή, τη φθορά, τον ψυχικό μαρασμό και την απόγνωση. Μάλιστα, υπερβαίνοντας την οδύνη της, από την απουσία των δικών της παιδιών, μαζί με την πρακτική φροντίδα, προσφέρει στα μικρά παιδιά των εργοδοτών μπιρρικά συναισθήματα.

Εάν θεωρήσουμε την ατομική οδύνη της Γαβριέλλας με όρους τιμήματος, δηλαδή κόστους κοινωνικού και ψυχολογικού, γεννάται καταρχήν το ερώτημα αν και πώς μπορεί να υπολογιστεί αυτό το κόστος.

Η οδύνη της Γαβριέλλας, εκτός των άλλων, συμπεκνώνει οδύνες – φορτία από τη χώρα προέλευσης και λοιπές οδύνες από την εργασιακή της πορεία και εμπειρία στον οικιακό τομέα. Όμως, τόσο ποσοτικά, όσο και ποιοτικά είναι δύσκολο να αποτιμηθεί αυτή η οδύνη με όρους κόστους. Επιπλέον, οι αφετηρίες αυτής της οδύνης που δείχνουν να είναι ψυχολογικές στην πραγματικότητα θα πρέπει να αναζητηθούν σε κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι συντελέστηκαν, αφενός, στη χώρα προέλευσης και προκάλεσαν μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα και, αφετέρου, στη χώρα υποδοχής και διαμόρφωσαν νέες αγορές εργασίας και νέους όρους απασχόλησης. Για το λόγο αυτό, η υφή της οδύνης που φέρει η Γαβριέλλα κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί αμιγώς ψυχολογική, να αποκοπεί δηλαδή από το σύνθετο πλέγμα κοινωνικών παραγόντων που την καθιστούν, πρωταρχικά, βαθειά κοινωνική.

Είναι δύσκολο να εξευρεθούν οι όροι που θα επέτρεπαν την αποτίμηση της οδύνης της Γαβριέλλας με όρους τιμήματος. Γεγονός παραμένει ότι η οδύνη αυτή ενυπάρχει στις συνθήκες απασχόλησής της κατά τη «μαύρη περίοδο» και ότι «καταβάλλεται», τρόπον τινά, αθόρυβα, άρρητα και καθημερινά, παράλληλα με την παροχή υπηρεσιών φροντίδας στα μικρά παιδιά και με τα μητρικά συναισθήματα απέναντί τους.

2.3. Η οδύνη ως τίμημα ένταξης στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα

Οι πολλαπλές οδύνες τις οποίες βιώνει εν ώρα εργασίας η Γαβριέλλα ως εσωτερική οικιακή βοηθός θεωρούμε ότι συνθέτουν ένα είδος τιμήματος το οποίο καταβάλλει έναντι της ένταξής της στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Κατά τη «μαύρη περίοδο» απασχόλησης, τότε που εργάστηκε ως εσωτερική οικιακή βοηθός υπό δραματικές συνθήκες, όπως ήδη περιγράψαμε, έναντι του μισθού της η Γαβριέλλα κατέβαλε όχι μόνον υπηρεσίες φροντίδας αλλά και ένα ιδιότυπο τίμημα οδύνης (Delp et al. 2010: 928) ανυπολόγιστης αξίας και μη μετρήσιμου κόστους. Πρόκειται για τίμημα που απορρέει από την εγγύτητα των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου όταν οι υπηρεσίες φροντίδας παρέχονται στον ιδιωτικό χώρο του εργοδότη, εγγύτητα που χρήζει τον εργαζόμενο οιοσδήποτε «μέλος» της

οικογένειας, το οποίο καλείται να αναλάβει ή να μοιραστεί το συναισθηματικό φορτίο των δραματικών συνθηκών ζωής της οικογένειας του εργοδότη. Η Γαβριέλλα κατέβαλε, τότε, σιωπηρά το βαρύ αυτό τίμημα –του οποίου το βάρος έχει εγχαραχθεί στη μνήμη της ανεξίτηλα–, έστω κι αν η καταβολή του την κατέβαλε ψυχικά και δοκίμασε την αντοχή της, υποθέτουμε ως αντίτιμο για την «κατοχή» μιας θέσης εργασίας· για να παραμείνει στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, λόγω ανάγκης, με το φάσμα της φτώχειας και της αβεβαιότητας να πλανάται απειλητικά και να επαναφέρει στην μνήμη της προηγούμενες μνήμες οδύνης –φορτία από την χώρα προέλευσης.

Η περίπτωση της Γαβριέλλας ήταν η αφορμή για να σκεφτούμε ότι οι πρακτικές δεξιότητες που απαιτούνται για την παροχή φροντίδας σε παιδιά και ηλικιωμένους στον οικιακό τομέα συνοδεύονται και από άλλες «δεξιότητες» μη ορατές, μη μετρήσιμες, οι οποίες είναι, όμως, καθοριστικές για την πορεία της ένταξης των εσωτερικών οικιακών βοηθών στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Οι «άλλες» αυτές δεξιότητες, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για δύσκολες καταστάσεις του κύκλου ζωής των εργοδοτών, σχετίζονται με τη διαχείριση της οδύνης, της ατομικής οδύνης των εσωτερικών οικιακών βοηθών (Ζάχου και Καλεράντε 2008: 108) η οποία διασταυρώνεται με την οδύνη των εργοδοτών. Συναρτώνται ακόμα με συναισθηματική κατάθεση που συνοδεύει και πλαισιώνει την παροχή υπηρεσιών φροντίδας και δημιουργεί συναισθηματικούς δεσμούς ανάμεσα στην εργαζόμενη και κυρίως το μέλος της οικογένειας το οποίο φροντίζει (Doyle και Timonen 2009: 342), κατάθεση η οποία αγγίζει τη δική της οδύνη ως απύσας από τη δική της οικογένεια (απύσας συζύγου, μητέρας, κόρης) και της επιτρέπει να υποκαθιστά, με επιτυχία, το απόν, κατά περίπτωση, μέλος της οικογένειας στον αντίστοιχο ρόλο του (απύσα σύζυγο, μητέρα, κόρη). Με τις πρόσθετες, άρρητες, υπονοούμενες, αλλά και συνεκτιμώμενες αυτές «δεξιότητες» οι εργαζόμενες ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί υποθέτουμε ότι όχι μόνον διατηρούν μια υπάρχουσα θέση στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, αλλά και «επενδύουν» σε μελλοντικές, εφόσον οι «καλές συστάσεις» για αυτές τις άλλες δεξιότητες που διαθέτουν αποτελούν το «διαβατήριο» για να προσβλέπουν σε νέες πιθανότητες απασχόλησης στον οικιακό τομέα. Έτσι, μέσω της νοπτικής διαδρομής που διανύσαμε με αφετηρία τις μνήμες οδύνης της «μαύρης περιόδου» απασχόλησης της Γαβριέλλας

στον οικιακό τομέα, επιχειρήσαμε να συνδέσουμε την ατομική οδύνη των εσωτερικών οικιακών βοηθών που εργάζονται υπό δύσκολες συνθήκες με την αγορά εργασίας. Θεωρώντας την ως άδηλο τίμημα της ένταξης των εσωτερικών οικιακών βοηθών στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα³ αποπειραθήκαμε να την «εντάξουμε» και στους άδηλους και άρρητους όρους που καθορίζουν την απόκτηση και την διατήρηση μιας θέσης εργασίας στον τομέα αυτό (Doyle και Timonen 2009: 344). Μέσω του θέματος που επιλέξαμε επιχειρήσαμε να καταστήσουμε ορατό ότι η παροχή υπηρεσιών φροντίδας, υπό δύσκολες συνθήκες, είναι σύμφυτη με συναισθηματική κατάθεση (Doyle και Timonen 2009: 338) από πλευράς των εσωτερικών οικιακών βοηθών και με τη διαχείριση οδύνης, της δικής τους και αυτής των εργοδοτών· και ότι, εν τέλει, η «συναισθηματική» αυτή δεξιότητα, συνυφασμένη με το «προσόν της αντοχής» αποτελεί βασικό επαγγελματικό προσόν ή εφόδιο –άτυπα πιστοποιούμενο– και κυρίως άδηλο όρο παραμονής στην ιδιότυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα.

Καταληκτικές σκέψεις

Μια βιογραφική συνέντευξη συμπυκνώνει πολλές τροχιές ζωής όχι μόνον γιατί αναφέρεται στις ζωές ανθρώπων με τους οποίους έχει ζήσει η αφηγήτρια, αλλά και γιατί καθρεφτίζει ζωές ανθρώπων που έχουν διανύσει αντίστοιχες τροχιές. Σε μια τέτοια συνέντευξη αντανakλώνται κοινωνικές διαδρομές, εφόσον η αφηγήτρια είναι μέλος κοινωνικών ομάδων, συμμετέχει σε συλλογικές διαδικασίες, συνάπτει κοινωνικές σχέσεις, αλλά και φέρει κοινωνικές αξίες και πρότυπα. Έτσι στη συνέντευξη της Γαβριέλλας προβάλλονται σε μεγέθυνση, ενδεχομένως αποσπασματικά, όψεις των προϋποθέσεων, όρων και διαδικασιών με τις οποίες οι μετανάστριες εσωτερικές οικιακές βοηθοί, οι απασχολούμενες στην φροντίδα, εντάσσονται ή και παραμένουν ενταγμένες στην ιδιότυπη αγορά εργασίας του οικιακού τομέα. Στη συνέντευξη αυτή αναδεικνύεται, επιπλέον, το ιδιαίτερο τμήμα που

3. Υπό άλλο πρίσμα το τμήμα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι καταβάλλεται ως «λύτρο» για τη φαντασιακή υποκατάσταση των στενών οικογενειακών σχέσεων με πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος που βρίσκονται στη χώρα προέλευσης.

καταβάλλουν οι εσωτερικές οικιακές βοηθοί εν ώρα εργασίας βιώνοντας, παράλληλα με τη δική τους, την οδύνη των εργοδοτών τους. Στο πρόσωπο της Γαβριέλλας –όπως σ' ένα πίνακα ζωγραφικής ή σ' ένα μυθιστόρημα– παίρνουν σάρκα και οστά και αποκτούν πρόσωπο (Ehrenreich, Russell-Hochschild 2004: 13) και άλλες μετανάστριες (Sayad 1999: 257-259), αλλά και υποστασιοποιούνται, αντίστοιχα, μη ορατά τιμήματα που αυτές καταβάλλουν εν ώρα εργασίας.

Η αγορά εργασίας του οικιακού τομέα, απαιτεί, ως φαίνεται, μαζί με την καταβολή τιμήματος, κι έναν άλλον άδηλο όρο, τον όρο της αντοχής (Doyle, Timonen 2009: 347 και Russell- Hochschild 1979). Κάποιες από τις μετανάστριες κοινωνικοποιημένες, ως γυναίκες, στην υποταγή, στην προσφορά και στην καταβολή τιμημάτων στο πλαίσιο των σχέσεων φύλου και γενεών έχουν ήδη «εκπαιδευθεί» να αντέχουν· όπως, επίσης, κάποιες από αυτές κοινωνικοποιημένες στη φτώχεια, στη στέρψη και στις επιταγές της ανάγκης έχουν ήδη «εκπαιδευθεί» να αποδέχονται ρητούς και άρρητους όρους απασχόλησης στον οικιακό τομέα. Υποκαθιστούν στα σπίτια των Ελλήνων εργοδοτών απόντες οικείους (Doyle, Timonen 2009: 345, Karner 1998: 78-80), αναπτύσσουν συναισθηματικούς δεσμούς με τα φροντιζόμενα πρόσωπα και, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, τα συνεπικουρούν και τα συνοδεύουν σε όλα τα στάδια ασθένειάς τους, μέχρι το θάνατο. Μέσω της συναισθηματικής συμμετοχής και του ψυχικού τιμήματος που καταβάλλουν εν ώρα εργασίας αναπληρώνουν «επιτυχώς» τα κενά που δημιουργούνται στην επιβίωση και αναπαραγωγή των ελληνικών οικογενειών, είτε από την έλλειψη, είτε από την απουσία συγγενών που μπορούν να φροντίσουν παιδιά και ηλικιωμένους. Οι μετανάστριες αυτές όσο περισσότερο εμπλέκονται συναισθηματικά, τόσο περισσότερο φαίνεται να εδραιώνουν τη θέση τους στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον των φροντιζόμενων ως «οιονεί μελών» της οικογένειας (Karner 1998: 70-72), αλλά και τη θέση τους στην αγορά εργασίας αποκτώντας «καλές» συστάσεις. Ο συνδυασμός αντοχής και καταβολής, κάθε φορά, του αναγκαίου ψυχικού τιμήματος είναι προϋπόθεση για να ανταποκρίνονται με επιτυχία σε άρρητους, αλλά βασικούς όρους απασχόλησης στον οικιακό τομέα που απορρέουν από την εγγύτητα της απασχόλησής τους με την ιδιωτική ζωή των εργοδοτών. Ο συνδυασμός αυτός γεννά, επιπλέον «δεξιότητες» που υποβοηθούν, διευκολύνουν και υποστηρίζουν την ένταξη των εσωτερικών

οικιακών βοηθών στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα με την έννοια ότι συμβάλλουν στην παράταση της παραμονής τους στην αγορά αυτή, ιδιαίτερα, μάλιστα, σε μια εποχή κατά την οποία η μείωση των εισοδημάτων συρρικνώνει και τις θέσεις εργασίας στον οικιακό τομέα (Μπαλούρδος 2012: 33-50, European Women's Lobby 2012: 8-12)

Η θεώρηση της ατομικής οδύνης των μεταναστριών υπό το πρίσμα της ένταξής τους στην αγορά εργασίας του οικιακού τομέα δεν περιορίστηκε, όπως έχει διαφανεί, στην ανάδειξη του ψυχικού παράγοντα, ούτε σε ψυχολογική προσέγγιση της ατομικής οδύνης. Ανιχνεύοντας ψυχικές και συναισθηματικές όψεις της απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών που συνθέτουν το τίμημα ένταξης στην πραγματικότητα επιχειρήσαμε να συναρτήσουμε το τίμημα αυτό με κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που τις εξαναγκάζουν να αποδέχονται την απασχόληση στον οικιακό τομέα συχνά με ψυχικά επαχθείς όρους. Επιδιώκοντας να επιστημόνουμε περαιτέρω την αλληλεξάρτηση του ψυχικού με το κοινωνικό αποπειραθήκαμε να αναγνώσουμε το ψυχικό –την ατομική οδύνη– με όρους κοινωνικούς, ως απόρροια και συνάρτηση κοινωνικών μετασχηματισμών. Υπό το πρίσμα αυτό οι ποικίλες οδύνες των μεταναστριών –φορτία που φέρουν από τις χώρες προέλευσής τους– έχουν ως αφετηρία πολλαπλούς οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που συντελέστηκαν σ' αυτές μετά την διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και οδήγησαν σε αποδιάρθρωση των οικονομιών τους, ρήξη του κοινωνικού και του οικογενειακού ιστού και μετανάστευση, τη δεκαετία του '90, μεγάλου μέρους του γυναικείου πληθυσμού εκτός συνόρων, σε αναζήτηση απασχόλησης. Άλλοι παράλληλοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα, όπως η συρρίκνωση της εκτεταμένης οικογένειας (Τεπέρογλου 2002: 131-135) και η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας επιφέρουν σημαντικές μεταβολές στο ρόλο της γυναίκας, τις σχέσεις φύλου και τις σχέσεις των γενεών (Στρατηγάκη 2006: 88-94) και δημιουργούν, λόγω της απουσίας των γυναικών και των ανεπαρκειών του κράτους πρόνοιας, αλλά και της γήρανσης του πληθυσμού, κενά στην φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων (Ζάχου και Καλεράντε 2008: 98)· και ενδεχομένως έχουν ως επίπτωση ή πυροδοτούν διαταραχές των στενών σχέσεων, ατομικές οδύνες και ασθένειες των οποίων η συνάρτηση με τους συντελούμενους μετασχηματισμούς έχει μέχρι στιγμής διαφύγει της ερευνητικής προσοχής. Η αναπλήρωση

αυτών των κενών δημιούργησε εξίσου μαζικά νέες θέσεις εργασίας, με χαμηλό γόπτρο, τις οποίες και κατέλαβαν μετανάστριες· υποκαθιστώντας τα ελλείποντα ή απόντα μέλη της οικογένειας και το κράτος πρόνοιας στον ρόλο φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων (Παπαλιού, Φαγαδάκη 2005: 181-189 και 2007: 165-174)· αναλαμβάνοντας παραδοσιακούς γυναικίους ρόλους που εγκατέλειψαν πλήρως ή μερικώς οι Ελληνίδες· καλούμενες να διαχειριστούν την ατομική τους οδύνη επιβίωσης αλλά και αυτήν των εργοδοτών –σε πολλές περιπτώσεις–, πάντως οδύνες σύμφυτες με ευρύτερους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς.

Υπό το πρίσμα αυτό καθίσταται φανερό ότι τα όρια μεταξύ ψυχικού και κοινωνικού είναι δυσδιάκριτα, όπως στην περίπτωση των όρων απασχόλησης των εσωτερικών οικιακών βοηθών είναι δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ ωραρίου εργασίας και σχολής, μεταξύ εγγύτητας και απόστασης, μεταξύ πρακτικής και συναισθηματικής φροντίδας. Πάντως το ψυχικό τίμημα των μεταναστριών εν ώρα εργασίας φαίνεται να αποτελεί ένα από τα ακριβά τιμήματα που καταβάλλουν οι μετανάστριες για την επιβίωση –και την επιβίωση των οικογενειών τους στις χώρες προέλευσης– μέσω της ένταξής τους σε μια αγορά εργασίας που τους επιτρέπει να επιβιώνουν «τίμια», «οικεία» με όρους οικογενειακούς, υπηρετώντας τις ανάγκες του κύκλου ζωής των ελληνικών οικογενειών (Karakatsanis, Swarts 2003: 242-251). Σε μια τέτοια αγορά, ευέλικτη, ανταγωνιστική και αβέβαιη, οι ευάλωτες εργαζόμενες για να εξασφαλίσουν εργασία χρειάζεται πέραν της πρακτικής φροντίδας, να καταθέτουν και προσωπικό, συναισθηματικό «κεφάλαιο», ίσως το μόνο κεφάλαιο που διαθέτουν. Την εποχή της παγκοσμιοποίησης και της γενικευμένης μετακίνησης ευάλωτων (Βασιλικού 2007: 168-170) γυναικών σε αναζήτηση εργασίας (Badkar et al. 2009: 10 και Maratou-Alipranti, Fakiolas 2003: 179-181) από τις φτωχές στις πιο αναπτυγμένες και ευημερούσες χώρες (Browne 2013, Chang 2004: 399 και Ehrenreich, Russell-Hochschild 2004: 13) φαίνεται να παραμένει σε μεγάλο βαθμό εκτός συζήτησης (Doyle και Timonen 2002: 348 και Sayer: 8), αθέατη και αδικαίωτη η συναισθηματική κατάθεση των εσωτερικών οικιακών βοηθών εν ώρα εργασίας, ειδικότερα όταν η εργασία τούς παρέχεται υπό δύσκολες ή δραματικές συνθήκες (Russell-Hochschild 1979). Με αφορμή τη συνέντευξη της Γαβριέλλας επιχειρήσαμε να ξετυλίξουμε, κατά κάποιο τρόπο, το

νήμα που συνδέει τη «μικρή» πραγματικότητα της Γαβριέλλας με την «μεγάλη» πραγματικότητα της αγοράς εργασίας του οικιακού τομέα, στο πλαίσιο, πλέον, μιας παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Θελήσαμε να καταστήσουμε ορατό (Ehrenreich, Russell-Hochschild 2004: 12) έναν άδηλο όρο απασχόλησης στην αγορά αυτή –το ψυχικό τίμημα– και να προσδώσουμε «τιμή» σ' αυτό το οποίο όχι μόνον δεν αποτιμάται με όρους οικονομικούς (Sayad 2007: 4), αλλά και κάποιες φορές –καίτοι ανεκτίμητο– ούτε εκτιμάται, ούτε αναγνωρίζεται κοινωνικά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Βασιλικού Κ. (2007), *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», 2011, Πακέτο II, Διενέργεια ποσοτικής πανελλαδικής έρευνας, Υπεύθυνη: Ε. Ζακοπούλου, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.
- «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα», 2011, Πακέτο 3.1, Έκθεση αποτελεσμάτων, Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα», Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.
- Ζάκου Χ., Καλεράντε Ε. (2008), «Απούσα μητρότητα: Ανάπλαση της οικογένειας μέσα από τη διεθνιστική εμπειρία των μεταναστριών, Νίνα-Παζαρτζή Ε. (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο*, Πειραιάς, σ. 96-111.
- Θανοπούλου Μ. (υπό δημοσίευση), «Η ποιοτική συνέντευξη. Ένα “ευαίσθητο” προνομιακό εργαλείο κοινωνικής έρευνας», Φελλάς Κ. και Μπαλούρδος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και έρευνα. Σύγχρονες ποσοτικές και ποιοτικές μέθοδοι*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κετσετζοπούλου Μ., Συμεωνίδου Χ. (2002), «Ισότητα των φύλων: η θέση της γυναίκας στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο», Μουρίκη Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 137-144.

- Λαζαρίδου Γ. (1995), «Μετανάστριες στην Ελλάδα: Οικιακές βοηθοί από Φιλιππίνες και Αλβανία», Βωβού Σ., Μπομπούλου Λ., Παμπούκη Ε. (επιμ.), *Εθνικισμός, ρατσισμός και κοινωνικό φύλο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σ. 47-75.
- Μαράτου-Αλιπράντη Λ. (2007), *Η γυναικεία μετανάστευση. Τα ευρήματα πανελλαδικής έρευνας του ΚΕΘΙ*, Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Μπαλούρδος Δ. (2012), «Η φτώχεια στην Ελλάδα: τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές», Μπαλούρδος Δ. και Πετράκη Μ. (επιμ.), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωσης ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, Ειδική Συνεδρία Διαρκούς Επιτροπής Κοινωνικών Υποθέσεων, σ. 21-53.
- Παπαλιού Ο., Φαγαδάκη Ε. (2007), «Ολοκληρωμένη φροντίδα για τους ηλικιωμένους», Κετσετζοπούλου Μ., Κικίλιας Η. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2006*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 165-174.
- Παπαλιού Ο., Φαγαδάκη Ε. (2005), «Τρίτη ηλικία: Μπορεί το σύστημα κοινωνικής φροντίδας να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της;», Ζιώμας Δ., Καππή Χρ. κ.ά. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 181-189.
- Παπαταξιάρχης Ε., Τοπάλη Π., Αθανασοπούλου Α. (2008), *Κόσμοι της οικιακής εργασίας. Φύλο, μετανάστευση και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του πρώιμου 21ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Plummer K. (2000), *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή σε προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Στρατηγάκη Μ. (2006), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Τεπέρογλου Α. (2002), «Μετασχηματισμοί της οικογένειας», Μουρίκη Α., Ναούμης Μ., Παπαπέτρου Γ. (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σ. 131-136.
- Ψημμένος Ι., Σκαμνάκης Χ. (2008), *Οικιακή εργασία των μεταναστριών και κοινωνική προστασία: Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενόγλωσση

- Abel E., Nelson M. (eds) (1990), *Circles of Care: Work and Identity in Women's lives*, Albany, State University of New York Press.
- Badkar J., Callister P., Didhom R. (2009), «Ageing New Zealand: The growing reliance on migrant caregivers», Working Paper 09/08, Institute of Policy Studies.

- Bourdieu P. (sous la direction) (1993), *La misère du monde*, Paris, Seuil.
- Browne C., Dr PH, Braun I.K., Dr PH. (2008), «Globalization, women's migration and the long-term-care workforce», *The Gerontologist*, 48 (1), pp. 16-24.
- Cangiano A., Shutes I., Spencer S., Leeson G. (2009), *Migrant Care Workers in Ageing Societies: Research Findings in the United Kingdom*, report, June, Oxford, ESCR Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford.
- Chang Gr. (2004), «The global trade in Filipino workers», Okazawa-Rey K., *Women's Lives*, 3rd ed., Boston, McGraw Hill, p. 397-406.
- Delp L., Wallace P. St. et al (2010), «Job stress and job satisfaction: Home care workers in a consumer-directed model of care», *HSR: Health Services Research*, 45, pp. 922-940.
- Doyle M., Timonen V. (2009), «The different faces of care work: understanding the experiences of the multi-cultural care workforce», *Ageing and Society*, 29 (3), pp. 337-350.
- Ehrenreich B., Hochschild Russell A. (2004), *Global Women: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, New York, Metropolitan Books.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Work related stress, 2007, Dublin.
- European Women's Lobby (2012), «The price of austerity. The impact on women's rights and gender equality in Europe».
- Finch J., Groves D. (eds) (1983), *A Labour of Love: Women, Work and Caring*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Fisher B., Tronto J. (1990), «Toward a feminist theory of Caring», Abel E., Nelson M. (eds), *Circles of Care: Work and Identity in Women's lives*, Albany, State University of New York Press.
- Graham H. (1991), «The concept of caring in feminist research: The case of domestic service», *Sociology*, 25, pp. 61-78.
- Halbwachs M. (1967), *La mémoire collective*, 2ème edition, Paris, PUF.
- Halbwachs M. (1975), *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, Mouton.
- Harrington M.M. (ed.) (2000), *Care Work: Gender, Labor and the Welfare State*, New York, Routledge.
- Hoschschild Russell A. (1979), «Emotion work, feeling rules and social structure», *American Journal of Sociology*, 85, (3), pp. 551-575.
- Hoschschild Russell A. (1983), *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, Berkeley, California, University of California Press.
- Hoschschild Russell A. (1997), *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*, New York, Metropolitan Books.

- Hoschschild Russell A. (2000), «Global care chains and emotional surplus value», Hutton W., Giddens A. (eds) *On the Edge: Living with Global Capitalism*, London, Jonathan Cape.
- Karakatsanis N., Swarts J. (2003), «Migrant women, domestic work and the sex trade in Greece», *The Greek Review of Social Research*, A', 10, p. 239-270.
- Karner Tr. (1998), «Professional caring: homecare workers as fictive kins», *Journal of Aging Studies*, 12(1), pp. 69-82.
- Lazaridis G. (2000), «Filipino and Albanian Women Migrant Workers in Greece: Multiple Layers of Oppression», Anthias F. and Lazaridis G., *Gender and Migration in Southern Europe*, Oxford, Berg.
- Maratou-Alipranti L., Fakiolas R. (2003), «The lonely path of migrant women in Greece?», *The Greek Review of Social Research*, A', 110, pp. 167-188.
- Martucelli D. (2002), *Grammaires de l'individu*, Paris, Gallimard.
- Mounier P. (2001), *Pierre Bourdieu, Une introduction*, Paris, Pocket/La Découverte. Collection Agora.
- Mundlak G., Shamir H. (2008), «Between intimacy and alienage: The legal construction of domestic and carework in the welfare state», Lutz H. (ed.), *Migration and domestic work: A European Perspective on a Global Theme*, Ashgate Publishing Group.
- Parrenas S.R. (2001), *Servants of Globalisation: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford, Stanford University.
- Parrenas S.R. (2001), «Mothering from a distance: Emotions, gender and intergenerational relations in Filipino transnational families», *Feminist Studies*, 27, pp. 361-390.
- Sayad A. (1999), *La double absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Paris, Seuil.
- Sayad A. (2007), *The Suffering of the Immigrant*, Cambridge, Polity Press.
- Sayer A. «Chapter 3: Bourdieu, Ethics and Practice», published by the Department of Sociology, Lancaster University, Lancaster LA1 4YT, U.K. at <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/sayer-chapter-3-bourdieuethics-and+practice.pdf>.
- Tung Ch. (2000), «The cost of caring: the social reproductive labor of Filipino. Live-in home health caregivers», *Frontiers: A Journal of Women's Studies*, 21 (1), pp. 61-82.

Αναγνώσεις μιας αφηγηματικής συνέντευξης: Περιορισμένη ένταξη ή στρατηγική «λάθε βιώσας»¹;

Αμαλία Φραγκίσκου*

1. Εισαγωγικά

Η ανάλυση της βιογραφικής αφήγησης και η ανακατασκευή της ιστορίας ζωής στο πλαίσιο της ερμηνευτικής μεθόδου (κατανόηση – ενσυναίσθηση) αποτελεί βασική επιστημολογική συνιστώσα της ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης. Μετά την πρώτη κατανόηση του αυτοβιογραφικού υλικού ακολουθεί η αναζήτηση και η άντληση ερεθισμάτων και νέων πληροφοριών καθώς και η στοχαστική τους εξέταση. Έτσι, και οι δύο «αναγνώσεις» που παρουσιάζονται κινούνται στο πλαίσιο της διατήρησης των επιλογών που σαφώς περιγράφεται στις θεωρίες κοινωνικής ένταξης και συγκεκριμένα στην εξισορρόπηση μεταξύ προσαρμογής και αυτονομίας δράσης. Ένα επιπλέον πλαίσιο αξιολόγησης προσφέρει το κανονιστικό πλαίσιο της θεωρίας των ικανοτήτων (capabilities), που από τη δεκαετία του 1980 προσδιόρισε ο A. Sen,² προσέγγιση η οποία δίνει έμφαση στη σημασία της ελευθερίας της επιλογής³ και στην ισορροπία μεταξύ των υλικών και μη υλικών

* Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

1. Πρόκειται για βασική αρχή της φιλοσοφίας του Επίκουρου (να ζεις στην αφάγεια, να διαφεύγεις της προσοχής).

2. Βλ. περαιτέρω Sen A. (1987), «The standard of living», in Sen, Muellbauer, Kanbur, Hart, and Williams, *The Standard of Living: The Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge, Cambridge University Press, Sen A. (1992), *Inequality Re-examined*, Oxford, Clarendon Press, Sen A. (1993), «Capability and well-being», in Nussbaum and Sen (eds), *The Quality of Life*, Oxford, Clarendon Press, pp. 30–53.

3. Μία βασική συνιστώσα της προσέγγισης για την αξιολόγησή τους, είναι η διαπίστωση της σπουδαιότητας της πραγματικής ελευθερίας προκειμένου να εκτιμηθεί το πλεονέκτημα ενός ανθρώπου. Επιπλέον προσμετράται η ετερογένεια των ατόμων και η διαφοροποίησή τους ως προς τη δυνατότητα που έχουν να μετατρέπουν τους πόρους

παραγόντων, προκειμένου να αξιολογηθεί η ανθρώπινη ευημερία. Επιπλέον για την ανάλυση λαμβάνουμε υπόψη την αναγκαιότητα συνεκτίμησης της επίδρασης της εγχώριας οικονομικής κρίσης και των διεθνών πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικών ανακατατάξεων κατά τη συλλογή και επεξεργασία του εμπειρικού υλικού. Η αφηγηματική συνέντευξη⁴ πραγματοποιήθηκε στις 18 Απριλίου του 2011. Η αφηγήτρια μετανάστρια είναι 59 ετών, προέρχεται από τις Φιλιππίνες και βρίσκεται στην Ελλάδα 21 χρόνια. Κατά την ανωνυμοποίηση του υλικού μας την ονομάσαμε Άντα. Εργάζεται ως αυτοαπασχολούμενη οικιακή βοηθός. Η ίδια προτίμησε να αφηγηθεί την ιστορία της ζωής της στα Αγγλικά.

Στόχος μας είναι να περιγράψουμε την «εκδίπλωση» της αφηγήτριας μετανάστριας μέσα από την ανακατασκευή της ιστορίας της ζωής της. Επιχειρείται η ανάδειξη ενός ευρήματος της βιογραφικής συνέντευξης που λεκτικά εκφέρεται ως ένα δικαίωμα στη διατροφική διαφορά και υποδηλώνεται ως μη περαιτέρω συμμόρφωση, ως μία ψυχολογική στάση της αφηγούμενης μετανάστριας να αποφασίσει τη διατήρηση της αυτονομίας της και της μη αφομοίωσης. Η προβληματική που γεννάται είναι το αν κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της διαδικασίας της ένταξης υπάρχει ένα ανιχνεύσιμο στάδιο που παρέχει συνθήκες ασφαλείας που επιτρέπουν τον αυτοπροσδιορισμό.

2. Η δυναμική της ποιοτικής προσέγγισης

Το έναυσμα για αυτήν την άλλη ερμηνευτική προσέγγιση ήταν η εντύπωση που μου προκάλεσε η θεαματική «μεταμόρφωση» της αφηγήτριας στο σημείο που δηλώνει ότι δεν είναι πια υποχρεωμένη να τρώει τα φαγητά τους. Η αλλαγή του τόνου της φωνής, η ανόρθωση της στάσης του σώματος, το ευθυτενές βλέμμα έδειξαν έναν άνθρωπο που ανακτά την αξιοπρέπειά του, που δηλώνει περήφανα την αποφυγή της ταπεί-

τους σε πολύτιμες δραστηριότητες, καθώς και η πολυδιάστατη φύση των δραστηριοτήτων που προκαλούν την ευτυχία.

4. Για μια εμπεριστατωμένη παρουσίαση αυτής της ειδικού τύπου συνέντευξης σε βάθος (narrative interview) για τη διερεύνηση των βιωμένων εμπειριών του παρελθόντος, βλ. Τσιώλης Γ., 2006, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

νωσης και τον έλεγχο του να βρεθεί σε συνθήκες να ξανασυμβεί. Το λανθάνον αυτό μήνυμα ξεπερνούσε σε βαρύτητα τα προφορικά περί τροφής λεχθέντα. «Ο προφορικός λόγος εξάλλου συνοδεύεται πάντα από μια συναισθηματική φόρτιση και μηνύματα μη λεκτικά (χειρονομίες, τόνος φωνής) τα οποία του προσδίδουν νόημα... η διήγηση των υποκειμενικών εμπειριών υπακούει σε ένα πλέγμα ιδιαίτερων νοημάτων, λεκτικών ή μη, που συνδέονται στενά με την όλη προσωπικότητα και τις ιδιοτυπίες των βιωμάτων του αφηγητή (Θανοπούλου Μ., Πετρονότη Μ. 1987: 29-30).

Επίσης, μετά το πέρας της συνέντευξης έγινε μια συζήτηση στην οποία συμμετείχε και ο σύντροφός της, κατά την οποία προέκυψαν κάποιες πληροφορίες ρητές και υπόρρητες αλλά και η παρατήρηση ότι η Άντα υπήρχε στο χώρο με τον τρόπο που υπήρξε στιγμιαία στη διάρκεια της αφήγησης. Η βιογραφική προσέγγιση ως μέθοδος ενθαρρύνει την αξιοποίηση νέων ερεθισμάτων. «Η δυνατότητα πολλαπλών αναγνώσεων κάθε αφήγησης ζωής δίνει την ευκαιρία αναγνώρισης των πολυάριθμων όψεων της υποκειμενικής αλήθειας και της καθημερινής πραγματικότητας» (Θανοπούλου Μ., Πετρονότη Μ. 1987: 38). Στη συνέχεια, και στο πλαίσιο της βιογραφικής προσέγγισης η οποία εξετάζει τις εμπειρίες που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν, έγινε προσπάθεια ανακατασκευής του λανθάνοντος νοήματος ώστε να σχηματιστεί το βιογραφικά δομημένο πλαίσιο από το οποίο στη συνέχεια αντλήθηκε υλικό για ανάλυση και ερμηνεία.

Το ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης του θέματος αφορά στην προσέγγιση της μετανάστευσης περισσότερο ως μια ψυχοκοινωνική⁵ παρά ως μια στατιστική έννοια, και στη θεώρηση της ένταξης ως πολύπλευρης μη γραμμικής διαδικασίας που απαιτεί, μεταξύ άλλων παραγόντων, την ικανότητα προσαρμογής των ίδιων των μεταναστών και μεταναστριών.⁶ Η μέθοδος της αυτοβιογραφικής αφηγηματικής συνέ-

5. Gil M. et al. (2007), «Immigrants intergration indicators, Proposal for contributions to the formulation of a system of common intergration indicators», INTI Programme Report «Integration of third-country nationals», EC.

6. Οι κατευθυντήριες γραμμές της Ε.Ε., όπως ανιχνεύονται σε μελέτες που εκπονεί και εγχειρίδια που εκδίδει, τα τελευταία χρόνια δίνουν έμφαση στη διαμόρφωση γενικής πολιτικής για την κοινωνική ενσωμάτωση των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων και ενθαρρύνουν τα κράτη-μέλη να προσδιορίσουν τομείς ένταξης ή να εντοπίσουν κοινές βασικές διαστάσεις σχετικά με την κοινωνική ενσωμάτωση μεταναστών. Niessen J., Schibel Y. (2007), «Handbook on integration for policy-makers and practitioners»,

ντευξης έτσι όπως αναπτύχθηκε από τον Fritz Schütze επιτρέπει την ανάδειξη των πολλών διαστάσεων της κοινωνικής ένταξης μέσα από την εμπειρία και τη δράση των υποκειμένων και της αλληλεπίδρασης με το κοινωνικό πλαίσιο στη χρονική εξέλιξη της βιογραφικής διαδικασίας. Με αφετηρία την κριτική κοινωνιολογία, η μέθοδος προτείνει τη χρησιμοποίηση της ιστορίας ζωής ως πλαισίου ανάλυσης κοινωνικών δομών και διατύπωσης θεωρητικών συμπερασμάτων μέσα από συγκεκριμένη μεθοδολογία συλλογής και ανάλυσης του ερευνητικού υλικού. Στο πλαίσιο του τμήματος ανάπτυξης ποιοτικών δεικτών της έρευνας «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα», η επεξεργασία των συνεντεύξεων με γυναίκες μετανάστριες ακολούθησε ένα αυστηρό μεθοδολογικό πρωτόκολλο δομικής περιγραφής ανά θεματική ενότητα και αναλυτικής αφαίρεσης με σκοπό τη σχηματοποίηση γνωστικών σχημάτων.⁷

Στη συνέχεια παρουσιάζεται η ανάλυση της αφήγησης ζωής της μετανάστριας από τις Φιλιππίνες. Κεντρικά θέματα που αναδεικνύονται στη βιογραφική ανασύσταση είναι: α) η φυσική απώλεια των γονέων της, που σήμαινε την απώλεια του σπρίγματος που της πρόσφεραν σε μια ζωή που δεν είχε η ίδια επιλέξει· β) η μετανάστευση στην Ελλάδα που βιώθηκε ως υπέρβαση, σε μια ψυχική σύγκρουση όπου η απελπιστική της κατάσταση υπερνίκησε τον φόβο της για το άγνωστο (μακρινός και άγνωστος τόπος)· γ) η καθοριστική πρώτη της εμπειρία ως εσωτερικής όπου, απόλυτα εξαρτημένη, βιώνει την έσχατη στέρση (τροφής) και προσβολής της προσωπικότητά της·

ΕΣ. Η ένταξη ορίζεται ως μια δυναμική, αμφίδρομη διαδικασία αμοιβαίας προσαρμογής που απαιτεί τη διαμόρφωση ενός πλαισίου αμοιβαίου σεβασμού διαφορετικών πολιτισμών και παραδόσεων και συστήνουν την ανάληψη σοβαρών δεσμεύσεων από την κοινωνία υποδοχής για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μεταναστών (European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals, European Commission, COM (2011) 455 final, 20/7/2011).

7. «Η βάση της αναλογίας αφήγησης και εμπειρίας είναι ότι ο αφηγητής είναι αναγκασμένος να χρησιμοποιήσει για τη διαμόρφωση της αφήγησής του γνωστικά σχήματα που οργανώνουν όχι μόνο τη διήγηση αλλά και την πρότερη διαδικασία της εγγραφής της εμπειρίας στη βιογραφική μνήμη. Αυτά τα γνωστικά σχήματα είναι: α) Ο φορέας της βιογραφίας και άλλοι φορείς δράσης καθώς και το πλέγμα των σχέσεων που τα συνδέουν. β) Η αλυσιδωτή αλληλουχία των γεγονότων και εμπειριών που καθορίζουν τη δομή της διήγησης ως σειρά θεματικών εννοιών (sequenciality). γ) Το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι ενταγμένες οι εμπειρίες και τα γεγονότα. δ) Η συνολική μορφή (Gestalt) της ιστορίας ζωής» (Κόντου Μ. 2004: 8).

δ) η αντίδρασή της και η ανάληψη εμπρόθετης δράσης στηριζόμενη σε φίλους· ε) η συντροφική σχέση και η συστηματική περιφρούρησή της, η ικανοποίηση των γευστικών της προτιμήσεων και η νεοαποκτηθείσα διαπραγματευτική της δυνατότητα στον επαγγελματικό της χώρο.

Εκτός από τον εντοπισμό των βασικών δομών της βιογραφικής αφήγησης (βιογραφικά σχέδια, προσδοκίες, δράση εμπρόθετη ή μη) το κανονιστικό πλαίσιο⁸ της αξιολόγησης της θεωρίας των δυνατοτήτων/ικανοτήτων επιτρέπει την ανίχνευση πολύτιμων λειτουργικότητων ζωής (valuable functionings) μέσα από τα βιογραφικά σχέδια των υποκειμένων. Πρόκειται για μια κανονιστική θεωρία με κεντρική σύλληψη την ιδέα ότι η ελευθερία για την επίτευξη της ευημερίας έχει να κάνει με το τι είναι σε θέση οι άνθρωποι να κάνουν και να είναι. Οι βασικές ικανότητες αφορούν στην πραγματική ευκαιρία για την αποφυγή της φτώχειας και χρησιμεύουν «όχι τόσο πολύ για την ταξινόμηση του βιοτικού επιπέδου, αλλά για την απόφαση σχετικά με το cut-off σημείο εκτίμησης της φτώχειας και της στέρησης» (Sen 1987: 109). Οι λειτουργικότητες είναι συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης και έτσι η αξιολόγηση της ποιότητας ζωής/ευημερίας πρέπει να αξιολογεί αυτά τα συστατικά στοιχεία (Sen 1992: 39). Πρόκειται για «beings and doings»... αυτές οι «υπάρξεις και πράξεις» είναι οι κοινές συνισταμένες, συγκροτούν αυτό που κάνει μια ζωή πολύτιμη. Οι «λειτουργικότητες» αφορούν στην επίτευξη της ευημερίας, οι «ικανότητες» στην ελευθερία επιδίωξης της ευημερίας, που ο Sen αποκαλεί «ευημερία της ελευθερίας» -well-being freedom (Sen 1992: 40). Οι λειτουργικότητες και οι δυνατότητες συναντώνται με μια εννοιολογική μετατόπιση που περιλαμβάνει την επιλογή, στην έννοια της «εκλεπτυσμένης λειτουργίας» (refined functioning) που πρότείνει ο Sen (1987: 36-37) για να ορίσει τη λειτουργία που λαμβάνει υπόψη τις διαθέσιμες εναλλακτικές λύσεις.

8. Η προσέγγιση των ικανοτήτων/δυνατοτήτων γίνεται γενικά κατανοητή ως ένα ευέλικτο πλαίσιο πολλαπλών χρήσεων γι αυτό και προτιμάται ο όρος «προσέγγιση» από τον όρο «θεωρία».

3. Η αφήγηση ζωής της Άντας: μορφή (*gestalt*) και δομές βιογραφικής διαδικασίας

Η αφήγηση της Άντας είναι μια εξιστόρηση πόνου, απώλειας και μοναξιάς. Δεν επιδιώκει την ένταξή της, αν και τυπικά έρχεται νόμιμα στη χώρα και αναπτύσσει εμπρόθετη δράση όταν απειλείται ο ζωτικός της χώρος. Στην περίπτωση της, τα όρια των στοιχειωδών (*elementary*) και πολύτιμων λειτουργιών (*valuable functionings*) μοιάζουν συχνά να συγχέονται. Η τροφή είναι για εκείνη βιολογική ανάγκη, ενώ οι προϋποθέσεις εξασφάλισής της και αποδοχής ή άρνησης να την λάβει συνιστούν πολύτιμη λειτουργικότητα.

Ανάλογη σύγχυση παρατηρείται και στον τρόπο άρθρωσης της ομιλίας της. Πολλά και συχνά λάθη δεν οφείλονται πάντα σε ανεπαρκή χρήση της γλώσσας αλλά παραπέμπουν σε σαφείς υποδηλώσεις. Όταν για παράδειγμα εκ παραδρομής λέει «I am five years old...» αντί I was, σκέφτομαι ότι είναι όντως πέντε χρονών και σε αυτά τα πρώιμα παιδικά χρόνια στρέφεται για να τραφεί, υλικά, συναισθηματικά και ψυχικά. Δείχνει σα να μιλάει σπάνια και συχνά φέρεται σα να συνειδητοποιεί κάποια πράγματα, εκείνη τη στιγμή που ακούει τον εαυτό της. Δεν έχει επεξεργαστεί το παρελθόν και η αναδρομή σε αυτό είναι συχνά οδυνηρή. Τα θέματα που εκθέτει δεν είναι δομημένα αλλά αποσπασματικά. Προκειμένου να γίνουν κατανοητά πρέπει κανείς να αντλήσει και να συνθέσει πληροφορίες από όλη την αφήγηση, πληροφορίες που πολλές φορές δίνονται τυχαία. Δυσκολεύεται να εκφραστεί, μπερδεύει τα πρόσωπα, δυσκολεύεται να θυμηθεί χρονολογίες και γενικά αφηγείται χαοτικά. Η Άντα αντιλαμβάνεται τον κόσμο και την πραγματικότητα φοβικά και σε αυτό το περιβάλλον εκείνη, ένα όν που χρειάζεται «τροφή» και ταυτόχρονα υποχρεούται να την εξασφαλίσει σε άλλους, όντας η ίδια «ανήλικη». Διεκδικεί την αξιοπρέπειά της στο να την εξασφαλίζει, το δικαίωμά της να αρνηθεί να φάει κάτι που δεν της αρέσει και την απόλαυση της ανακούφισης να μην υποχρεώνεται να μαγειρέψει ή να την ταϊζουν με αγάπη.

Η βιογραφική πορεία συγκροτείται σταδιακά κατά τη διάρκεια της αποσπασματικής αφήγησης. Ο λόγος για τον οποίο μετανάστευσε ήταν η αδυναμία υποστήριξης της εξαρτημένης ήδη βιογραφικής τροχιάς. Ανήλικη μπέρα δύο παιδιών, εργάζεται σκληρά η ίδια ενώ ο σύζυγος πολυγαμικός και τζογαδόρος την επιβαρύνει. Ο θάνατος

των γονιών της την καθιστά αδύναμη να δράσει και εξαιρετικά ευάλωτη. Η μετανάστευση δεν αποτελεί για εκείνη προσπάθεια αυτονομίας αλλά μοιραία υποταγή σε υπόδειξη ανθρώπου της εμπιστοσύνης της. Δεν τη βιώνει ως δράση, δεν αντιλαμβάνεται καν τον εαυτό της στο στάδιο της αρχικής εγκατάστασής της ως εσωτερικής. Είναι μόνη. Έχει στην πατρίδα της άλλα έξι αδέρφια και μόνο αυτή έφυγε. Φοβάται. Υπάρχει «πρωτόγονα». Είναι τρομαγμένη, ανήμπορη, μόνη σε ένα ολότελα ξένο και εχθρικό περιβάλλον. Νιώθει πράγμα μετὰ ξύ πραγμάτων. Συνοψίζει αυτήν την τρομακτική περίοδο λέγοντας ότι «εργάστηκε στην Πολιτεία, ζώντας για τριάμισι χρόνια με τρεις ορόφους, τρία παιδιά, δύο αυτοκίνητα...Είναι αδύνατη -very thin». ΠΙΝΑΕΙ. Καταρρέει και τότε μεταμορφώνεται εσωτερικά καθώς για πρώτη φορά στη ζωή της αναλαμβάνει εμπρόθετη δράση. Λες και η αναγνώριση της πείνας έφερε την επίγνωση ότι είναι άνθρωπος κι όχι πράγμα. Σε αντιδιαστολή, όταν παίρνει τη ζωή της στα χέρια της και οριοθετεί τη μικρή της όαση αφήνεται σε μια σχέση εμπιστοσύνης που την τρέφει σωματικά και ψυχικά, κι έτσι «... little by little, become fat and happy with my relation». Εξακολουθεί να φοβάται «Until now I never eat their foods. I Never TOUCH even! I am afraid from that time until now». Οι ξένοι έχουν τα φαγητά τους. Εκείνη θέλει να τρώει τα δικά της φαγητά. Θέτει τους όρους της και σέβεται τους όρους των άλλων, προσδιορίζοντας με ακρίβεια τα όρια σχέσης αμοιβαιότητας, λανθάνουσας υποταγής (λέει συνεχώς κυρία, 'ma'am') και εξασφαλίζοντας συνθήκες απόστασης και επιλογής. Επιλέγει να αφηγηθεί στα αγγλικά και αν καθώς είπε καταλαβαίνει λίγα ελληνικά, είναι σαφές ότι δεν ενδιαφέρθηκε να μάθει τη γλώσσα. Τηρεί τις υποχρεώσεις της προς τα παιδιά της και αν και λείπει εικοσιένα χρόνια ζει έντονα τη σχέση ειδικά με την κόρη της. Στενοχωρείται όταν η κόρη παρατάει τις σπουδές της, παντρεύεται και κάνει παιδιά, ενώ εκείνη ήλπιζε να αυτονομηθεί επαγγελματικά. Φοβάται μήπως της συμβούν τα ίδια. Αυτή η διαπίστωση δείχνει ότι η Άντα θεωρεί ότι υπέστη τη μοίρα του φύλου της. Η κόρη της όμως της δηλώνει ότι «δεν είμαστε το ίδιο» και φαίνεται να συγκρούεται μέσα της η διάψευση με την αναγνώριση υπεύθυνης στάσης της κόρης της. Αν και υπάρχει απόσταση, η σχέση μητέρας - κόρης, με τις ταυτίσεις και τις αναπτυξιακές μεν αλλά και οδυνηρές διαφοροποιήσεις, διαγράφεται καθαρά.

Τέλος, ώριμα πια αναθεωρεί παλαιότερες ιεραρχήσεις και υποστηρίζει τα μελλοντικά σχέδια επιστροφής με κριτήριο πια τις σχέσεις κι όχι τα χρήματα «...the important it's not- Σιγά-σιγά εγώ να καταλαβαίνω κυρία, not the money only. I miss my children. I want to- I want them. I want to see my children, my sister». Την περιμένουν.

4. Περιθωριακή ένταξη - η τυπολογία των στρατηγικών ένταξης

Οι στρατηγικές ένταξης που διαγράφονται είναι: α) η ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης μέσα από γνωριμίες της (πρώτη μετακίνηση) και οι επαφές με άτυπα κοινωνικά δίκτυα (φίλες – ομόθρησκοί της) προκειμένου να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής και εργασίας, β) η επίτευξη επαγγελματικής κινητικότητας (από εσωτερική οικιακή βοηθός σε εξωτερική), και γ) η απόκτηση συντροφικής σχέσης αγάπης και εμπιστοσύνης όπου εκπληρώνονται οι περισσότερες στοιχειώδεις και πολύτιμες λειτουργικότητες. Εξετάζοντας τη βιογραφική τροχιά της Άντας βρίσκουμε ότι, παρόλο που στην αφετηρία της πληροί την προϋπόθεση για εργασιακή και κοινωνική ένταξη καθότι μεταναστεύει νόμιμα στην Ελλάδα (με άδεια παραμονής και εργασίας), η περίπτωση της ανταποκρίνεται στην τυπολογία της περιθωριακής-περιορισμένης ένταξης.⁹

Πράγματι η Άντα όσον αφορά στο δείκτη για την ένταξη «πρόσβαση και υπέρβαση των οικιακών υπηρεσιών» και στο δείκτη «εκμάθη-

9. Στους βασικούς τομείς ένταξης των μεταναστών, οι επιμέρους δείκτες που περιλαμβάνονται εξετάζουν τη συμμετοχή στην οικονομική δραστηριότητα, την απασχόληση, την αυτοαπασχόληση και την ανεργία, την αντιστοιχία μεταξύ τυπικών προσόντων και εργασίας, την εκπαιδευτική επάρκεια, τη σχολική επίδοση και την εγκατάλειψη του σχολείου, το μέσο διαθέσιμο εισόδημα και τον κίνδυνο φτώχειας, την κατάσταση της προσωπικής υγείας και, τέλος, τη χορήγηση ιθαγένειας-πολιτογράφηση και την απόδοση του καθεστώτος του επί μακρόν διαμένοντος μετανάστη. Kraszewska K., Knauth B., Thorogood D. (2011), «Indicators of immigrant integration, A pilot study», Methodologies and Working Papers, Eurostat, European Commission. Για περαιτέρω προσέγγιση σχετικά με ποιοτικούς δείκτες βλ. Palo D., Faini R., Venturini A. (2006), «The social assimilation of immigrants», και Fermin A., Kjellstrand S. (2005), «Study on immigration, integration and social cohesion», European Commission, Employment and Social Affairs DG.

ση γλώσσας και απόκτησης εφοδίων» επιβεβαιώνει το αναμενόμενο για την εθνικότητά της (Φιλιππινέζα) πρότυπο περιορισμένης κινητικότητας στην αγορά εργασίας (παραμονής στο χώρο των οικιακών υπηρεσιών), και αξιοποίησης της αγγλικής γλώσσας (*lingua franca*).

Επίσης, όσον αφορά στο δείκτη «κοινωνική αναγνώριση» και «κοινωνική και πολιτική συμμετοχή» κινείται σε μία «νησίδα» αναγνώρισης, με συναντήσεις με ομόθρησκους κάθε Κυριακή, δεν έχει σχέσεις με Έλληνες παρά μόνο με μερικούς συζύγους φίλων της σε μικτούς γάμους και χωρίς καμία συμμετοχή ούτε μέσω της εθνοτικής της κοινότητας (δηλώνει ότι δεν γνωρίζει καν την ύπαρξη του συλλόγου ΚΑΣΑΠΙ). Όσον αφορά στο δείκτη «στέγαση» ζει με τον Αιγύπτιο σύντροφό της σε ένα υπόγειο διαμέρισμα χαμηλής ποιότητας με αρκετές στερήσεις. Εκπληρώνει το γονικό της ρόλο (δείκτης «οικογένεια») στέλνοντας χρήματα στα παιδιά της και διατηρεί το διπλό προσανατολισμό κάνοντας μελλοντικά σχέδια επιστροφής και επιχειρηματικής δραστηριοποίησης στη γη που αγόρασε στη χώρα της.

5. Στρατηγική περιορισμένης ορατότητας – βιογραφική τροχιά

Στο επιστημολογικό πλαίσιο της βιογραφικής μεθόδου ανακατασκευής του λανθάνοντος νοήματος της ατομικής δράσης μέσα από την οποία πραγματοποιείται η κοινωνική διαδικασία, επιχειρούμε τη διακινδύνευση μιας «άλλης» ανάγνωσης των παραπάνω δεικτών κοινωνικής ένταξης. «Με την ανάπτυξη ερμηνευτικών κανόνων και διαδικασιών, η βιογραφική μέθοδος, όπως αυτή έχει αναπτυχθεί από τον Fritz Schütze (1983, 1984, 1993), και χρησιμοποιείται πλέον σήμερα ευρέως στην κοινωνιολογία δεν είναι μόνο μια μακρο-παράληψη των αλλαγών των βιογραφικών φάσεων, αλλά είναι και μια μικρο-ανάλυση της αυτοβιογραφικής διήγησης των εμπειριών. Εξασφαλίζει έτσι τη δυνατότητα ανακατασκευής και ανάλυσης τόσο της επίδρασης του κοινωνικού πλαισίου πάνω στην προσωπική εμπειρία όσο και της προθετικής δράσης και της προσπάθειας του ατόμου να πραγματοποιήσει, μέσα από περιορισμούς και αντιξοότητες, τα βιογραφικά του σχέδια. Έτσι το υποκείμενο θεωρείται όχι μόνο εκτεθειμένο στις κοινωνικές δομές αλλά και δραστήριο ον που αναπαράγει

τις κοινωνικές δομές, ή αντιστέκεται, διαμορφώνοντάς τις εκ νέου» (Κόντου Μ. 2004: 7). Ας επιχειρήσουμε λοιπόν την επανεξέταση των προαναφερθέντων δεικτών με την οπτική των νέων ερεθισμάτων και πληροφοριών που προκύψανε.

Πρόσβαση και υπέρβαση των οικιακών υπηρεσιών. Εκμάθηση γλώσσας και απόκτηση εφοδίων

Η Άντα έχει παραμείνει στο χώρο των οικιακών υπηρεσιών αλλά έχει θέσει τους δικούς της όρους. Την πρώτη της μεγάλη μετακίνηση μετά από τριάνμισι χρόνια εργασίας ως εσωτερική οικιακή βοηθός¹⁰ την βιώνει ως ένταξη στην αγορά εργασίας εκμεταλλευόμενη το προσόν της αγγλικής γλώσσας και απευθυνόμενη σε Άγγλους εργοδότες. Είναι σαφές ότι τώρα υπάρχει πλαίσιο (εξωτερική διαμονή-ωράριο), συγκεκριμένα καθήκοντα και απαλλαγή από το μαγείρεμα. Η τροφή και η διατροφή φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική για την Άντα «No cooking. I stay there... maybe seven years?» νιώθει σχετικά ασφαλής και βρίσκει δεύτερη δουλειά. Η καινούργια αυτή εργασιακή σχέση σηματοδότησε μια άλλη αρχή. Το υποδηλώνει ενθουσιούμενη με σημασία την ημέρα της νέα συνεργασίας. «...Sunday evening, after morning- That was... I cannot forget. That was June... 29, I think...». Δε δείχνει να έχει παραιτηθεί από άλλες φιλοδοξίες. Αντίθετα, δείχνει να έχει επίγνωση των πραγματικών συνθηκών και δυνατοτήτων της. Όταν ήρθε στην Ελλάδα ήταν ήδη γιαγιά με τρίχρονο εγγονάκι. Έπρεπε να δουλέψει και να στείλει χρήματα.¹¹ Σε μία απόλυτα εξαρ-

10. Προλογίζει την εμπειρία της με «περίεργο» λεκτικό τρόπο και συντακτικά λάθη που εκ των υστέρων όταν μίλησε αρκετά, θεωρώ ότι δεν ήταν τυχαία «...And then I work in Πολιτεία, living for three and a half years with three floors. Three floors, three children, two cars. I clean two cars. I am very thin because- but never mind. Έζησε τριάνμισι χρόνια με τρεις ορόφους, τρία παιδιά, δύο αυτοκίνητα. Ήταν αδύνατη. Ο λόγος που ζήτησε να φύγει ήταν ότι ήταν πληγωμένη γιατί πεινούσε. ... γιατί ακόμη και τώρα δεν μπορεί να φάει όλα τα ελληνικά φαγητά. «Because I am Filipina, I eat my foods». Στη συνέχεια διηγήθηκε ότι η εργοδότης της, η κυρία, αν και πλούσια ήταν πολύ τσιγκούνα, στερητική και σκληρή μαζι της (αφηγήθηκε ταπεινωτικά περιστατικά στερησης τροφής). MY ONLY PROBLEM MANY YEARS IS I DON'T KNOW WHAT FOODS I AM GOING TO EAT! BECAUSE YOU ARE ALWAYS ANGRY TO ME!

11. Πριν ακόμη μεταναστεύσει ήξερε ότι είναι η μόνη από τα επτά αδέρφια της που δεν πήγε σε κολλέγιο ώστε να αποκτήσει επαγγελματική ιδιότητα. Παντρεύτηκε πολύ μικρή (14 χρονών), απέκτησε δύο παιδιά και δέκα χρόνια μετά χώρισε από τον άντρα

τημένη βιογραφική τροχιά (πρόωρος γάμος, πρόωρη μητρότητα, έλλειψη πόρων, ανελαστικές υποχρεώσεις, χειρωνακτική εργασία αλλά και οικονομική μετανάστευση σε άλλες χώρες), η Άντα αναλαμβάνει εμπρόθετη δράση κάνει την υπέρβαση και ακολουθεί την παρότρυνση φίλης της που έχει ήδη μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Αρχίζει την αφήγησή της περιγράφοντας με δέος την απροσδόκητη άφιξη στην Ελλάδα, σαν κάτι που ποτέ δεν το «ονειρεύτηκε». Σαν κάτι που το τόλμησε. Αρχίζει μια καινούργια ζωή που την υπαγορεύουν οι παλιές ανάγκες και την νοσηματοδοτεί η ενηλικιώσή της και η ανάληψη των ευθυνών της. Σε αυτό το πλαίσιο η από θέση ισχύος (ως εξωτερική) οικιακή απασχόληση στην μεγάλη αστική περιφέρεια των Αθηνών παρέχει σταθερή ανέλιξη, εγγύηση ύπαρξης προσφοράς εργασίας και όχι περιορισμό.¹² Η περαιτέρω εκμάθηση των ελληνικών (καταλαβαίνει ελληνικά) δεν της χρησιμεύει σε τίποτα. Τόσο στην εργασία της όσο και στην προσωπική της ζωή (μιλάει αγγλικά με τον αλλοδαπό Αιγύπτιο σύντροφό της) τα αγγλικά είναι προσόν.

*Κοινωνική αναγνώριση. Κοινωνική και πολιτική συμμετοχή.
Κράτος πρόνοιας – κοινωνική προστασία – πρόσβαση
σε δημόσιες υπηρεσίες.*

Η Άντα έχει μια περιορισμένη κοινωνική ζωή. Συναναστρέφεται κυρίως ομόθρησκους ομοεθνείς της (τους συναντά στην εκκλησία κάθε Κυριακή) και έχει ελάχιστες σχέσεις με Έλληνες, μόνο με μερικούς συζύγους φίλων της σε μικτούς γάμους. Όμως δεν φαίνεται να βιώνει μη αναγνώριση ή κάποιον ηθικό και κοινωνικό αποκλεισμό. Δηλώ-

της. Ο γάμος δεν την απομάκρυνε από την γονεϊκή προστασία. Ολοκλήρωσε τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έχοντας παιδιά που τα πρόσχε η μητέρα της. Δούλεψε σκληρά, ως μοδίστρα, σε εργοστάσιο και σε άλλες χώρες. Ο άντρας δεν δούλευε, ζητούσε χρήματα από τους γονείς της. Όταν έχασε τους γονείς της δεν ήξερε τι να κάνει. Χώρισε. Και τις δύο φορές που ανατρέχει σε εκείνα τα χρόνια συνδέει κατά κάποιο τρόπο την απώλεια της γονεϊκής προστασίας σα μια μοιραία «αποκάλυψη» ενός ανύπαρκτου και σαφώς άνισου γάμου, που μάλλον τον αναβιώνει σα μια σκανταλιά (σε άλλο σημείο, παρεμπιπτόντως, λέει ότι ήταν από το σχολείο) παρά ως συνύπαρξη. Ο λόγος της για την έγγαμη περίοδο της ζωής της αλλά και το πρόσωπό της δείχνει κάποια «πονηριά» αλλά και δυσφορία από το βάρος και κλιμακούμενη απελπισία.

12. Βλ. Περισσότερα σχετικά με στρατηγικές ένταξης στο Liapi M. (2008), «Integration strategies of female migrants The case of Greece. Report WP 6», *FeMiPol Project*.

νει ότι δεν έχει ελεύθερο χρόνο για συναναστροφές διότι εργάζεται πολύ. Το κοινωνικό δίκτυο υπάρχει και όταν το χρειάστηκε, στο στάδιο της ανάληψης εμπρόθετης δράσης και διαπραγματευτικής ικανότητας, στηρίχθηκε σε αυτό προκειμένου να βελτιώσει την κατάστασή της. Ο ελεύθερος χρόνος που της απομένει είναι πολύτιμος και τον αφιερώνει στη σχέση της, μια σχέση εμπιστοσύνης που την τρέφει σωματικά και ψυχικά. Περιγράφει μια συμβίωση όπου εκείνος την φροντίζει, την αγαπάει και μαγειρεύει για εκείνην αλλά και την αφήνει, όταν θέλει, να μαγειρεύει τα δικά της φαγητά.

Όσον αφορά το «κράτος πρόνοιας – κοινωνική προστασία – πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες», στην περίπτωση της Άντας δεν υπάρχει άγνοια δικαιωμάτων ή έλλειψη ενημέρωσης. Η μεταναστευτική της διαδρομή είναι απολύτως νόμιμη και τυπική, έχει ασφάλιση και περίθαλψη. Στην πορεία απονομιμοποιείται για οικονομικούς λόγους. Στη συζήτηση μετά τη συνέντευξη, έδειξε να πιστεύει πως όλα αυτά είναι ανύπαρκτα στην Ελλάδα και τα αντιμετωπίζει κατά περίπτωση μόνο στο τυπικό επίπεδο (π.χ. δεν μπορεί τώρα να ταξιδέψει).

Στέγαση

Η Άντα συζεί με τον Αιγύπτιο σύντροφό της, ο οποίος βρίσκεται πάνω από 25 χρόνια στην Ελλάδα, σε ένα υπόγειο δίκωρο διαμέρισμα από αυτά που παλαιότερα προορίζονταν για θυρωρούς σε στενότητα χώρου με άλλα λόγια έχει χαμηλής ποιότητας οίκηση. Η συνέντευξη μαζί της έγινε στο δικό της χώρο και έτσι είχα τη δυνατότητα να παρατηρήσω μία σειρά από λεπτομέρειες ιδιαίτερης φροντίδας και να νιώσω τη σπιτική ατμόσφαιρα. Αφού τελείωσε την αφήγησή της θέλησε να με ξεναγήσει. Μαζί με τον σύντροφό της μου έδειξαν τις επεμβάσεις και τις ευρηματικές λύσεις που εφνύραν και στο τέλος με πήγαν σε ένα υπερυψωμένο μπαλκόνι και μου έδειξαν τον «κήπο» που είχαν διαμορφώσει στον ακάλυπτο χώρο της πολυκατοικίας. Μίλησαν για το σπίτι τους ως έξυπνη επιλογή στέγασης με φτηνό ενοίκιο, χωρίς κοινόχρηστα, χωρίς εξώσεις και παρέθεσαν προηγούμενες εμπειρίες που ακούγονταν μεν καλύτερες εκείνοι όμως τις έβρισκαν σαφώς υποδεέστερες. Μάλιστα μου είπαν ότι κρατούν ακόμη ένα δωάρι στον 2^ο όροφο γειτονικής πολυκατοικίας για να φυλάνε τα υπόλοιπα πράγματά τους, το οποίο βρισκανε ακατάλληλο για στέγαση ακόμη κι

αν τους δινότανε δωρεάν. Αντιλαμβανόμουνα ότι μιλούσανε για μία στρατηγική που αφορούσε και στα επόμενα χρόνια, όμως τότε (2011) δεν μπορούσα να καταλάβω τι προλογίζανε. Σήμερα σκέφτομαι ότι η εμπειρία που είχαν αποκτήσει από οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις ίσως τους βοήθησε να αντιληφθούν έγκαιρα και σφαιρικά καταστάσεις και να αναπτύξουν νέες ή να επανεργοποιήσουν δοκιμασμένες στρατηγικές επιβίωσης.

Οικογένεια

Υπάρχει διακρατική οικογένεια και διπλός προσανατολισμός. Όμως, στην περίπτωση της Άντας, δεν αποτελεί ούτε μέσο διευκόλυνσης της ένταξης ούτε και εμπόδιο. Οικογένεια για την Άντα είναι ο σύντροφός της και αυτόν εμπεριέχουν τα μελλοντικά σχέδια επιστροφής και επιχειρηματικής δραστηριοποίησης στη γη που αγόρασε στη χώρα της. Η Άντα κάνει σχέδια επιστροφής, επανένωσης με τα παιδιά και εκπλήρωσης ονείρων που περιλαμβάνουν τον τωρινό της σύντροφο. Εκπληρώνει το γονικό της ρόλο στέλνοντας χρήματα στα παιδιά της και τους αγοράζει σπίτια. Νουθετεί την κόρη της να μην κάνει το ίδιο λάθος με εκείνη (πρόωρος γάμος και μητρότητα) αλλά δεν έχει δει τα παιδιά της από τότε που έφυγε (21 χρόνια). Λέει ότι δεν ταξίδεψε ούτε όταν μπορούσε και το αιτιολογεί ως μια δική της απόφαση αυτοδέσμευσης «...I said to myself before I leaving my country- I told myself that όταν φύγω από εδώ και γυρίσω στο Φιλιππίνες, I will stop, I will never come back here, in Greece».

Όταν την ρώτησα τα σχέδια για το μέλλον της, το πρόσωπό της φωτίστηκε και άλλαξε ο τρόπος ομιλίας. Χαμήλωσε τον τόνο της φωνής, ζώηρεψε το βλέμμα της και μου εκμυστηρεύθηκε: «Ahmet knows, little by little I have lands- I bought lands.....να φτιάξω σπίτι με, with πρώτα ο Θεός, μαζί ο Αχμέτ, να μένουμε μαζί ... (Στις Φιλιππίνες;)... Εκεί. Ναι, να μένουμε εκεί. To have business». Στην ερώτησή μου για το είδος της επιχείρησης, απαντά ότι θέλει να φτιάξει φούρνο, είχαν κάποτε φούρνο... Προσπαθώ να καταλάβω και τελικά συνθέτω την εικόνα: Μεγάλωσε σε νησί «Mindanao island». Όταν ο πατέρας της δεν μπορούσε πια να δουλεύει έφυγε η οικογένεια και έφτιαξε φούρνο. Η Άντα ήταν τότε 5 χρονών. «I grown up in Mindanao. Because my parents ... δεν μπορεί να δουλεύει (το ...) μπαμπάς, ... Έφτιαξε

business για φούρνο. When I am five years old, I stay, I grown up in islands. That's why εγώ μ' αρέσει πολύ θαλασσινό φαγητό. (γέλια) Ναι. I don't like κρέας, κυρία. I don't like». Θα μπορούσε να μείνει εδώ, της αρέσει «I like Greece. It's easy the money. Αλλά μετά, κυρία, εγώ που δεν μπορώ να κάνω δουλειά; And I have children...I want to die together with my children. I want together with my children when I become older».

Ο διπλός προσανατολισμός στην περίπτωση της Άντας δεν απορρέει από μία στρατηγική και εμπρόθετη δράση με σκοπό την εξισορρόπηση ανάμεσα στις δύο κοινωνίες προέλευσης και διαμονής. Τοποθετείται σε ένα απώτερο χρονικά μέλλον που και η ίδια γνωρίζει ότι οι βιολογικοί περιορισμοί είναι απαγορευτικοί για έναρξη επιχειρήσεων, ακόμη και εάν υπάρξει επιστροφή. Ωστόσο έχει απόλυτη ανάγκη να υπάρχει αυτή η δυνατότητα. Πρόκειται περισσότερο για ένα φανταστικό μεταναστευτικό σχέδιο παρά για έναν διπλό προσανατολισμό. Το όνειρο που κυριολεκτικά τρέφει την Άντα έρχεται από την πρώτη πενταετία της ζωής της και διατηρείται εδώ στο υπόγειο διαμέρισμα. Έχει γη, νησί, θαλασσινά, τον σύντροφό της και την επιθυμία επιστροφής και επανένωσης με τα παιδιά της, στο περιβάλλον που υπήρξε κάποτε ένα ευτυχισμένο παιδί.

Ταυτότητα- αίσθημα του ανήκειν

Η βιογραφική δομή της περίπτωσης της Άντας αναδεικνύει όψεις μιας περιθωριακής ένταξης, μιας αίσθησης του «ανήκειν» που περιορίζεται στη σχέση της με το σύντροφό της και πλαισιώνεται με σύμβολα. Η σχέση αυτή αποτελεί το ζωτικό της χώρο, τη νησίδα που η Άντα περιφρουρεί και όπου μπορεί να παραμένει ξένη, με πληγές και ανάγκες πρωταρχικής φροντίδας. Ο τόπος στον οποίο της επιτρέπεται να διατηρήσει τις διατροφικές της συνήθειες και ο οποίος φιλοξενεί την προσωπική της ταυτότητα με αξιοπρέπεια. Η προσωπική ταυτότητα έχει να κάνει με το ότι είμαστε «το ίδιο πρόσωπο» και είναι διαφορετική από την κοινωνική ταυτότητα, διευκρινίζει ο Sen. Κατά αυτή την έννοια η αναζητήσή της εξετάζεται ανεξάρτητα από τον πολιτισμό ενός ατόμου ή ενός συνόλου. Προσεγγίζοντας την αφήγηση της Άντας υπό το πρίσμα της θεωρίας δυνατοτήτων/ικανοτήτων ανιχνεύουμε τις πολύτιμες λειτουργικότητες.

- Η οριοθέτηση του ζωτικού χώρου. Η φοβική στάση, η στέρψη και οι απώλειες διατρέχουν τον ψυχισμό της Άντας με συγχύσεις, έλλειψη ιεραρχήσεων ή και διαφοροποιήσεων μεταξύ διαβίωσης και επιβίωσης. Ταυτίζει την πλήρωση των στοιχειωδών της αναγκών με τις πολύτιμες για εκείνη λειτουργίες. Πρόκειται για ένα ασαφές όριο η παραβίαση του οποίου απειλεί τη ζωή της.
- Η ανάπτυξη της προσωπικότητάς της σε ένα περιχαρακωμένο περιβάλλον όπου δεν είναι πλέον μόνη και όπου αισθάνεται ασφάλεια, εμπιστοσύνη και έλλειψη φόβου.
- Η έντιμη και συνεπής στάση της και η εργατικότητα της. Εκπληρώνει όλες της τις υποχρεώσεις προς τα παιδιά της. Δεν το σκάει από την εργοδότη/απόλυτο αφεντικό αλλά εξηγείται, και στις επόμενες συνεργασίες της τηρεί ό,τι έχει συμφωνήσει.
- Η δυνατότητα διατήρησης της ετερότητας. Διεκδικεί τους όρους και τις προϋποθέσεις ύπαρξης, διατροφής της και εργασίας με γνώμονα τη δυνατότητα διατήρησης των δικών της εθνικών γευστικών προτιμήσεων. Θα αποτολμούσα να πω ότι το νιώθει σαν να μη της ζητείται δήλωση φρονήματος και ταυτόχρονα το εκλαμβάνει σα σεβασμό των άλλων στα όρια που εκείνη θέτει.

6. Η ασφάλεια της επιλογής «του να είναι ξένη» σε ξένη πόλη

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι στη διαχρονική διαφοροποίηση των σχέσεων της Άντας με το κοινωνικό περιβάλλον διαγράφεται μια πορεία «απένταξης». Εάν για παράδειγμα εξετάζαμε τη ζωή της ως προς τους δείκτες ένταξης, τη χρονική περίοδο που ακολούθησε τη μετακίνησή της από τις οικιακές υπηρεσίες ως εσωτερικής και πριν αποκτήσει συμβιωτική σχέση με το σύντροφό της, θα εντοπίζαμε μια καθόλα ενταξιακή πορεία. Στη συνέχεια, χάνει τη νομιμότητα, την ασφάλιση και απομακρύνεται από το εθνικό της δίκτυο. Πρόκειται για μια συμπτωματική οπισθοχώρηση ή μπορούμε να δοκιμάσουμε να δούμε δράση και συντονισμένη τακτική στο γεγονός της μη επιδίωξης απόκτησης νέας ταυτότητας παρά τη μακροχρόνια διαμονή και την καλλιέργεια σχέσεων;

Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη ότι «οι ταυτότητες, οι στάσεις, η συμπεριφορά, και η συμμετοχή στην κοινωνική σφαίρα των εθνο-

τικών ομάδων επηρεάζονται όχι μόνο από τα θέματα που λαμβάνουν χώρα εντός των ορίων των εθνικών ομάδων ή σε σχέση με άλλες ομάδες, αλλά και από διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στην ευρύτερη κοινωνία (Beresneviciūtė V. 2003: 99). Η Άντα δεν έχει μείνει ποτέ χωρίς δουλειά ή και δουλειές, άρα διατηρεί εκείνες τις επαφές που της χρειάζονται και επενδύει στην προσωπική της ζωή δεσμευόμενη στη σχέση της. Έχει γνώση της ανομίας και της πολυνομίας της χώρας διαμονής της με αποτέλεσμα να επιλέγει με γνώμονα το οικονομικό της συμφέρον τη μη ανανέωση της άδειας της. Βλέπει τον ολοένα αυξανόμενο μεταναστευτικό πληθυσμό στη χώρα, γνωρίζει τα δεδομένα της (ηλικία, ευθύνες) και κρίνει ότι η εθνική της προέλευση αλλά και η προσωπική της αξιοπιστία της δίνουν συγκριτικά πλεονεκτήματα ανεύρεσης εργασίας, κυρίως στο χώρο των οικιακών υπηρεσιών.¹³ Δεν πρόκειται για μια στάσιμη παραμονή αλλά για επαγγελματική εξέλιξη (καλές συστάσεις, επιλογή εργοδοτών, περιγραφή εργασιών) σε έναν χώρο που προσφέρει δυνατότητες είτε νόμιμης είτε συχνά επιδιωκόμενης αδήλωτης εργασίας. Αναπτύσσει στρατηγικές επιβίωσης και διαβίωσης στο ρευστό αστικό περιβάλλον της Αθήνας, βελτιώνοντας τη ζωή της μέσα σε μια εικοσαετία, σύμφωνα με τα δικά της κριτήρια. Δεν χρειάζεται την κοινωνική συνάφεια της εθνότητάς της, δεν κοινωνικοποιείται ως Φιλιππινέζα.

Κατά την «έξη»¹⁴ της [habitus], σύμφωνα με τον τρόπο της «κοινής λογικής» και των πολύ συγκεκριμένων δομών που την προσδιορίζουν (φύλο, κοινωνική τάξη, ηλικία, εθνότητα) εργάζεται, μεταναστεύει σε γειτονικές χώρες, συντηρεί τα παιδιά που απέκτησε, όντας η ίδια παιδί. Η μετανάστευση στην Ελλάδα βιώνεται σαν γιγάντιο άλμα με ώθηση την απελπισία και το βάρος των ευθυνών, ένα άλμα που την μεταμορφώνει και την προσγειώνει στην εξωτική για την ίδια

13. Κατά μία έννοια ακόμη και η «απο-ειδίκευση θα μπορούσε να γίνει «αποδεκτή» από την άποψη μιας στρατηγικής για την ενσωμάτωση λαμβάνοντας υπόψη «...ότι η εργασία στον οικιακό τομέα μπορεί να αποτελεί μια στρατηγική επιβίωσης (Kontos & Sacaliuc 2008, Morokvasic & Catarino 2008, Krzystek 2007), ένα σκαλοπάτι (Cederberg & Anthias 2008) ή είσοδος στην αγορά εργασίας (Λιάπη 2008) ακόμη και για μετανάστριες με επαγγελματικά προσόντα και δεξιότητες» (Liapi M., Vouyioukas A. 2009: 166).

14. Όπως υποστήριξε ο Bourdieu οι μηχανισμοί κυριαρχίας κυριαρχούν συμβολικά μέσα από τις δομές του κοινωνικού χώρου και αναπαράγονται ασυνείδητα [έξεις/habitus] κατά την κοινωνικοποίηση των ατόμων.

χώρα με την αλλόκοτη διατροφή. Η ερμηνευτική μας προσέγγιση αναγνωρίζει τις «δομημένες δομές» να λειτουργούν στο αρχικό στάδιο της μετανάστευσής της ως «δομούσες δομές..., γενεσιουργές και οργανωτικές αρχές των πρακτικών και των αναπαραστάσεων». (Bourdieu P. 2006: 88). Στην πορεία της ενταξιακής διαδικασίας στην ελληνική πραγματικότητα η Άντα γίνεται σταδιακά λιγότερο εμφανής, ρυθμίζει τις προσδοκίες της και επαναπροσδιορίζει τον εαυτό της πλαγιοκοπώντας την ένταξη-ετυμγορία που της προδίδει η κατεστημένη τάξη του κυρίαρχου έθνους με το να προωθεί «κοσμοπολίτικα» την επαγγελματική ιδιότητα της «Φιλιππινέζας» στην αγορά εργασίας διατηρώντας ταυτόχρονα τη σωτήρια για εκείνη ιδιότητα της ξένης. «Η κοινωνική ενσωμάτωση σχετίζεται με μία εξατομικευμένη θέση στην κοινωνική τοπογραφία και τις ατομικές ικανότητες (ενός ατόμου) και ευκαιρίες για να εφαρμόσει το άτομο αυτές τις δυνατότητες» (Beresnevitiëutë V. 2003: 99). Η Άντα δε βιώθει μετανάστρια στην Ελλάδα, δεν έχει ταξιδέψει ή σχεδιάσει να μετακινηθεί στη χώρα, ζει ως μία ξένη στην Αθήνα. Στην πορεία της ενταξιακής διαδικασίας στην ελληνική πραγματικότητα η Άντα επιδιώκει την αφάνεια.

Η Άντα ζει «τράνσιτ» και βιώθει άνετα σε μία πόλη που έχει κυριολεκτικά μεταμορφωθεί τα χρόνια που εκείνη βρίσκεται εδώ. Με κάποιο τρόπο, επιδιώκει την ταυτότητα της ξένης με την νεωτερική έννοια. «Οι ξένοι δεν είναι μοντέρνα εφεύρεση- οι ξένοι όμως που παραμένουν ξένοι επί μακρόν, ακόμα και για πάντα, είναι... Ό,τι κι αν συμβαίνει στις πόλεις στη διάρκεια της ιστορίας τους, όσο δραστικά κι αν αλλάζει η δομή του χώρου, η όψη και το στυλ τους ανά τα χρόνια ή τους αιώνες, ένα γνώρισμά τους παραμένει σταθερό: οι πόλεις είναι χώροι όπου ξένοι μένουν και κινούνται πολύ κοντά ο ένας στον άλλο» (Μπάουμαν Z. 2006: 187). Η διατήρηση των διατροφικών της προτιμήσεων και η συντήρηση της επιθυμίας επιστροφής αποτελούν για εκείνη ένα σύμβολο ελευθερίας, ένα πηδάλιο χάραξης πορείας στην εργασία και στη σχέση της, μια νησίδα ασφάλειας και αξιοπρέπειας στο χάος της ελληνικής πραγματικότητας. Η πραγματικότητα της καθημερινής της ζωής έχει έναν αληθινό γάμο (αν και δεν έχει τυπικά παντρευτεί με τον σύντροφό της), σε αντίθεση με τον τυπικό αλλά ουσιαστικά ανύπαρκτο γάμο των νεανικών της χρόνων. Έχει οικονομική ασφάλεια και εναλλακτικούς ελιγμούς (όπως απονομιμοποίηση, ατομική αποταμίευση) αντιμετώπισης πιθανών κινδύνων

σε καθεστώς οικονομικής ύφεσης. Έχει διαπραγματευτική ικανότητα (υπό όρους ένταξη) και αξιοπρέπεια.

7. Αντί επιλόγου

Η ανάλυση της βιογραφικής αφήγησης μέσα από το κανονιστικό πλαίσιο της θεωρίας των ικανοτήτων σε συνδυασμό με τους δείκτες κοινωνικής ένταξης των μεταναστών ανέδειξε ποιοτικές αποχρώσεις και επέτρεψε την ανάπτυξη μιας ερμηνευτικής με ανατρεπτικές νοηματοδοτήσεις.

Εάν δεχθούμε το βάσιμο μιας τέτοιας ερμηνευτικής προσέγγισης, οδηγούμαστε στη διατύπωση της υπόθεσης ότι η σχετικοποίηση της περίπτωσης που αναλύθηκε μπορεί σε μία επόμενη φάση να συγκριθεί με άλλες περιπτώσεις (και σε συνδυασμό με ευρήματα ποσοτικών ερευνών) με σκοπό να διερευνηθεί η ύπαρξη ενός επιπέδου ασφάλειας που εγγυάται το ακίνδυνο του αυτοπροσδιορισμού. Για τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης σε πιθανή μελλοντική διερεύνηση αναφέρουμε ενδεικτικά πιθανούς συσχετισμούς: Αποτελεί στόχο η διατήρηση ή η έγερση του δικαιώματος επιλογής, σε έναν ρευστό κόσμο; Αυτή η τάση, εάν υπάρχει, ανιχνεύεται διαχρονικά; Σχετίζεται με το αίσθημα του ανήκειν; (αναγνώριση, αποδοχή). Εντοπίζεται περισσότερο σε πολυπληθείς/πολυπολιτισμικές κοινωνίες απ' ό,τι σε τοπικές/κλειστές και αριθμητικά μικρές κοινωνίες; Συνδέεται με την ανάγκη των μεταναστριών να υπερτονίσουν μεν τη διαφορετική αφετηρία αλλά και την κοινή κατάληξη –στάση– με τους γηγενείς (περιβάλλον ένταξης).

Στην παρούσα εργασία εστιάσαμε στη διατήρηση των επιλογών που σαφώς περιγράφεται στις θεωρίες κοινωνικής ένταξης και συγκεκριμένα στην εξισορρόπηση μεταξύ προσαρμογής και αυτονομίας δράσης. Κατά μία έννοια, η πρώτη «ανάγνωση» παραπέμπει στην πολιτική χρήση της έννοιας της ένταξης (δικαιώματα μεταναστών, συμμετοχή τους στις κοινωνίες υποδοχής), ενώ η δεύτερη προσιδιάζει στην κοινωνιολογική προσέγγιση της έννοιας της ενσωμάτωσης, δίνοντας έμφαση στην πλευρά των μεταναστών και διαπραγμάτευσης της διαφορετικότητας σε μία σχέση αλληλόδρασης με τη χώρα παραμονής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Bauman Z. (2006) [πρωτ. 2003], *Ρευστή αγάπη. Για την ευθραυστότητα των ανθρωπίνων δεσμών*, Αθήνα, Εστία.
- Bourdieu P. (2006), *Η αίσθηση της πρακτικής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Θανοπούλου Μ., Πετρονώρα Μ. (1987), «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 64, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 20-42.
- Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2006), *Πολιτικές ένταξης των μεταναστών: Η ευρωπαϊκή εμπειρία*, Καβουνίδη Τ., Πολύζου Α., Μαυρομάτης Γ., Κοτρότσου Α., Γιαννίτσας Δ., Αλτσιτζόγλου Ν., Αβραμίδη Τ., ΙΜΕΠΟ, Αθήνα.
- Κόντου Μ. (2004), «Μετανάστριες στις παρυφές του τουριστικού κλάδου στη Ρόδο Ποιοτική βιογραφική έρευνα», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου Δ. (2007), «Προς ένα μοντέλο για την πολιτική ενσωμάτωση μεταναστών», στο Ζώρας Κ., Μπαντιμαρούδης Φ., *Οι κοινωνικές επιστήμες σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 31 Μαρτίου-2 Απριλίου 2006, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 159-168.
- Τσιώλης Γ. (2006), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική.

Ξενόγλωσση

- Beresnevièiūtė Vida (2003), *Dimensions of Social Integration: Appraisal of Theoretical Approaches*, Institute For Social Research, VILNIUS Ethnicity Studies, ISBN 9955-12-044-4
- Cederberg M., Anthias F. (2008), «The biographical narrative interviews with female migrants: The Swedish Case. Report WP 6», *FeMiPol Project*.
- European Commission, (2011), «Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and social Committee and the committee of the regions: European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals, European Commission», COM (2011) 455 final, 20/7/2011.
- Fermin A., Kjellstrand S. (2005), «Study on immigration, integration and social cohesion», Erasmus University Rotterdam and Focus Consultancy Ltd, European Commission, Employment and Social Affairs DG. <http://>

- ec.europa.eu/employment_social/social_situation/docs/vc04_171_immigration
- Gil M. et al. (2007), «Immigrants integration indicators, Proposal for contributions to the formulation of a system of common integration indicators», INTI Programme «Integration of third-country nationals», Directorate General for Justice, Freedom and Security, European Commission <http://english.wodc.nl/onderzoeksdatabase/indicators-of-immigrants-integration.aspx>
- Kontos M., Sacaliuc A.V. (2008), «New female migrants: Biographical processes, integration strategies and social policies: The German case. Report WP 6», *FeMiPol Project*.
- Kraszewska K., Knauth B., Thorogood D. (2011), «Indicators of immigrant integration, a pilot study», *Methodologies and Working Papers*, Eurostat, European Commission.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-11-009/EN/KS-RA-11-009-EN.PDF
- Krzystek K. (2007), «Integration of female immigrants into labour market and society. Biographical policy evaluation. The Polish case. Report WP 6», *FeMiPol Project*.
- Liapi M., Vouyioukas A. (2009), «Policy gaps in integration and reskilling strategies of migrant women», *Social Cohesion and Development*, 4 (2), pp. 159-171.
http://www.epeksa.gr/assets/variousFiles/file_1.Liapi-%20Vouyioukas.pdf
- Liapi M. (2008), «Integration strategies of female migrants. The case of Greece. Report WP 6», *FeMiPol Project*.
- Morokvasic M., Catarino Ch. (2008), «Biographical Interviews with Female Migrants: The French Case. Report WP 6», *FeMiPol Project*.
- Niessen J., Schibel Y. (2007), «Handbook on integration for policy-makers and practitioners» second edition, European Commission, Directorate General for Justice, Freedom and Security.
http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/doc1_1214_371021031.pdf
- Palo D., Faini R., Venturini A. (2006), «The social assimilation of immigrants», Institute for the Study of Labor (IZA), Discussion Paper No 2439. <http://ftp.iza.org/dp2439.pdf>
- Sen A. (1987), «The standard of living», in Sen, Muellbauer, Kanbur, Hart, and Williams, *The Standard of Living: The Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Sen A. (1992), *Inequality Re-examined*, Oxford, Clarendon Press.
- Sen A. (1993), «Capability and well-being», in Nussbaum and Sen (eds), *The Quality of Life*, Oxford, Clarendon Press, pp. 30–53
- Sen A. (1997), «Inequality, unemployment and contemporary Europe», in *International Labour Review*, 136 (2) (Summer), pp.155-171.

Η ένταξη των μεταναστριών. Σκέψεις γύρω από μια ατελή διαδικασία

Μαρίνα Πετρονάκη*

«Τι να σου πω ...είμαι και δεν είμαι ενταγμένη»: με τη μικρή αυτή φράση η Μαρία, μία Αιγύπτια μετανάστρια, συμπυκνώνει εύστοχα και γλαφυρά τις αμφιβολίες που τρέφει ως προς την ένταξή της στην ελληνική κοινωνία. Ορμώμενη από την έντονη αυτή αμφιθυμία, θα επικεντρωθώ στο αν και γιατί η συμμετοχή των μεταναστριών στις ποικίλες δράσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) ευνοεί την κοινωνική τους ένταξη. Την πολύσημη αυτή διαδικασία εξετάζω σε συνάρτηση με τους λόγους για τους οποίους οι μετανάστριες έρχονται στην Ελλάδα, τις διασυνδέσεις που αναπτύσσουν με την ελληνική πλευρά, τα σχέδια για επιστροφή στην πατρίδα, το πώς αντιλαμβάνονται την ένταξη, το πώς αποτιμούν το κοινωνικό και ανθρωπιστικό έργο των ΜΚΟ, κ.ά.

Έννοια - κλειδί στη συζήτηση για τη μετανάστευση και τη μεταναστευτική πολιτική, η ένταξη επιδέχεται ανόμοιους ορισμούς φέρνοντας στο προσκήνιο την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα και καθρεφτίζοντας το πνεύμα των Ευρωπαϊκών αποικιοκρατών έναντι των αποικιοκρατούμενων λαών. Εκείνο στο οποίο συμφωνούν οι θεωρητικοί είναι πως αποτελεί διαφοροποιημένη και εξαιρετικά σύνθετη διαδικασία, καθώς και στο ότι μετανάστες και «γνηγενείς» πρέπει να έχουν ισότιμη πρόσβαση σε τέσσερις βασικές σφαίρες: τη νομική (δικαίωμα παραμονής, εκχώρηση ιθαγένειας), την πολιτική (δικαίωμα ψήφου, συμμετοχή στην τοπική αυτοδιοίκηση), την κοινωνική (στέγη, περίθαλψη, εκπαίδευση, απασχόληση) και την πολιτισμική (ελευθερία έκφρασης,

Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ.

θρησκευτικές και εθιμικές πρακτικές) (Vermeulen & Penninx 2000, Baldwin-Edwards 2005).

Άλλοι μελετητές χαρτογραφούν ως πλέον αξιόπιστο μέσο ένταξης την κοινωνική αποδοχή (Glazer 1998: 60, Penninx 2003), ενώ, ταυτόχρονα, επικρατεί η άποψη ότι η τροχιά την οποία διανύουν οι μετανάστες σε μία από τις προαναφερθείσες σφαίρες δεν ευθυγραμμίζεται κατ' ανάγκη με εκείνη που διαγράφουν στις άλλες. Άποψη η οποία κλονίζει την εγκυρότητα του δίπολου ένταξη/αποκλεισμός, προβάλλει τις δυο αυτές διαδικασίες ως αλληλένδετες και δίνει προβάδισμα στην ανίχνευση των στρατηγικών με τις οποίες οι μετανάστες παρακάμπτουν ασύμφορες για αυτούς ρυθμίσεις, βελτιώνουν τη δημόσια εικόνα τους ή εξυφαίνουν ανθεκτικούς δεσμούς μέσα και πέρα από τα εθνικά εδάφη.

Στην ελληνική βιβλιογραφία για την ένταξη ξεχωριστή σπουδαιότητα κατέχουν τα πολιτικά δικαιώματα των μεταναστών, ιδιαίτερα η απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας (Baldwin Edwards & Apostolatos 2008, Χριστόπουλος 2012). Θεωρείται δε πρόδηλο ότι οι θεσμικοί περιορισμοί κρίβουν αφομοιωτικές διαθέσεις, δηλαδή, την επιβολή στους «ξένους» εθνικών γνωρισμάτων μέσω εκπαιδευτικών και άλλων προγραμμάτων (Φραγκουδάκη & Δραγώνα 1997, Ravicevic 2004). Έτσι, ενώ με την πάροδο του χρόνου πολλοί μετανάστες διασφαλίζουν ικανοποιητικούς όρους διαμονής ή εργασίας, οι διακρίσεις στις οποίες υπόκεινται στη γειτονιά, τη δουλειά ή το σχολείο, δεν έχουν εξαλειφθεί. Στην πράξη, η φυσική τους παρουσία ανάγεται σε «σοβαρή απειλή», η προσοχή μετατίθεται από τις ρυθμίσεις οι οποίες τους περιθωριοποιούν στην «ένδεια» της πολιτισμικής τους κληρονομιάς και καλλιεργείται η ανοχή της ετερότητας – αξία που διαφέρει ριζικά από εκείνη της αποδοχής διότι υποδηλώνει πρόθεση ελέγχου και καθυποταγής όσων «διαφέρουν» (Galeotti 1993, Goldberg 1994: 7). Το θεωρητικό της υπόβαθρο η ανάλυσή μου αντλεί από την υπόθεση ότι η ένταξη των μεταναστών υπαγορεύεται από ένα σύνολο παραγόντων: μεταξύ άλλων, τα κοινωνικά και πολιτισμικά τους εφόδια, τις εθνικές πολιτικές και την απήχηση που έχει στην αντιμετώπιση του Άλλου η ρητορική για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πρώτιστο μέλημά μου, συνεπώς, είναι να αναζητήσω γιατί εμπλέκονται οι γυναίκες αυτές σε ΜΚΟ, αν και πώς μια τέτοια εμπλοκή αρθρώνεται με την ενεργοποίηση ή/και την ένταξή τους σε άλλα κοινωνικά πεδία, όπως, επίσης, το πώς οι ίδιες μεθοδεύουν και σταθμίζουν τις σχετικές εμπειρίες.

Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, αν και οι υπηρεσίες που παρέχουν οι ΜΚΟ σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς τους οποίους η πολιτεία αγνοεί ή απαξιώνει, επιτρέπουν την αποφυγή ανεξέλεγκτων εντάσεων και προστριβών, το νόμισμα αυτό έχει μία ακόμη όψη. Η χορηγούμενη αρωγή διευθετεί άτυπα μόνο και περιπτωσιακά τις επιπλοκές που ανακύπτουν, με συνέπεια να αναπαράγονται συμπαγείς δοξασίες και διακρίσεις, να μένουν άθικτοι οι μηχανισμοί που κρατούν τους μετανάστες μακριά από τα κέντρα λήψης αποφάσεων οι οποίες τους αφορούν και να αποσιωπάται η μακροβιότητα των κοινωνικών ανισοτήτων (Harrell Bond, Voutira & Leopold 1992). Και αυτό διότι, στερούμενες νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, οι ΜΚΟ βασίζονται σε ένα ευρύτατο φάσμα ανταλλαγών και συνεργασιών με κρατικούς φορείς, ενώ, ως ένα τουλάχιστον βαθμό, οι λύσεις που προτείνουν για τη διευκόλυνση των μεταναστών βαδίζουν στα χνάρια θεσμοθετημένων διαστάσεων του κοινωνικού αποκλεισμού (Petronoti 1996: 197 & 2001). Με τη συλλογιστική αυτή, παρά το γεγονός ότι πολλές από τις προτάσεις και τα διαβήματα των ΜΚΟ έρχονται σε αντιπαράθεση με την επίσημη πολιτική (Sicinski 1998: 102), οι πρακτικές των μεταναστριών που προσελκύουν αυτές οι οργανώσεις διενεργούνται υπό τη συμβολική σκέπη του ανθρωπισμού, άτυπα και εθελοντικά.

Παραφράζοντας τον Τσουκαλά (1995: 298, 301), θα έλεγα ότι οι εγγενείς στις σχέσεις Ελλήνων και μεταναστών αντινομίες ανασύρουν στην επιφάνεια την εξάρτηση της ελληνικής κοινωνίας από δυτικά πρότυπα σκέψης ως μέσου εκσυγχρονισμού, αλλά και συγκάλυψης μιας ιστορικής ανασφάλειας γύρω από την «καταγωγή» και την «ουσία» της εθνικής ταυτότητας.

Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο λόγος για το σεβασμό του Άλλου αποκτά πολλούς και πιστούς οπαδούς. Πράγματι, παρά την καταφανώς ασύμμετρη κατανομή δικαιωμάτων μεταξύ «δικών» και «ξένων», τα βίαια και αποκάλυπτα κρούσματα ξενοφοβίας αυξήθηκαν σχετικά πρόσφατα. Σε ενικές γραμμές, οι αντιδράσεις των Ελλήνων σε άτομα ανόμοιας κουλτούρας ή χρώματος, εκδηλώνονται υπό την αμφίεση μίας «πολιτικά ορθής», ανθρωπιστικής, συμπεριφοράς, προορισμός της οποίας είναι να υποτιμήσει τον Άλλον την ίδια στιγμή που προτάσσει τον Εαυτό ως προασπιστή της δημοκρατίας της ελευθερίας, της ανοχής. Πρόκειται για ιδιότητα με την οποία οι κατέχοντες εξουσία μεταλλάσσουν τα σύμβολά της κρατώντας

αναλλοίωτο και αφανή τον άκαμπο πυρήνα των ιδεών τους (Fischer 1986: 230).

Για την ερευνητική πράξη

Το εμπειρικό υλικό προέρχεται από δύο συνεντεύξεις της Μαρίας. Την πρώτη την πήρα κατά τη διεξαγωγή του προγράμματος «*Μετανάστριες στην Ελλάδα*» και τη δεύτερη λίγους μήνες αργότερα, όταν χρειάστηκα ορισμένες διευκρινίσεις. Η επιλογή της πενήντάχρονης αυτής μετανάστριας ως «πρωταγωνίστριας» της ανάλυσής μου δεν υπαινίσσεται κάποια αντιπροσωπευτικότητα. Τα βιώματα, οι σχέσεις, οι (τραυματικές) αναμνήσεις, οι προτεραιότητες και οι στρατηγικές της εμφανίζουν πολλές αναλογίες με όσα εξιστορούν γυναίκες από άλλες αφρικανικές ή ασιατικές χώρες. Όπως αυτές, έτσι και εκείνη, από τη μια μεριά νιώθει μόνη, «ξένη», «μειωμένη», ενώ, από την άλλη, επινοεί πολυποίκιλες τεχνικές επιβίωσης και έχει την πεποίθηση ότι οι επιστημονικές μελέτες μπορούν να καταρρίψουν τις αρνητικές προϋδεάσεις για τον Άλλον, να βγάλουν από την αφάνεια τα κοινωνικά «σιωπηλά», «παράνομα» ή «ανένταχτα» άτομα (Petronoti 1998 & 2001).

Εκείνο για το οποίο ξεχωρίζει, συνδέεται με την προθυμία της «να μιλήσουμε», την επιθυμία να συνεχιστεί η συνεργασία μας στο μέλλον, την πλούσια επιχειρηματολογία και την οξυδέρκεια με την οποία παραθέτει μία αλληλουχία σκέψεων, συναισθημάτων και περιστατικών, το ότι οι λέξεις που διαλέγει αποδεικνύουν ότι έχει πλήρη συνείδηση της κοινωνικής αξίας των επιλογών της. Η εγρήγορσή της κράτησε αμείωτο το ενδιαφέρον μου σε όλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων και μου επέτρεψε να συγκεντρώσω πολυάριθμες πληροφορίες για διαδοχικές φάσεις της ζωής της – πράγμα ανεκτίμητο, εφόσον η ένταξη συνιστά μακρόχρονη και πολυεπίπεδη διαδικασία.

Επιπλέον, μέσω της ικανότητάς της να εντοπίζει αλληλοσυγκρουόμενες όψεις της πραγματικότητας που την περιβάλλει, η Μαρία συνειδητοποιεί με ενάργεια τη διπλή λειτουργία των ΜΚΟ. Ενώ, δηλαδή, εκθειάζει τις γνώσεις και τις εμπειρίες που έχει αποκομίσει προστρέχοντας σε εθνικές και διεθνείς οργανώσεις στην Αθήνα, δεν παραλείπει να δώσει το μέτρο της κοινωνικής τους υπόστασης: «*δεν μπορείς να περιμένεις πολλά [από τις ΜΚΟ] γιατί στην Ελλάδα τίποτα δεν είναι καλά οργανωμένο*».

Θα πρέπει, τέλος, να επισημάνω ότι, σε αντίθεση με την πάγια ερευνητική μου πρακτική, οι συνεντεύξεις που επεξεργάζομαι εδώ δεν πλαισιώνονται από συμμετοχική παρατήρηση: την είσοδο, δηλαδή, της ανθρωπολόγου στον ιδιωτικό και κοινωνικό βίο των ερευνόμενων με πρόθεση να εδραιώσει μία αμοιβαία εμπιστοσύνη, να κατανοήσει πώς διασυνδέονται με σημαντικά για αυτούς πρόσωπα σε διαφορετικά κοινωνικά συμφραζόμενα, κ.λπ. Κατ' επέκταση, δεν γνωρίζω κατά πόσο όσα διηγείται η Μαρία αντιστοιχούν σε καθημερινές της σχέσεις και συμπεριφορές. Ακόμη, το ότι ο λόγος της είναι μεστός και χειμαρρώδης όταν σχετίζεται με το ανθρώπινο δίκαιο, αλλά ανακόπεται όταν η κουβέντα στραφεί γύρω από «γυναικεία» θέματα ή το ότι κρατά πεισματική σιωπή γύρω από τα πρώτα χρόνια παραμονής στην Αθήνα (βλ. αμέσως επόμενη ενότητα), καταδεικνύει τα όρια στα οποία προσκρούει η απόπειρα της ανθρωπολόγου να καταγράψει και να ερμηνεύσει τη ζωή των μεταναστριών.

Με τη λογική αυτή, οι προβληματισμοί που καταθέτω με αφορμή τις αντιλήψεις μίας Αιγύπτιας μετανάστριας για την κοινωνική της ένταξη, απαρτίζουν την πρώτη ύλη για εκτενέστερη συζήτηση και έρευνα στο μέλλον.

Από το Κάιρο στην Αθήνα

Η Μαρία γεννήθηκε στο Κάιρο και είναι η δεύτερη στη σειρά από πέντε παιδιά μιας εύπορης μικροαστικής οικογένειας. Στην Αθήνα ήρθε το 1987 ευελπιστώντας ότι θα πάρει βίζα για τις ΗΠΑ όπου θα εγγραφόταν για μεταπτυχιακές σπουδές στις πολιτικές επιστήμες (πτυχιακό τίτλο είχε ήδη από το Αμερικάνικο Κολλέγιο του Καϊρου). Τις κινήσεις αυτές δεν είχε αποκαλύψει στους γονείς της διότι θα τις απέρριπταν ως «ανήκουστες». «Στις μουσουλμανικές κοινωνίες η γυναίκα δεν μπορεί να ταξιδέψει, δεν κάνει τίποτα ούτε πάει πουθενά μόνη της», εξηγεί και καμαρώνει που από μικρή ήθελε να κάνει «διαφορετικά» πράγματα. Προικισμένη καθώς είναι με κοφτερή ματιά, καταλαβαίνει «γρήγορα» πως αν και οι γονείς της περιστοιχίζονται από «υψηλά ιστάμενα πρόσωπα», απολαμβάνουν άνετες συνθήκες διαβίωσης και πριμοδοτούν τις σπουδές των θυγατέρων τους, η ίδια θα είχε ελάχιστες διεξόδους για να βρει «καλή, δημιουργική δουλειά» στο Κάιρο και να υπερασπι-

στεί τα δικαιώματα των γυναικών, κάτι το οποίο, όπως επανειλημμένα τονίζει, ήταν ανέκαθεν πρωταρχικός της σκοπός.

Την πατρική στέγη, επομένως, η Μαρία εγκαταλείπει εξοπλισμένη με δυτική παιδεία, τόλμη, φιλοδοξίες, ρομαντικές ιδέες για τη βελτίωση του κόσμου και τα θετικά ακούσματα που είχε για την Αθήνα από οικογένειες της ελληνικής παροικίας. Οι εξελίξεις που ακολουθούν, όμως, παρακωλύουν τα σχέδιά της. Το 1989 απορρίπτεται η αίτηση την οποία είχε υποβάλει στην Αμερικανική Πρεσβεία του Καϊρου για βίζα και τη γεμάτη προσδοκία αναμονή διαδέχεται απόγνωση, πικρία και θυμός: «ναυάγησε το ταξίδι που ονειρευόμουν... άσχημο πεπρωμένο μου επιφύλαξε η μοίρα...δεν ήξερα τι να κάνω, πού να πάω, δεν ήθελα να μείνω εδώ». Ελπίζοντας ότι η οικογένειά της θα της συμπαρασταθεί, ανακοινώνει το «πλήγμα» που υπέστη στη μικρότερή της αδελφή με την οποία αλληλογραφούσε κρυφά. Η απάντηση που παίρνει είναι: «απογοστευτική όσο τίποτα». «Θάθελα πολύ να σε δω», γράφει το αδελφικό χέρι, «έχουμε τόσα να πούμε... μου 'χεις λείψει πολύ... μα πώς να 'ρθεις; Πάνω ζει ο Μαχμούντ [ο μεγάλος αδελφός] και ο άντρας μου φοβάται πως θα 'σουν κακό παράδειγμα για το παιδί μας... μα ο Θεός είναι σπλαχνικός, ας κάνουμε υπομονή, θ' ανοίξει δρόμο να ιδωθούμε». Αναμφίβολα, η Μαρία δεν έτρεφε ψευδαισθήσεις για τις αρνητικές συνέπειες της αποσκίρτησής της. Η ρητή, όμως, επιβεβαίωση της ρήξης που επιφέρει η «διαφορετικότητα» της διαψεύδει διαμιάς την ελπίδα ότι κάποτε θα ξανάσμιγε με τους δικούς της. Η χαρά με την οποία έρχεται στην ελληνική πρωτεύουσα μετατρέπεται σε «φοβερή αναστάτωση» και την γονεϊκή απόρριψη εκλαμβάνει ως προσωπική ανικανότητα και καταδίκη: «τιμωρήθηκα γιατί ήμουν υπεραισιόδοξη ... τώρα πια δεν θα ονειροπολώ».

Για τα αμέσως επόμενα στάδια της ζωής της Μαρίας γνωρίζω ελάχιστα. Όποτε ζήτησα να ανακαλέσει μνήμες ο τόνος της φωνής της έσβυνε, το ύφος της γινόταν απόμακρο, το βλέμμα ανήσυχο. Είναι φανερό πως το συναίσθημα της εγκατάλειψης έχει φωλιάσει μέσα της, σωματίζει γιατί νιώθει απειλούμενη, ευάλωτη, χάνει τον ειρμό της, πονά. Τις λιγοστές φορές που περιγράφει τις ανεκπλήρωτες βλέψεις της, ανασυνθέτει την εσωτερική ένταση που την πλημμύριζε τότε και αλλοίωνε την επαφή της με τον «έξω» κόσμο. Εξαιτίας της ίδιας αυτής απογοήτευσης σκιαγραφεί την Ελλάδα ως σκηνικό ψυχρής, αφιλόξενης δοκιμασίας, «δίχως χώρο για ανάπαυλα και ηρεμία». Είναι προφανές ότι είχε κατακλυστεί – και πιθανόν να κατακλύζε-

ται ακόμη – από το φόβο μήπως εμπλακεί εκ νέου σε αστοχίες και αναπότρεπτες απώλειες.

Σε πείσμα του φόβου και της σύγχυσης που αισθάνεται, ωστόσο, η Μαρία επαγρυπνά. Συνεκτιμώντας τα δεδομένα που έχει στη διάθεσή της, αναψηλαφεί τις δυνάμεις της και καταλήγει στο ότι οφείλει να προσαρμοστεί στο νέο περιβάλλον. «Δεν έβλεπα εναλλακτικές... έσφιξα τις γροθιές μου και κοίταξα τι μπορώ να κάνω. Είχα ένα αγκάθι μέσα μου, ένα βάρος που με παρέλυε... έπρεπε να το κουνήσω για να κουνηθώ», εξομολογείται. Πιστεύω ότι τα εφόδια που της επέτρεψαν να επαναστατήσει στην πατρική αυστηρότητα και να φύγει από την Αίγυπτο, την εξοπλίζουν με τη δύναμη, την ευελιξία και τις δεξιότητες που χρειάζεται για να προβεί σε νέες ανακατατάξεις και να καταπολεμήσει όσες δυσκολίες αναδύονται στην Αθήνα – δυναμική που συχνά παρατηρείται μεταξύ των μεταναστριών στην Ελλάδα (βλ. Liapi & Vaiou 2010: 213). Με μια λέξη, η ακύρωση του ταξιδιού στην Αμερική χρησιμεύει ως εισαγωγή στο επόμενο κεφάλαιο της ζωής της.

Παρακινούμενη από την προεξάρχουσα σημασία που έχουν για αυτήν τα ανθρωπιστικά ιδεώδη επισκέπτεται: «όλες τις οργανώσεις [ΜΚΟ] που μου λέγανε», ζητώντας να πληροφορηθεί εκτενώς για τις προϋποθέσεις εγκατάστασης στη χώρα – υποχρεώσεις, δικαιώματα, τα δικαιολογητικά που απαιτεί η έκδοση άδειας παραμονής και εργασίας. Σε διαρκή εγρήγορση καθώς είναι, δεν αργεί να διαπιστώσει την προχειρότητα και την αδιαφορία με την οποία οι «γραφειοκράτες» χειρίζονται τα αιτήματα των μεταναστών. Η εξιδανικευμένη, γεμάτη αίγλη, εικόνα που είχε για την Ελλάδα αναθεωρείται, διαλύεται: «νόμιζα ότι θα βρω μία δημοκρατική χώρα, ότι γραφειοκρατία και διαφθορά έχουμε μόνο στην Αίγυπτο... τα πράγματα είναι κι εδώ έτσι.. ξέρεις πόσοι από μας δίνουν λεφτά κάτω από το τραπέζι για να 'ρθουν; Κι άλλα τόσα για να μείνουν;». Παρόλα αυτά, η αποθάρρυνση και η δυσπιστία της συμβαδίζουν με «απέραντη» ευγνωμοσύνη για την «ανθρωπιά» της κοινωνίας. «Οι Έλληνες βοηθάνε, ξέρουν από φτώχεια και ξενιτιά, στο ΙΚΑ σε εξυπηρετάνε αν καταλάβουν τι ανάγκη έχεις... μόλις ακούνε από πού είμαι όλα καλά, γιαχαμίμπι, οι άνθρωποι εδώ έχουν μέσα τους πολλή Ανατολή!», λέει, ανάγοντας την καλή αυτή προαίρεση σε ανέλπιστη σανίδα σωτηρίας, ένα ανάχωμα στις αφιλόξενες ρυθμίσεις και πολιτικές. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο αυτοπροσδιορισμός της ως μετανάστριας συμπίπτει με την απόφαση να μείνει «για πάντα εδώ» και να αφοσιωθεί στο έργο των ΜΚΟ: ως εκείνη τη χρονική στιγμή θεωρεί ότι είναι «περαστική».

Θα πρόσθετα ότι η συμπάθεια την οποία κατακτά η Μαρία υπενθυμίζει ότι οι προϋδεάσεις για τη «φύση» των μεταναστών προϋπάρχουν της άφιξής τους και χρησιμοποιούνται ως κριτήρια ταξινόμησης των πολιτισμών σε εθνικούς και εθνοτικούς, ανώτερους και κατώτερους (Τρουμπέτα 2000: 164-5). Το «γιαχαμπίμπι» συνδέεται στενά με τις φιλικές συναλλαγές των Ελλήνων που διέμεναν στο Κάιρο με Αιγύπτιους, τις μακρόχρονες διμερείς σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, την ίδρυση του Πατριαρχείου στην Αλεξάνδρεια, αλλά και το ότι στην Ελλάδα οι Αιγύπτιοι μετανάστες δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των «απολίτιστων» Αφρικανών.

Τις αντιλήψεις της Μαρίας διαποτίζει μια έμφυλη διάσταση. Επαναλαμβάνοντας κάθε τόσο ότι: *«η γυναίκα μπορεί να κάνει θαύματα... αν μάθει τι δύναμη βαστά στα χέρια της θα τ' αλλάξει όλα»*, συμπεραίνει ότι: *«είναι κακό να κυβερνούν μόνο άντρες, η γυναίκα είναι και μάννα και σύζυγος και αγωνίστρια»* και ως εκ τούτου πρέπει να πάρει τα ντάνια στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η επιθυμία της να μεταμορφωθεί σε πολιτικό όν, να συνδράμει έμπρακτα *«όλες τις γυναίκες»*, να δώσει *«ότι δεν πήρα εγώ»*, οικοδομείται σε μία νοητή συνέχεια ανάμεσα στο χθες και το σήμερα, το «εκεί» και το «εδώ». Συγκρίνοντας το «φέρσιμο» μεταναστριών και Ελληνίδων, η Μαρία εικονογραφεί με ευαισθησία τις ανακολουθίες και τις υπερβολές που συνεπιφέρουν τα άνισα κοινωνικά και οικονομικά προνόμια: *«η Ελληνίδα δεν θέλει ν' αλλάξει τίποτα, είναι καλά όπως είναι... φορά κοντές φούστες, βγαίνει το βράδι, δεν μένει συνέχεια κοντά στα παιδιά, τη νοιάζει τι αυτοκίνητο οδηγεί, που πάει... Γιατί να παλέψει για μας; Δεν θα κερδίσει τίποτα. Εμείς όμως παλεύουμε για ανθρώπινα δικαιώματα... τα λεφτά τελειώνουν μα η αξιοπρέπεια μένει»*.

Πρόκειται για ετυμηγορία που πιστοποιεί ότι η Μαρία επιζητεί να γυρίσει την πλάτη της στην αναδίπλωση και την εσωστρέφεια, να ανασυστήσει απαραίτητα για το βιοπορισμό και την ηρεμία της δίκτυα, να εισχωρήσει σε κοινότητες συγκροτημένες με βάση το φύλο και την αλληλεγγύη, να προστατεύσει την εύθραυστη ισορροπία της και να συναρμολογήσει τη θρυμματισμένη εικόνα που έχει η ίδια και οι άλλοι για τον εαυτό της.

Η συνεργασία με Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η Μαρία προσφέρει εθελοντική εργασία στην Οργάνωση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών (ΟΑΔ). Όπως έχω ήδη αναφέρει, τη συστηματική της συνδρομή σε αυτή την οργάνωση υποκινούν φιλοδοξίες αλλά και συναισθήματα που γεννώνται στην εφηβική της ηλικία, όταν για πρώτη φορά έρχεται αντιμέτωπη με την άνιση μεταχείριση των δύο φύλων και διαφορετικών φυλετικών ομάδων στην Αίγυπτο. Για αυτήν, τα πολυτιμότερα αγαθά είναι ο αυτοσεβασμός και η αξιοπρέπεια «αν τα χάσεις δεν έχεις τίποτα, κανείς δεν σε υπολογίζει ούτε εσύ τον εαυτό σου. Πρέπει να μην μπορούν να σε προσβάλλουν, πρέπει να 'σαι πάντα εντάξει».

Με την ευθύτητα, τη μεθοδικότητα, την εμπιστοσύνη που εμπνέει και τον άνετο χειρισμό της αγγλικής γλώσσας, γίνεται περιζήτητη στην εξυπηρέτηση των μεταναστών, οι οποίοι προσέρχονται στην ΟΑΔ. Καθοδηγούμενη από μόνιμους υπαλλήλους, εκτελεί πανσπερμία καθηκόντων: συμβουλεύει ανθρώπους «απ' όλο τον κόσμο» πού θα βρουν στέγη, δωρεάν ιατρικές εξετάσεις, μικρά χρηματικά κονδύλια ή τάξεις διδασκαλίας Ελληνικών. Όταν τελειοποιήσει τα δικά της Ελληνικά –στο αξιοθαύμαστα μικρό διάστημα των δέκα μηνών–, η Μαρία συμπληρώνει αιτήσεις για λογαριασμό των μεταναστών, τους συνοδεύει σε δημόσιες υπηρεσίες όπου εκθέτει «ήρεμα ό,τι άλλοι ζητάνε με δισταγμό», τους προτρέπει να δέχονται «αξιοπρεπείς» μόνο δουλειές, επιμελείται ενημερωτικά έντυπα που διανέμονται στα γραφεία της οργάνωσης. Ως άγρυπνη παρατηρήτρια, η Μαρία διαφωτίζεται γύρω από τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας, φέρνει σε πέρας με σύνεση και λεπτότητα αυτά που αναλαμβάνει, εκμεταλλεύεται προς όφελός της όσα βιώνει: «μαθαίνεις να μιλάς όταν ξέρεις ν' ακούς». Δεν είναι τυχαίο που εκφράζει έμμεσα, αριστοτεχνικά τη δηκτικότητα ή τις επικρίσεις της: έτσι προλαβαίνει δυσάρεστες και μειωτικές αναφορές στο πρόσωπό της (βλ. Scott 1990).¹ Όσο πε-

1. Η ρητορική για την ανοχή του διαφορετικού και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σφραγίζει τις στάσεις της ελληνικής πλευράς. Το δίχασμό που προκύπτει ανάμεσα στο «φαίνεσθαι» και το «είναι», αξιοποιούν άμεσα και δυναμικά οι μετανάστριες. Πυροδοτώντας την επιθυμία των Ελλήνων να αποκρύψουν οτιδήποτε θα μπορούσε να τους εκθέσει ως ξενόφοβους, διεκδικούν την υποστήριξή τους στην απόκτηση

ρισσότερο αναγνωρίζεται η προσφορά της στην ΟΑΔ, τόσο μεγαλύτερη ευχαρίστηση νιώθει από την αποσπασματική, έστω, αυτή ένταξη και κατ' αναλογία, τόσο λιγότερο προσκολλάται στην κοινότητα των Αιγύπτιων μεταναστών. Κάτι τέτοιο την απωθεί επιπροσθέτως, διότι η κοινότητα αυτή απαρτίζεται κατεξοχήν από άνδρες (βλ. Cavournidis 2003: 225) διατεθειμένοι, όπως φαντάζεται, να επιτηρούν και να αστυνομεύουν κάθε της κίνηση.

Η πολύπλευρη στήριξη, την οποία χορηγεί ως «έμπειρη» εθελώτρια υπό την αιγίδα μίας διεθνούς ΜΚΟ, διαφοροποιείται από τις υπηρεσίες που ανταλλάσσονται στο εσωτερικό των εθνοτικών συλλόγων ή κοινοτήτων.² Εκεί οι επιμέρους συναλλαγές απορρέουν από τη συνάφεια στη γεωγραφική ή πολιτισμική προέλευση, την κοινή ιστορία και τις παραδόσεις των μεταναστών. Για αυτό και διαφορετικοί σύλλογοι εκθέτουν μεμονωμένα τα θρησκευτικά ή άλλα αιτήματά τους στις ελληνικές αρχές (Petronoti 2001).³ Για την Μαρία προέχει ο «πλουραλισμός», η «πολυφωνία», το ότι οι ΜΚΟ «φροντίζουν μετανάστες ανεξάρτητα από το που ήρθαν». Ένα άλλο γνώρισμα της εθελοντικής της δράσης είναι πως, ενώ διατηρεί άσβεστο το αίσθημα της αλληλεγγύης προς «όλους» και θέλει «το κοινό καλό», οι επαφές τις οποίες συνάπτει είναι βραχύβιες. Η συνδιαλλαγή με άτομα που, όπως εκείνη, παλεύουν να ορθοποδήσουν δεν αφήνει ίχνη στη ζωή της, «δεν φτιάχνεις γνήσιες φιλίες εκεί». Το ότι δεν κατακρίνει μία τόσο πρόσκαιρη και κατακερματισμένη μορφή επικοινωνίας, πάντως, δεν είναι, παράδοξο. Στην ουσία, αισθάνεται ότι ανήκει σε μία διευρυμένη οικογένεια,

εργασίας, χρημάτων, στέγης και γενικότερα, τους ωθούν σε πράξεις φιλανθρωπίας (Πετρονώτη 1998, Mikrakis & Triandafyllidou 1994).

2. Η στροφή των μεταναστριών σε εθνοτικές οργανώσεις αποτελεί πρακτική μέσω της οποίας επιζητούν να υπερβούν θεσμικούς περιορισμούς. Ωστόσο, λίγες γυναίκες μετέχουν ενεργά στην ίδρυση και λειτουργία των οργανώσεων αυτών, μεταξύ άλλων, εξαιτίας των περιορισμών που τίθενται στην ελευθερία κινήσεων των γυναικών (Petronoti 2001).

3. Ενώ οι εθνοτικές ομάδες παραμένουν αυτό-αναφορικές και δεν ενσωματώνονται άμεσα στο κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, οι ΜΚΟ λειτουργούν ως διάμεσοι μεταξύ των αρχών και των μεταναστών βοηθώντας τους τελευταίους να επιβιώσουν, να μεταβούν σε άλλες χώρες, να διαφυλάξουν καίρια στοιχεία της ταυτότητάς τους. Μία ακόμη διαφορά αφορά το ότι, σε αντίθεση με τις ΜΚΟ, οι εθνοτικές οργανώσεις προτάσσουν την ιστορία και τις πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες με αποτέλεσμα η προσοχή της ελληνικής πλευράς να εναποτίθεται στα πολιτισμικά μάλλον παρά πολιτικά αιτήματα των μεταναστών (βλ. Petronoti 2001: 49, 55).

μάχεται την απαιτητική πραγματικότητα, αποδιώχνει την αγωνία της προδοσίας που κυοφορούν οι διαπροσωπικοί δεσμοί και τροφοδοτεί την ταυτότητά της ως «δωρήτριας», η οποία παρηγορεί και εμψυχώνει άτομα που «βρίσκονται σε πιο δύσκολη θέση από μένα», χωρίς αντάλλαγμα ή «αντίδωρο».⁴

Μέσω της διαρκούς ενημέρωσης και των υπηρεσιών με τις οποίες συνεισφέρει, η Μαρία στην ΟΑΔ διαβλέπει ότι η ταχύρρυθμη αύξηση του αριθμού των ΜΚΟ στην Ελλάδα οφείλεται στην καταστρατήγηση από την εθνική μεταναστευτική πολιτική της ελευθερίας της σκέψης και της ισοτιμίας «διαφορετικών» ανθρώπων. «Έτσι μόνο εξηγείται», διατείνεται, «η αύξηση, μαζί και η ανοργανωσιά των οργανώσεων. Τα προβλήματα που 'χουμε φανερώνουν τη δική σας αγκύλωση. Εγώ μόνη μου έβγαλα άκρη... [οι ΜΚΟ] δεν κάνουν ό,τι πρέπει γιατί αυτή είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που δεν σέβεται τα δικαιώματα των μεταναστών. Η κυβέρνηση είναι για να σου παίρνει χρήματα... πληρώνεις ένσημα, φόρους, άδεια παραμονής... μα η βοήθεια που παίρνεις πίσω είναι μηδέν».

Ως αδιαφιλονίκητα τεκμήρια της παθογένειας της ελληνικής κοινωνίας η Μαρία επικαλείται την άδικη και προσβλητική στάση που τήρησαν απέναντί της δύο εργοδότες το σπίτι των οποίων καθάριζε για 4 και 6 χρόνια, αντίστοιχα. «Ο δικηγόρος έφτιαξε φάκελο αλλά αυτές ρίζαν σε μένα τις ευθύνες... Πώς να σεβαστείς το νόμο αν δεν εφαρμόζεται ποτέ; Η αστυνομία κάνει τα στραβά μάτια για τον Έλληνα. Εγώ ξέρω ποια είμαι. Ξέρω ξένες γλώσσες, τέλειωσα το Κολλέγιο στο Κάιρο... Εδώ μετρούσε που δεν μπορούσα τα Ελληνικά... έτσι έμαθα να δουλεύω σε σπίτια, τέρμα... Σ' ένα σπίτι μου πήραν το διαβατήριο και στο άλλο δεν βάζανε ένσημα. Σε βλέπουνε σαν μηχανή, όχι σαν άνθρωπο». Παρότι αποδέχεται ότι το φύλο επιτάσσει την ενασχόληση των μεταναστριών με ανασφάλιστες και κακοπληρωμένες οικιακές εργασίες (Πετρονότη 1998, Liari & Vaiou 2010: 204-5), αναγάγει τις σπουδές σε προμετωπίδα

4. Η αμοιβαιότητα των ανταλλαγών συνιστά για τον Mauss (1966) ένα κοινωνικό συμβόλαιο, η καταπάτηση του οποίου κλονίζει την υπόσταση εκείνου που το αγνοεί και, ταυτόχρονα, αποδεικνύει την υπεροχή εκείνου που το σέβεται. Στην περίπτωση της Μαρίας, βλέπουμε ότι «η βοήθεια που χαρίζει» σε άλλες μετανάστριες τις τοποθετεί σε μειονεκτικότερη θέση απέναντί της. Σε παρόμοια συμπεράσματα για την άσκηση εξουσίας και τη δημιουργία από τις ΜΚΟ ενός πελατειακού συστήματος καταλήγει και η Harrell Bond et al. 1992.

της κοινωνικής της ταυτότητας, τη δε υπευθυνότητα και ειλικρίνειά της σε ένδειξη ανωτερότητας έναντι εκείνων που έχουν την ευχέρεια να προσλάβουν μία καθαρίστρια αλλά δεν διαθέτουν το «νθικό ανάστημα» για να εκπληρώσουν τις υποσχέσεις τους. Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, που η Μαρία επιμένει να λογοκρίνει τις αρχικές της εντυπώσεις για την καλή προαίρεση των Ελλήνων: «είναι καλοί ...μα όχι τόσο που να μπορείς να βασιστείς πάνω τους, πιο πολύ υπολογίζουν τι τους συμφέρει, είναι πονηροί και εγωιστές».

Ακούγοντάς την να ανασκευάζει διαρκώς τη βαθύτερη σημασία ορισμένων κοινωνικών περιστατικών, πείστηκα για το ότι δεν θέλει να είναι ούτε να δείχνει «θύμα». Επωμίζεται αγόγγυστα τα βάρη που της αναλογούν, αφενός, επειδή δεν μπορεί να τα αποφύγει και, αφετέρου, διότι η υπευθυνότητα εναρμονίζεται με το ήθος της. Αναπολώντας τον πατέρα της που, από την έδρα του δικαστή, παρότρυνε τους ενόχους να βαδίζουν στο δρόμο του Θεού και να εξελίσσουν τις ηθικές τους αξίες, οπλίζεται με αδιατάρακτη αποφασιστικότητα και αντί να υποκύψει στους εκβιασμούς των εργοδοτριών, προσφεύγει στο δικαστήριο. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσω πόσο με εντυπωσίασε η ενσυναίσθηση της Μαρίας για την αμχανία που αισθάνθηκα εξαιτίας της κακομεταχείρισής της από δύο «συμπατριώτισσές» μου. «Βέβαια, δεν φταίνε πάντα οι Έλληνες», βιάστηκε να ισχυριστεί με ζέση. «Φταίμε κι εμείς που ανεχόμαστε την εκμετάλλευση, τις παραβιάσεις των συμφωνιών, τις απειλές, πρέπει ν' αλλάξουμε όλοι νοοτροπία». Στα μάτια της η αδράνεια και η έλλειψη θάρρους ευνοούν το: «βόλεμα που βλέπω εδώ με κάθε λογής παρατυπία», όπως και τον αυτο-αποκλεισμό – την πλέον ανεπιθύμητη κατάληξη που μπορεί να έχει μία μετανάστρια...

Το πόσο ενστερνίζεται την ιδέα του αδιάκοπου αγώνα για την απονομή δικαιοσύνης έρχεται στο προσκήνιο όταν εκδικαστεί η υπόθεσή της και οι εργοδότες δεν φυλακίζονται ούτε βάζουν ένεση στο βιβλιάριο της. Η Μαρία αγανακτεί με τη θεσμοθέτηση των προνομίων των Ελλήνων, αλλά συμπληρώνει με ευθυκρισία πως στο εξής «τέτοιες παρανομίες» θα εντείνονται εξαιτίας της ανησυχίας που γεννά η συνεχιζόμενη προσέλευση μεταναστών. «Κανείς δεν χαίρεται πια όταν ακούει από πού είμαι, πάει το γιαχαμπίμπι, κλείσαν τα μάτια κι η καρδιά. Ο ελληνικός λαός γίνεται ξενοφοβικός, δεν μπορεί να ξεχωρίσει τον εγκληματία από τον μετανάστη ...δύσκολο να εμπιστευτείς κάποιον χωρίς χαρτιά... το κράτος τα φτιάχνει αυτά τα προβλήματα, σας κάνει να λέτε ότι είμαστε επικίνδυνοι»,

είναι η τοποθέτησή της ως προς τις κλιμακούμενες επιδράσεις που οι άκριτες γενικεύσεις ασκούν στην ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά.

Η εμμονή με την οποία τελειώνει ό,τι αρχίζει («δεν τα παρατάω ποτέ»), την παροτρύνει να συνθέτει μεγάλες λίστες καθηκόντων. Εκτιμώ ότι η έμφαση που δίνει στη «συνέχεια» πρέπει να ιδωθεί σε σχέση με τους όρους μετάβασής της από την αιγυπτιακή στην ελληνική κοινωνία. Και στα δυο αυτά περιβάλλοντα η Μαρία καλείται να συμμορφωθεί με επιταγές και νόμους τους οποίους καταδικάζει, βρίσκεται σε επιφυλακή και αντιστέκεται σε ό,τι την απομακρύνει από τις ιδεολογικές της αφετηρίες. Οπωσδήποτε, τόσο «εκεί» όσο και «εδώ», οι νόμοι και τα ήθη αντιπροσωπεύουν ένα μίγμα καταναγκασμού και εξουσίας το οποίο σφραγίζει τις απαιτήσεις που έχει από τον εαυτό της. Με άλλα λόγια, μόλις ξεφύγει από την αυστηρή πειθαρχία της ζωής στο Κάιρο, εγκαθίσταται σε μία κοινωνία που επίσης την καταπιέζει, καθνλώνει την αυτοέκφραση και την κοινωνική της ανέλιξη. Η διείσδυση σε μία ΜΚΟ η οποία αγκαλιάζει προστατευτικά τους μετανάστες δίκως να αμφισβητεί τις δομές που εμποδίζουν την πρόσβαση σε καίρια για αυτούς δικαιώματα, παραμένει διφορούμενη αλλά καθησυχάζει. Υποθάλποντας το εθελοντικό έργο της Μαρίας, η ΟΑΔ κρυσταλλώνει έμφυλα πρότυπα: της στοργικής μητέρας που διαμεσολαβεί στη σύγκρουση ανάμεσα στις άκαμπτες κρατικές πολιτικές – τον αυταρχικό πατέρα – και τις περιθωριοποιημένες «ξένες».

Ορίζοντας την ένταξη

Όπως θα περίμενε ίσως κανείς, τους τρόπους με τους οποίους η Μαρία σηματοδοτεί την ένταξη και τα μέσα εξασφάλισής της, διατρέχουν κενά και αοριστίες. Καταρχήν, σπάνια κάνει χρήση αυτού του όρου: κατά κανόνα, αναφέρεται σε ζητήματα προσαρμογής, σεβασμού και αποδοχής από τα άτομα τα οποία συναναστρέφεται –γείτονες, συνεργάτες, εργοδότες–, στο πόσο δύσκολα συμφιλώνονται «όλοι αυτοί» με την ταυτότητά της ως «σκουρωπής», Μουσουλμάνας, «ξένης». Επιπλέον, άλλοτε βλέπει την ένταξη ως κάτι θετικό, το οποίο προοιωνίζει εξέλιξη, ασφάλεια, αναγνώριση και άλλοτε ως αρνητικό διότι συμπορεύεται με την απαξίωση της ιστορίας και της πολιτισμικής παρακαταθήκης των μεταναστών.

Ταλαντευόμενη ανάμεσα στις δύο αυτές εκδοχές, δικάζεται γύρω από τις επιπτώσεις της ένταξης. Η ολιγωρία του «ρατσιστικού κράτους» να κατοχυρώσει το καθεστώς παραμονής των μεταναστών, να εκχωρήσει σε αυτούς την ελληνική ιθαγένεια, να τους διευκολύνει να βρουν μόνιμη και νόμιμη δουλειά, έχει ως επακόλουθο ότι διακυβεύεται: «*η ύπαρξή μας... δεν είναι καλά τα πράγματα για τα χρόνια που είμαι εδώ... οπότε πάω γι' ανανέωση της άδειας καταλαβαίνω πόσο ξένη είμαι, με βλέπουν 'κάπως' στο τμήμα*». Συνδυασμένη με πηγαία σεμνότητα, η «διαφορά» της και η προχωρημένη ηλικία την κάνουν να πιστέψει ότι είναι «παρείσακτη», για αυτό περιμένει να την προσέξουν οι άλλοι πρώτα και έπειτα ανταποκρίνεται, χάρεται «σαν μικρό παιδί στο αληθινό κάλεσμα». Σε άλλες στιγμές της συνέντευξής της, εντούτοις, δίπλα στην αβεβαιότητα που τη διακατέχει ως προς το αν είναι ή όχι ενταγμένη, δηλώνει απερίφραστα: «για να ζήσεις καλά εδώ πρέπει να σε δεχθούν. Εγώ έχω φίλους Έλληνες, με βοηθήσαν σε πολλά, μου δείξαν μεγάλη συμπάθεια. Τώρα πια βέβαια, φροντίζω μόνη μου τον εαυτό μου, βοηθώ κι άλλους, έχω πια ριζώσει». Εύλογα, το «ρίζωμα» δεν αποτελεί τυχαία λεκτική επιλογή: παραπέμπει στο ότι, υπό την αίρεση των κοινωνικών φραγμών ή της προσωπικής αποτυχίας, η Μαρία έστησε ένα προσφιλή σε αυτήν κοινωνικό περίγυρο.

Θέλοντας να βρει ανθρώπους που θα την συντρέχουν και «θα μιλούν την ίδια γλώσσα» με εκείνη, το 2004 προσχωρεί στην κοινότητα των Μπαχάι, τα μέλη της οποίας επιζητούν την ανθρώπινη πρόοδο, την ενότητα και την ειρήνη. Η θρησκευτική αυτή κοινότητα υποκαθιστά τη βιολογική οικογένεια της Μαρίας, τη δέχεται όπως είναι: μία μόνη και «ξένη» γυναίκα.⁵ Στην απορία μου γιατί δεν ασπάστηκε την Χριστιανική Ορθοδοξία ως στρατηγική καταπολέμησης της κοινωνικής περιθωριοποίησης, απαντά ότι ένα τέτοιο διάβημα θα διέκοπτε οριστικά και αμετάκλητα τους δεσμούς με τα πατρογονικά ήθη και, πιθανόν, θα την παρέσυρε στην αντιπαλότητα που επιδεικνύουν μεταξύ τους οι εκπρόσωποι των δύο θρησκειών. Χαμογελώντας κάπως ειρωνικά δε, μνημονεύει την επίδραση που: «ο προαιώνιος φόβος σας για το Ισλάμ, έχει στους Μουσουλμάνους μετανάστες... όταν πεθάνουν πρέπει

5. Η κοινότητα αυτή είναι σχετικά ολιγομελής και απαρτίζει μία ΜΚΟ με έδρα την Αθήνα. Όπως τα υπόλοιπα μέλη της, η Μαρία επιδίδεται σε αγαθοεργίες και στήριξη κοινωνικά αδύναμων ατόμων που δεν είναι κατ' ανάγκη μετανάστες ούτε Μπαχάι.

να ταφούν σε δικό τους χώρο». Τα λόγια της Μαρίας θέτουν εκ νέου το ερώτημα κατά πόσο η πρόσδεση των μεταναστών σε ένα διαφορετικό δόγμα μπορεί να συμβιβαστεί με την κοινωνική τους ένταξη. Ερώτημα στο οποίο πρόσφατες εμπειρικές προσεγγίσεις δίνουν αρνητική απάντηση: η επιλογή Μουσουλμάνου συζύγου καταδικάζεται και, στους μικτούς γάμους, η διαφορά «διορθώνεται» με αλλαγή θρησκειώματος (Pavicevic 2004, Petronoti 2009).

Πώς, όμως, συσχετίζει η Μαρία την ανθρωπιστική δράση με την ένταξη; Αν, όπως επίμονα υπογραμμίζει, η πολιτεία δεν προτίθεται να αναδιαρθρώσει τις πολιτικές για τη μετανάστευση, γιατί η ίδια εμπλέκεται, και μάλιστα με τόση προσήλωση, σε υπηρεσίες που δεν αποφέρουν προβλέψιμους καρπούς; Αν πάλι, η ανθρωπιστική αξία του εθελοντισμού υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα, πού αποδίδει τον εγκλωβισμό της σε μία κοινωνικά «κατώτερη» θέση; Τα σημεία αυτά θίγει με περηφάνια αλλά και λύπη: «στην Αθήνα κάνω πράγματα που δεν θα 'κανα ποτέ στο Κάιρο. Κερδίζουμε όλες όταν δουλεύουμε μαζί... με γεμίζει μια καλή κουβέντα, νιώθω ζεστασιά όταν μοιραστώ ένα φλυτζάνι καφέ». Στα λόγια αυτά διαφαίνεται ένα από τα κεντρικά πιστεύω της Μαρίας. Ότι η μετανάστευση μετουσιώνεται σε δίαυλο ωρίμασης, αυτογνωσίας και διασφάλισης συλλογικών και «πρωτόγνωρων» απολαύσεων - λ.χ. την ελευθερία των γυναικών να παρευρίσκονται μόνες σε δημόσιους χώρους και σε πολιτικές εκδηλώσεις.

Κατά ένα παράξενο τρόπο, η εκτέλεση των καθηκόντων που της αναλογούν στο νέο περιβάλλον, φέρνει στο φως πολύτιμα αλλά ανεκμετάλλευστα ως τώρα κομμάτια του εαυτού της και την προκαλεί να διασαφηνίσει τους στόχους της. Μεταφράζοντας όσα την ταλαιπωρούν ως «έναυσμα» για αναστοχασμό, αναρωτιέται για το ουσιαστικό νόημα των καινούργιων ερεθισμάτων, ανακτά τον αυτοσεβασμό της, εκλεπτύνει τις διαπραγματευτικές και επικοινωνιακές της τεχνικές, ιεραρχεί με ρεαλιστικό τρόπο τις προτεραιότητές της. Αντιδρώντας στην τάση των Ελλήνων: «να μας βλέπουν απολίτιστους, ανεπίδεκτους», καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια να αποδείξει ότι όχι μόνο δεν είναι «ανεπίδεκτη», αλλά κατέχει πολλές και χρήσιμες γνώσεις και ικανότητες. Το σχόλιο: «διδάχτηκα πολλά απ' όσα πέρασα κι αυτό μου δίνει δύναμη να συνεχίσω. Είδα από κοντά πώς ζουν όσοι δεν έχουν δικαιώματα... η πραγματική μου δουλειά εμένα είναι οι άνθρωποι, να σκύψω στον ανθρώπινο πόνο και να βοηθήσω», καθρεφτίζει τις ιδέες που προσανατολίζουν τη διαχείριση του χρόνου και των κοινωνικών της σχέσεων. Παρότι

εκτιμά τα υγιή και χαρούμενα στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας, αρνείται το μερίδιο που της αναλογεί στην αδικία, την περιφρόνηση και την κακομεταχείριση. Όπως πολύ χαρακτηριστικά λέει: «τίποτα δεν αναπληρώνει την αποξένωση σε ένα τόπο που δεν θα γίνει ποτέ πατρίδα μου, εδώ έχω καθήκοντα, όχι προνόμια».⁶

Υπό το πρίσμα αυτό, η «κοινωνική ασημαντότητα» της Μαρίας επικυρώνει τις συμβολικές όψεις της ανάμιξης της στους κόλπους των ΜΚΟ. Ο ρόλος που διαδραματίζει στην προώθηση της ρητορικής για το σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων την αναδεικνύει ως σύγχρονη, δυναμική γυναίκα, που ευαισθητοποιεί και αφυπνίζει «ψυχές για το σωστό και το δίκαιο». Ο οικουμενικός χαρακτήρας της ανθρωπιστικής ρητορικής, εξάλλου, βρίσκεται σε συμφωνία με την προέλευσή της από μία κοσμοπολίτικη μεγαλούπολη, το Κάιρο, και μία οικογένεια εύπορη, με πυκνά και σημαίνοντα δίκτυα. Το vonτό αυτό νήμα αποκαθιστά το ρήγμα ανάμεσα στον πνευματικό ορίζοντα που θα άνοιγαν για αυτήν οι πολιτικές επιστήμες στην Αμερική και το συμβολικό γόπτρο που αποκομίζει συνεισφέροντας στην αποκατάσταση «ξένων». Παρά τις αντίξοες συνθήκες –ή εξαιτίας τους;– η Μαρία εκθέτει με άνεση και ζήλο απόψεις πολιτικού και αντιρατσιστικού περιεχομένου. Η ασίγηστη έγνοια και μέριμνά της γύρω από την εκχώρηση ζωτικών συμβολικών και κοινωνικών αγαθών στους μετανάστες, προσδίδει την επιτακτική της ανάγκη για ένα αξιόπιστο καταφύγιο χωρίς επώδυνες εκπλήξεις, υποτιμήσεις και συμβιβασμούς.

Μοιάζει λογικό να ειπωθεί πως, εκθειάζοντας τα ανθρωπιστικά ιδεώδη και τη δική της απλόχερη προσφορά στην ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου, η Αιγύπτια ακτιβίστρια απαλύνει το καταλυτικό βάρος μιας πολλαπλής απόρριψης – από την Πρεσβεία, την οικογένεια, την κοινωνία υποδοχής. Εξίσου αληθινό, πάντως, είναι ότι ο πυρετώδης ρυθμός με τον οποίο επιδίδεται στην αρωγή μεταναστών απηχεί περισσότερο από ένα μέσο διαχείρισης προσωπικών απωλειών. Δεσπόζουσα θέση έχουν οι περιορισμένες διέξοδοι που έχει για ανεξάρτητη και κοινωνικά αποδεκτή δράση. Δηλώνοντας ότι: «η πολιτική δεν μ' αρέσει, έχει πολλά ψέματα, οι οργανώσεις [ΜΚΟ] μόνο νοιάζο-

6. Τα λόγια αυτά θυμίζουν όσα γράφει η Spivak (1990) σχετικά με την αντίδραση των πανεπιστημιακών στην τοποθέτηση τριτοκοσμικών διανοούμενων στην ακαδημαϊκή κοινότητα: για την Spivak η αναστάτωση που συνοδεύει μια τέτοια τοποθέτηση δείχνει την αντοχή των δομών.

νται τον άνθρωπο», η Μαρία βεβαιώνει ότι διοχετεύει την ενέργειά της σε ό,τι είναι άμεσα εφικτό ή υπόσχεται αίσιο τέλος στο ορατό μέλλον. Για ποιον άλλο λόγο θα δεσμευόταν αταλάντευτα στην υλοποίηση του «απώτερου στόχου» της; Παρά την επίγνωση που έχει ότι τα περιθώρια ανατροπής της νομοθεσίας για τη μετανάστευση είναι μηδαμινά έως ανύπαρκτα,⁷ εστιάζεται σε αυτό το στόχο ακούραστα, μεθοδικά, ότι κάνει: «πηγάξει απευθείας από τη θέλησή μου».

Τελικές επισημάνσεις

Αν και η ανάλυσή μου βασίζεται στις συνεντεύξεις μίας μόνο μετανάστριας, καθιστά ορατούς ορισμένους από τους ρευστούς και περίπλοκους τρόπους με τους οποίους γίνεται αντιληπτή η κοινωνική ένταξη στην καθημερινή πραγματικότητα. Υποδεικνύει, επίσης, ότι οι συναφείς με τη διαδικασία αυτή αντιλήψεις και στρατηγικές συνιστούν προεκτάσεις των πολιτισμικών αποσκευών των μεταναστριών, του συστήματος κοινωνικών αξιών, των εθνικών πολιτικών και των σχέσεων εξουσίας. Όσα διηγείται η Μαρία ανοίγουν ένα παράθυρο στη σύνθεση των κλειστών, ξενοφοβικών αρχών της ελληνικής κοινωνίας με τις μεταβολές που συνοδεύουν τη μετανάστευση στη χώρα και τη ραγδαία εξάπλωση των (φαινομενικά) δημοκρατικών, ιδεών που ανατέλλουν στη σύγχρονη Δύση.

Συνεπικουρούμενη από την οικουμενικότητα των ανθρωπιστικών αξιών και το διεθνές κύρος της ΟΑΔ, η εκστρατεία της δυναμικής Αιγύπτιας υπέρ της φροντίδας των μεταναστών επεκτείνει την αυτοεκτίμηση και τα προσωπικά της όρια, εμβαθύνει τις γνώσεις της γύρω από την οργάνωση της τοπικής ζωής και την ενθαρρύνει να ανταποκριθεί στις ευκαιρίες που συναντά.. Ακριβώς διότι, αν και οι ΜΚΟ απευθύνονται σε «ξένους», η λειτουργία τους ως «άτυπων διαμεσολαβητών» πλαισιώνεται και προωθείται από τα κυρίαρχα ιδεώδη και τους θεσμούς. Αυτό σημαίνει, πρώτον, ότι στο μέτρο που οι υφιστά-

7. Σύμφωνα με την πρόεδρο της Ένωσης Αφρικανών Γυναικών, οι εξαγγελίες των κυβερνητικών στελεχών για παρεμφερείς αλλαγές υλοποιούνται σπάνια ή ποτέ: «Μας καλούν στα Υπουργεία και μιλάμε ... αλλά κανείς δεν κάνει τίποτα» (προσωπική επικοινωνία, Έρευνα για την επιχειρηματικότητα των Αφρικανών μεταναστριών στην Αθήνα, ΙΑΑΚ/ΕΚΚΕ, 2008-9).

μενες πολιτικές ορθώνουν ανυπέρβλητα εμπόδια στην ευημερία, την αποδοχή και την ένταξη των μεταναστευτικών πληθυσμών, η ευθύνη της «διάσωσής» τους περιέρχεται στους ώμους των οργανώσεων οι οποίες προασπίζονται τις θεμελιώδεις αρχές του ανθρωπισμού, της δημοκρατίας, της ανοχής. Και δεύτερον, ότι αναπόσπαστο συστατικό του κοινωνικού ιστού, αλλά και των διαδικασιών «διάσωσης» των μεταναστών, είναι η χαλαρότητα που υπάρχει στην εφαρμογή των πολιτικών επιταγών και ρυθμίσεων.

Παρότι ΜΚΟ ιδρύονται και σε κράτη τα οποία προνοούν με σαφή και καλά συντονισμένα μέτρα για την προσαρμογή των μεταναστών στο καινούργιο περιβάλλον (Vermeulen & Penninx 2000), η ιδιομορφία της ελληνικής περίπτωσης έγκειται στο ότι η εξάπλωση των οργανώσεων αυτών μεταμφιέζει και εν τέλει ενισχύει την «απροθυμία» της κρατικής μηχανής να θεσπίσει συγκροτημένες πολιτικές για τη μετανάστευση.⁸ Κατ' αυτή την έννοια, ακόμη και αν η συμβολή της Μαρίας στο έργο των ΜΚΟ εκληφθεί ως «σημείο εκκίνησης» κοινωνικής ένταξης (Kontos 2009: 10), κάθε άλλο παρά πυροδοτεί δραστικές αλλαγές στις σχέσεις με την κοινωνία «υποδοχής», την αξιοποίηση των τίτλων σπουδών ή τις επαγγελματικές της ασχολίες: εξακολουθεί να κερδίζει τα προς το ζειν ως κακοπληρωμένη, ανασφάλιστη, «αδικημένη στο δικαστήριο» οικιακή βοηθός. Κατά τη γνώμη μου, είναι ορθότερο να μιλάμε για συνύπαρξη διαφορετικών κάθε φορά μορφών ένταξης και αποκλεισμού των μεταναστριών στο χώρο εργασίας, διαβίωσης, πολιτισμικής ή πολιτικής δράσης, παρά για μια αυτοτελή διαδικασία που δρομολογεί την ελεύθερη και αναγνωρισμένη πρόσβασή τους σε όλες τις σφαίρες ύπαρξης.⁹ Διαφορετικές μορφές ένταξης επιτυγχάνονται

8. Είναι ενδιαφέρον να προστεθεί ότι αν και σε άλλες περιπτώσεις, η βοήθεια που χορηγούν διεθνείς ΜΚΟ σε χώρες που γνώρισαν πόλεμο ή λιμό στοχεύει να συγκρατήσει την έξοδο του τοπικού πληθυσμού, τα αποτελέσματα παρόμοιων προσπαθειών είναι μάλλον αμφίβολα και πάντως διαφοροποιούνται ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της περιοχής, της φυλετικής και κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων, κ.λπ. (Kibreb 1987: 270).

9. Για παράδειγμα, η Έλενα, μετανάστρια από την οποία επίσης πήρα συνέντευξη στο πλαίσιο της έρευνας «Μετανάστριες στην Ελλάδα», συνιστά περίπτωση επιτυχούς ένταξης στην αγορά εργασίας και μάλιστα στον τομέα της ειδικότητας της, της οδοντιατρικής: απασχολείται ως μισθωτή σε ένα ελληνικό ιατρείο όπου εξυπηρετεί πολλούς Έλληνες πελάτες. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, παρά την «εμπιστοσύνη, τη φυσική επαφή και εγγύτητα» με την ελληνική πελατεία, η κοινωνική της ζωή περιλαμβάνει κυρίως «ξένες» φίλες.

με ανόμοιες στρατηγικές, προσλαμβάνουν διαμετρικά αντίθετη σημασία και συνεπάγονται διαφορετικά πλεονεκτήματα για τα άτομα που αναμειγνύονται σε αυτές.

Για τον αντίκτυπο των εθνικών αφηγήσεων στην ουσιοποίηση των ταυτοτήτων και το διαχωρισμό του Εαυτού από τον Άλλον, έχουν πολλά γραφεί. Μεγαλύτερη, νομίζω, προσοχή θα πρέπει στο εξής να δοθεί στον εμπλουτισμό των θεωριών για την ένταξη των μεταναστριών, τη διεξοδική τεκμηρίωση των συνθηκών υπό τις οποίες ολοκληρώνεται ή αναστέλλεται αυτή η διαδικασία, το τι συντείνει στην εμμονή των πολιτικών αρχών και των κοινωνικών επιστημόνων με την ένταξη και τον αποκλεισμό, το αν, πώς και πού θέλουν να ενταχθούν οι ίδιες οι μετανάστριες. Πόσο μάλλον που, αντί να προδιαγράφει την αποδοχή των πολιτισμικών καταβολών των «ξένων», η ρητορική για την πολυπολιτισμοποίηση των δυτικών χωρών επισκιάζει την αντίληψη ότι τα εθνοτικά ήθη και οι παραδόσεις απειλούν τη συνοχή της εθνικής ταυτότητας και θα πρέπει για αυτό να υπαχθούν σε ό,τι τη διαφυλάσσει (βλ Gupta & Ferguson 1992: 7).

Το παράδειγμα της Μαρίας αποσαφηνίζει ότι η αντιφατική παρουσίαση της ελληνικής κοινωνίας ως πολυπολιτισμικής έναντι της ιεράρχησης του εθνικού πολιτισμού ως ανώτερου όλων των άλλων ενέχει κομβική σημασία. Δίνοντας σε Έλληνες και μετανάστες τη δυνατότητα να χειριστούν οικουμενικά ρητορικά σχήματα, συντελεί στην αμοιβαία συνενοχή των δύο μερών, τη διαπραγμάτευση των όρων συνύπαρξής τους και –κυρίως– τη φαντασιακή ένταξή τους στο δυτικό κόσμο. Υπό αυτή την οπτική, η υιοθέτηση της ανθρωπιστικής ρητορικής αντιπροσωπεύει μία «δομική ευκαιρία» (Mikrakis & Triandafyllidou 1994), που συναγωνίζεται, αλλά δεν ξεπερνά, την ισχύ των συλλογικών αναπαραστάσεων και εθνικών πολιτικών, ακόμη λιγότερο δε, προάγει την ισοτιμία απέναντι στο νόμο «δικών» και «ξένων». Αναπόφευκτα, η ένταξη των μεταναστριών επιτελείται ως ατελής, άτυπη και εξατομικευμένη διαδικασία (βλ. Papadopoulou 2002, Vaiou & Stratigaki 2006) και όχι όπως ορίζεται στις εισαγωγικές σελίδες αυτού του άρθρου: μία γενικότερα αποδεκτή διείσδυση σε πολλά ταυτόχρονα πεδία, προπάντων δε, σε εκείνα όπου η εκπαίδευση, η κοινωνική αρωγή, ο σεβασμός και η ασφάλεια εκχωρούνται εξίσου σε μετανάστες και Έλληνες.

Αν η Μαρία πετυχαίνει να μετασχηματίσει την ανθρωπιστική της δράση σε θεμιτό εργαλείο αντίστασης στα περιοριστικά μέτρα για

τους μετανάστες, είναι γιατί το νόημα και τα διακριτά γνωρίσματα αυτής της δράσης καθορίζονται μέσα και όχι ανεξάρτητα από τις ασυνέχειες που διέπουν το κοινωνικό σύστημα που την ενσωματώνει: όπως είδαμε, *αντιστέκεται όσο και αφομοιώνει τον κυρίαρχο λόγο για την ετερότητα και τη μετανάστευση*. Κατά συνέπεια, ενώ ο πλούτος των γνώσεων, των επαφών και των δεξιοτήτων που αποκτά συρρικνώνει τις πιθανότητες ολοσχερούς κοινωνικού αποκλεισμού, νομιμοποιεί την «ανεξίτηλη» ιδιότητά της ως «ξένης». Η άρρηκτη συνάρθρωση του εθνικού με το οικουμενικό στο επίπεδο των θεσμοθετημένων ασυμμετριών και των στερεοτυπικών παραδοχών, δεν προλείπει το έδαφος για την κατάργηση αμφισημιών όπως το: «είμαι και δεν είμαι ενταγμένη».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Πετρονώτη Μ. (1998), *Το πορτραίτο μίας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, με συμμετοχή της Κ. Ζαρκιά, Αθήνα, ΕΚΚΕ-UNESCO-ΠΛΕΘΡΟΝ.
- Sicinski A. (1998), «Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων στην Ευρώπη», στο *Μετανάστες, ρατσισμός και ξενοφοβία. Ελληνικές και ευρωπαϊκές εμπειρίες διακρίσεων*, Διεθνές συνέδριο (1997), Αθήνα, Σάκκουλας, σ. 101-107.
- Τρουμπέτα Σ. (2000), «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του “άλλου” και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 101-102, Α-Β, σ. 137-176.
- Τσουκαλάς Κ. (1995), «Ιστορία, μύθοι και χρησμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», στο *Έθνος – Κράτος – Εθνικισμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 287-303.
- Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ. (επιμ.) (1997), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Χριστόπουλος Δ. (2012), *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Καθεστώς της ελληνικής ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα.

Ξενόγλωση

- Baldwin-Edwards M. (2005), *The Integration of Immigrants in Athens: Developing Indicators and Statistical Measures*, (pre-final version), MMO & UEHR, Panteion University, www.uehr.gr
- Baldwin-Edwards M, Apostolatou K. (2008), «Foreword. Ethnicity and migration. A Greek story», in Baldwin-Edwards M. (ed.), *Migrance. Ethnicity and Migration. A Greek Story*, pp. 1-17.
- Cavounidis J. (2003), «Gendered patterns of migration to Greece», *The Greek Review of Social Research*, 110, pp. 221-238.
- Fischer M. (1986), «Ethnicity and the Post-modern Arts of Memory», in J. Clifford, G. Marcus (eds), *Writing Culture*, Berkeley, University of California Press, pp.196-233.
- Galeotti A.E. (1993), «Politics and equality. The place of toleration», *Political Theory*, 4, pp. 585-605.
- Goldberg D. T. (1994), *Racist Culture. Philosophy and the Politics of Meaning*, Oxford & Cambridge, Blackwell.
- Glazer N. (1998), «Governmental and nongovernmental roles in the absorption of immigrants in the US», P. Schuck, R. Munz (eds.) *Paths to Inclusion. The Integration of Migrants in the US and Germany*, 5, pp. 59-82.
- Gupta A., Ferguson, J. (1992), «Beyond “culture”: Space, identity, and the politics of difference», *Cultural Anthropology*, 7 (1), pp. 6-23.
- Harrell Bond B., Voutira E., Leopold M. (1992), «Counting the refugees: Gifts, givers, patrons and clients», *Journal of Refugee Studies*, 5, pp. 3-4.
- Kibreab G. (1987), *Refugees and Development in Africa. The Case of Eritrea*, New Jersey, The Red Sea Press.
- Kontos M. (2009), «Executive Summary», in M. Kontos (ed.), *Integration of Female Immigrants in Labour Market and Society. A Comparative Analysis*, EU Project, in *Policy Assessment and Policy Recommendations* (FeMiPol).
- Liapi M, Vaiou D. (2010), «Changing patterns of female migration: Greece in a Southern European perspective», in Slany K., Kontos M., Liapi M. (eds) *Women in New Migrations. Current Debates in European Societies*, Cracow, Jagiellonian University Press, pp. 201-232.
- Mauss M. (1966), *The Gift Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, London, Routledge.
- Mikrakis A., Triandafyllidou A. (1994), «The “Others” within», *Social Science Information*, 33 (4), pp. 785-805.
- Papadopoulou A. (2002), *Kurdish Asylum Seekers in Greece: The Role of Net-*

- working in the Migration Process*, Paper presented at the UNU/WIDER Conference on Poverty, International Migration and Asylum, Helsinki.
- Pavicevic A. (2004), «Ambiguity of integration processes: The Serbs in Greece. National identity of the new immigrants», *Ethnologia Balkanica*, 8, pp. 103-114.
- Penninx R. (2003), *Integration. The Role of Communities, Institutions and the State*, Migration Information Source, www.migrationinformation.org
- Petronoti M. (1996), «Greece as a place for refugees. An anthropological Approach to constraints pertaining to religious practices», in R. Jambresic Kirin, M. Povrzanovic (eds), *War, Exile, Everyday Life*, Zagreb, Institute of Ethnology & Folklore Research, pp. 189-206.
- Petronoti M. (2001), «Ethnic mobilisation in Athens: Steps and initiatives towards integration», in A. Rogers, J. Tilie (eds), *Multicultural Policies and Modes of Citizenship in European Cities*, Ashgate, Aldershot, pp. 41-60.
- Petronoti M. (2009), «Black Greeks or White Africans? Landscapes of divergence and poetics of belonging», in E. Tastsoglou (ed), *Women, Gender and Diasporic Lives. Labor, Community and Identity in Greek Migrations*, Lexington Books, Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth UK, pp. 229-244.
- Scott J.C. (1990), *Domination and the Arts of Resistance*, Hidden Transcripts, New Haven & London, Yale University Press
- Spivak G. (1990), *The Post-Colonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues*, (ed) S. Harasym, New York.
- Vaiou D., Stratigaki M. (2006), «From 'Settlement' to integration: Informal practices and social services for women migrants in Athens», Εισήγηση στο 6th European Urban & Regional Studies Conference: Boundaries and Connections in a Changing Europe, Roskilde.
- Vermeulen H., Penninx R. (2000), «Introduction», in Vermeulen H., Penninx R. (eds), *Immigrant Integration. The Dutch Case*, Amsterdam, Het Spinhuis, pp. 1-35.

Η στέγαση των μεταναστριών. Αναλυτική περιγραφή της ομάδας εστιασμένης συζήτησης

Φραϊν Καμούτση*

1. Εισαγωγή

Στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού έργου με τίτλο «Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα» (FEMINT_GR) με αντικείμενο τον εντοπισμό και την ανάλυση των ποικίλων παραμέτρων που συνδέονται με την ένταξη των γυναικών μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία, υιοθετήθηκε μια προσέγγιση ποιοτικής ανάλυσης μέσω βιογραφικών συνεντεύξεων και ομάδων εστιασμένης συζήτησης με γυναίκες μετανάστριες, που αποσκοπεί στη σε βάθος ανάλυση, αξιολόγηση και αποτίμηση της προόδου της κοινωνικής ένταξης τους στον ελληνική κοινωνία. Οι ποιοτικοί δείκτες κοινωνικής ένταξης αποτελούν σχετικά πρόσφατο αντικείμενο σε αυτό το ερευνητικό πεδίο, και έχουν χρησιμοποιηθεί κατεξοχήν με στόχο την ευαισθητη σε θέματα φύλου αξιολόγηση κοινωνικών καταστάσεων¹. Οι ποιοτικοί δείκτες στοχεύουν στην αποτίμηση της στάσης των γυναικών κυρίως σε ό,τι αφορά την κοινωνική τους κατάσταση. Επιτρέπουν, επιπλέον, τη σύγκριση της κοινωνικής ένταξης εντός της βιογραφίας στο χρόνο, καθώς και τη συγκριτική αξιολόγηση τύπων και διαδικασιών ένταξης τόσο μεταξύ υπό-ομάδων και κατηγοριών μεταναστριών, όσο και μεταξύ κοινωνικών χώρων (Κοντού, Λιάπη 2011). Το κανονιστικό πλαίσιο για

* Ερευνήτρια ΕΚΚΕ.

1. Όπως για παράδειγμα στο GIDA (Guide to Gender-Sensitive Indicators) του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας (ILO 1998), και τους δείκτες για την αξιολόγηση της Πλατφόρμας του Πεκίνου της Κοινωνικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ασία και τον Ειρηνικό (United Nations Economic Social Commission for Asia and the Pacific 2004).

την αξιολόγηση της κοινωνικής ένταξης δεν είναι προκαθορισμένο, αλλά είναι συνδεδεμένο με τις κοινωνικές ανάγκες και εμπειρίες των υποκειμένων, καθώς και με τις συνθήκες ικανοποίησής τους. Ως εκ τούτου συνιστά εύρημα και όχι προϋπόθεση της έρευνας².

Το ζήτημα που αφορά τη στέγαση των μεταναστριών ήταν ένας από τους τομείς διερεύνησης που προσεγγίστηκε συμπληρωματικά και με τη χρήση του εργαλείου της ομάδας εστιασμένης συζήτησης. Ως γνωστόν, σκοπός των ομάδων εστιασμένης συζήτησης είναι η συλλογή δεδομένων σε θέματα που τίθενται σε συζήτηση από τον/την ερευνητή/τρια. Μέσα από τη συζήτηση διαφαίνονται και αναδεικνύονται διαφορετικές απόψεις και στάσεις, κατανοήσεις, κίνητρα ή πεποιθήσεις και διερευνώνται νέες ιδέες που βοηθούν στην κατανόηση των διαστάσεων της ένταξης.

Το παρόν κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάλυση εστιασμένης συζήτησης με αντικείμενο την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών στο πεδίο της στέγασης και η οποία διενεργήθηκε στο πλαίσιο του έργου με ομάδα πέντε μεταναστριών γυναικών που κατοικούν στην Αθήνα.³ Οι μετανάστριες που θα συμμετείχαν στην εστιασμένη συζήτηση επελέγησαν με κριτήρια τις διαφορετικές χώρες προέλευσης, το διαφορετικό χρόνο διαμονής στην Ελλάδα, καθώς και τις διαφορετικές ηλικίες, οικογενειακές συνθήκες και εργασιακό καθεστώς. Η πρόσκληση προς τις υποψήφιες – με βάση τα παραπάνω κριτήρια – γυναίκες μετανάστριες απευθύνθηκε με τη διαμεσολάβηση εθελόντριας δασκάλας ελληνικών. Στην πρόσκληση ανταποκρίθηκαν τέσσερες γυναίκες. Μέσω προσωπικής γνωριμίας προστέθηκε και μία μετανάστρια από την Ουκρανία.

Η συζήτηση είχε προγραμματιστεί να διεξαχθεί σε κατάλληλο χώρο της Δημοτικής Αγοράς της Κυψέλης –ως τόπος συγκέντρωσης μεταναστών–. Ωστόσο, λόγω ρατσιστικών επεισοδίων και εντάσεων

2. Βλ. Κόντου Μ., Λιάπη Μ. (2011), *Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες. Α Μέρος*, Κέντρο γυναικείων μελετών & ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ Έκθεση Αποτελεσμάτων, Δράση 2.1/09, Πακέτο εργασίας 3.1: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναίκεια μετανάστευση στην Ελλάδα».

3. Τη συζήτηση συντόνισε και κατεύθυνε η Φραίη Καμούτση, Κύρια Ερευνήτρια ΕΚΚΕ. Υποστηρικτικό ρόλο είχε η βοηθός συντονίστριας Αμαλία Φραγκίσκου, ερευνήτρια ΕΚΚΕ. Η βοηθός ερευνήτρια εκτός από τις τυπικές υποχρεώσεις έλαβε μέρος στη συζήτηση και βοήθησε ουσιαστικά με τις παρεμβάσεις της. Ημερομηνία συζήτησης: 13/05/2011.

στην περιοχή κρίθηκε ακατάλληλος ως πιθανός στόχος ρατσιστικών επιθέσεων. Τελικά, η εθελόντρια δασκάλα πρόσφερε γενναιόδωρα το σπίτι της. Για την επιλογή αυτή δεν υπήρξε καμία αντίρρηση από τα μέλη της ομάδας. Μετά τις πρώτες συστάσεις -σε ένα κλίμα καταρχήν αμνηχανίας – και τη διαβεβαίωση εκ μέρους των ερευνητών της τήρησης βασικών κανόνων εχεμύθειας (ανωνυμία) και προστασίας της ιδιωτικής ζωής των αφηγητριών αποσαφηνίστηκε το αντικείμενο και ο στόχος της έρευνας, και τονίστηκε η πολύτιμη σημασία της συμμετοχής τους.

Κατά τη συζήτηση προέκυψαν δύο ζητήματα. Η συζήτηση είχε προγραμματιστεί να διεξαχθεί στην ελληνική γλώσσα. Ωστόσο, και παρά την πληροφορία ότι όλες οι συμμετέχουσες μιλούσαν ελληνικά, δύο από τις γυναίκες μετανάστριες ζήτησαν να εκφραστούν και στην αγγλική γλώσσα, πράγμα το οποίο έγινε δεκτό καθώς η επικουρική χρήση της αγγλικής γλώσσας θα συνέβαλε στη συμμετοχή όλων των γυναικών. Δευτερευόντως, οι γυναίκες αναρωτήθηκαν για τη συμβολή της έρευνας στην επίλυση βασικών προβλημάτων που αφορούν στη ζωή τους. Διευκρινίστηκε η ερευνητική φύση του προγράμματος, καθώς και η σπουδαιότητα να καταγραφούν και κατανοηθούν μέσα από τις αφηγήσεις τους οι εμπειρίες, οι απόψεις και οι αντιλήψεις τους, ώστε να διερευνηθεί η πολυπλοκότητα της κοινωνικής διαδικασίας ένταξης στη χώρα παραμονής.

Μετά το αρχικό κλίμα αμνηχανίας, οι συμμετέχουσες ένοιωσαν ότι μπορούν να αισθάνονται εμπιστοσύνη. Η συζήτηση έγινε σε φιλική ατμόσφαιρα και κράτησε περισσότερο από το προγραμματισμένο δίωρο. Ορισμένες γυναίκες, λόγω καλλίτερης κατανόησης της γλώσσας, μεγαλύτερου χρόνου διαμονής στην χώρα αλλά και λόγω προσωπικότητας, φάνηκε να μονοπωλούν στην αρχή τη συζήτηση. Ωστόσο, σύντομα και με την επιλογή της παράλληλης χρήσης της αγγλικής γλώσσας, οι αρχικά λιγότερο ομιλητικές συμμετείχαν ενεργά και η δυναμική της ομάδας ήταν ιδιαίτερα καλή. Με την ολοκλήρωση της συζήτησης, έγινε ανακεφαλαίωση και η ομάδα επιβεβαίωσε τα κύρια σημεία των διαπιστώσεων. Οι γυναίκες εκφράστηκαν θετικά για τη συζήτηση, δήλωσαν πολύ ικανοποιημένες για τη συμμετοχή τους σε μια πολυπολιτισμική ομάδα μεταναστριών, επειδή τους δινόταν η ευκαιρία να ανταλλάξουν απόψεις και διαφορετικά βιώματα σχετικά με τα ζητήματα που συζητήθηκαν. Στο τέλος εκφράστηκαν θετικά σε

ενδεχόμενη συμμετοχή τους σε παρόμοιες συζητήσεις, και δήλωσαν ότι θα ήθελαν να τους κοινοποιηθεί η ερευνητική εργασία.

Αυτοπαρουσίαση: Λανθάνοντα νοήματα από τον τρόπο που η κάθε μετανάστρια επιλέγει να συστηθεί⁴

Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην ομάδα εστιασμένης συζήτησης προέρχονταν από διαφορετικές χώρες: Γεωργία, Ουκρανία, Κένυα, Αλβανία, Σρι Λάνκα. Οι ηλικίες τους κυμαίνονταν από 28 έως 55 χρονών και τα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα από 2 έως 17. Στην αυτοπαρουσίασή τους οι γυναίκες αναφέρθηκαν στην εθνική ταυτότητα, τα έτη μετανάστευσης, καθώς και στους σταθμούς της έμφυλης βιογραφίας, η οποία περιλαμβάνει το γάμο και τη μητρότητα. Στοιχεία που δεν αναφέρονται από όλες όταν συστήνονται είναι η ηλικία, το επάγγελμα και οι σπουδές ή η ειδίκευσή τους.

«I am Zoan, I am 28 years old. I am from Kenya. Kenya is in Africa». Η συνομιλήτρια δηλώνει ήδη τη «φυλετική» απόσταση, προλαβαίνοντας μια πιθανή γεωγραφική άγνοια. Αργότερα γίνεται αντιληπτό ότι η αναφορά της δεν είναι τυχαία, καθώς συνδέει τη φυλετική με τη μεταναστευτική της ταυτότητα. Το «χρώμα» φαίνεται να βαραίνει στη μεταναστευτική της βιογραφία. Τοποθετείται και ανοίγεται συναισθηματικά: *«And I've been here for two years. And it has been hard...and sweet»*. Αργότερα αναφέρει ότι ζει με τη θεία της και ότι είναι άνεργη.

«Είμαι η Mara, 55 ετών, από την Ουκρανία. Εδώ και δέκα χρόνια εργάζομαι στην Ελλάδα, σε μια ίδια δουλειά. Δεν έχω αλλάξει μόλις ήρθα και μέχρι τώρα. Έντεκα χρόνια, οικογενειακή βοηθός. Δεν έχω προβλήματα. Έχω ασφάλεια, έχω- Ποτέ εδώ, στην Ελλάδα, κανείς, όσο έζησα, δεν είχα κάποιο πρόβλημα». Η Mara προτάσσει την εργασιακή της κατάσταση και ασφάλεια. Είναι οικογενειακή βοηθός στο ίδιο σπίτι όλα τα χρόνια που βρίσκεται στην Ελλάδα. Η επανάληψη του γεγονότος ότι είναι στην ίδια εργασία έντεκα χρόνια υποκρύπτει, είτε ένα βαθμό ανίας και κούρασης, είτε επαγγελματισμό. Παράλληλα, η Mara νοιώθει την ανάγκη να αποσυνδέσει την εθνική της καταγωγή από τα συνήθη προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες. Με αυτόν τον τρόπο αυτοπροσδιορίζεται ως ανήκουσα σε μια διαφορετική, «προνομιού-

4. Η παρουσίαση των αφηγήσεων των γυναικών γίνεται με τη χρήση ψευδώνυμων, ώστε να διασφαλιστεί η ανωνυμία.

χα» κατηγορία μεταναστριών. Δεν αναφέρεται στην οικογενειακή της κατάσταση. Στη ροή της συζήτησης, όμως, κάνει λόγο για την κόρη της, η οποία, όταν την επισκέπτεται, αισθάνεται ντροπή για τις συνθήκες ζωής της.

«Είμαι η Anna, είμαι από την Γεωργία. Είμαι εδώ οκτώ χρόνια. Παντρεμένη εδώ και τέσσερα χρόνια. Ο άντρας μου είναι από την Αλβανία και έχω ένα μωρό ένα χρονών». Η Anna μετά από την καταγωγή και τα έτη μετανάστευσης προτάσσει την ιδιότητά της ως συζύγου και μητέρας, καθώς και τη διαφορετική εθνικότητα του συζύγου της. Δεν αναφέρει την επαγγελματική της ιδιότητα και διαδρομή παρά αργότερα, όταν θα διηγηθεί πως εργάστηκε για 2 χρόνια ως εσωτερική οικιακή βοηθός, ενώ σήμερα απασχολείται με τη φύλαξη ενός παιδιού.

«Είμαι η Elena, είμαι από την Αλβανία. Έχω έρθει εδώ πριν από 14 χρόνια. Δεν εργάζομαι, μένω στο σπίτι και φροντίζω τα παιδιά μου». Η αναφορά της Elena στη πολυετή παραμονή στη χώρα φανερώνει την επιθυμία της να παρουσιαστεί ως περισσότερο «ενταγμένη». Στη συνέχεια προτάσσει το γεγονός ότι δεν εργάζεται επειδή φροντίζει τα παιδιά της. Αυτοπροσδιορίζεται μέσα από το ρόλο της ως μητέρας δίνοντας πρωταρχική σημασία στην οικογένεια και την ανατροφή των παιδιών. Η ιδιότητα αυτή δεν της επιτρέπει να εργάζεται. Η Elena φαίνεται να διαφοροποιεί τον εαυτό της, πέραν των άλλων, και ως γυναίκας με σύζυγο που την στηρίζει οικονομικά. Προς το τέλος, όμως, της συζήτησης, θα στραφεί στις υπόλοιπες γυναίκες αναζητώντας πληροφορίες για τους ενδεχόμενους κινδύνους σεξουαλικής παρενόχλησης, εφόσον αποφασίσει να εργαστεί. Παρά την επιθυμία της να ενταχθεί στην αγορά εργασίας φαίνεται να λανθάνει η ανησυχία ως προς τις συνθήκες εργασίας των γυναικών μεταναστριών, ενδεχομένως δε και ως προς μια διαφωνία/σύγκρουση με το σύζυγό της. Μιλάει τα καλύτερα ελληνικά και συμμετέχει δυναμικά στη συζήτηση.

«Εγώ είμαι η Narra, 34 ετών, και εγώ είμαι από τη Σρι Λάνκα, (...) αν το ξέρεις. ... Κεϋλάνη, ναι. Ας πούμε, Ceylon tea... (γέλιο)... Και είμαι με το άντρας μου και έχω ένα παιδί τριάντισι χρονών. Και ασφαλισμένη είμαι. Και δουλεύω 13 χρονών με μία οικογένεια». Η Narra τονίζει και εκείνη τη γεωγραφική «απόσταση» και συνδέει τη γνώση της πατρίδας της με ένα γνωστό προϊόν της. Η εμφατική χρήση, όμως, της αντωνυμίας «εγώ» υποδηλώνει και μια αυτό-αναφορική τοποθέτηση σε αντιδιαστολή από τις υπόλοιπες. Αναφέρει την οικογενειακή της κατάσταση

και προσδιορίζεται επαγγελματικά με έμφαση στη νομιμότητα της διαμονής. Αργότερα αφηγείται την εργασιακή της πορεία. Ζει τα τελευταία 8 χρόνια με την οικογένειά της.

2. Αναλυτική επεξεργασία της εστιασμένης συζήτησης

2.1. Άξονες συζήτησης

Σκοπός της εστιασμένης συζήτησης με θέμα τη στέγαση ήταν η συλλογή δεδομένων που αφορούσε σε ένα πλέγμα διαφοροποιημένων ή κοινών βιωμάτων, απόψεων, στάσεων, αντιλήψεων και κατανοήσεων σχετικά με τις συνθήκες στέγασης και τις συνθήκες, γενικότερα, διαβίωσης των μεταναστριών στο νέο οικιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας μετανάστευσης. Οι άξονες συζήτησης οργανώθηκαν γύρω από τα ζητήματα της *εύρεσης και πρόσβασης* σε κατοικία, τόσο κατά τη φάση της πρώτης εγκατάστασης όσο και κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας, της *ποιότητας των στεγαστικών συνθηκών*,⁵ (ποιότητα διαβίωσης στον ιδιωτικό χώρο), καθώς και της *ποιότητας διαβίωσης στην περιοχή κατοικίας* (χωροθέτηση της εγκατάστασης, χωρικός διαχωρισμός, συνύπαρξη/αποκλεισμός στο δημόσιο χώρο ως πεδίο διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης). Τέλος, στη συζήτηση εντάχθηκαν ζητήματα που άπτονται *καθημερινών σχέσεων και πρακτικών συνύπαρξης μεταξύ των μεταναστριών και των γηγενών στο χώρο της γειτονιάς*. Ανιχνεύοντας τις ποικίλες όψεις της δυναμικής των κοινωνικών επαφών στην καθημερινή ζωή αναδεικνύονται και αξιολογούνται σημαντικά και ευαίσθητα θέματα που αφορούν στις σχέσεις συνύπαρξης μεταναστών και «ντόπιων», τα οποία είναι κρίσιμα για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών.

Αναλυτικά οι κεντρικοί άξονες συζήτησης οργανώθηκαν στα κάτωθι υποθέματα:

5. Ο όρος στεγαστικές συνθήκες αφορά στοιχεία που έχουν καθιερωθεί ως σχετικά για αυτό το θέμα: κανονική ή μη-κανονική κατοικία, η νομική μορφή στέγασης (ιδιοκατοίκηση ή ενοίκιο), η διαθεσιμότητα χώρου (δωμάτια, επιφάνεια κατοικίας), οι εξυπηρετήσεις (ύδρευση, θέρμανση, κουζίνα, λουτρό κλπ.) και η ποιότητα της κατοικίας (θέση στην οικοδομή, παλαιότητα, φυσική κατάσταση, προβλήματα ποιότητας διαβίωσης όπως θόρυβος, υγρασία κ.λπ.).

- άφιξη, εξασφάλιση διαμονής
- εύρεση και πρόσβαση σε στέγη
- ποιότητα στεγαστικών συνθηκών - στάσεις μεταναστριών ως προς τις συνθήκες στέγασης
- περιοχή κατοικίας, επιλογή, προβλήματα
- σχέσεις μεταξύ γηγενών και μεταναστών/μεταναστριών στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο

2.2. Δυσκολίες εύρεσης και πρόσβασης σε κατοικία

Η άφιξη και αρχική εγκατάσταση είναι μια περίοδος που αφήνει εξαιρετικά εκτεθειμένο τον/την μετανάστη/-στρια. Οι δυσκολίες και τα προβλήματα ως προς τη στέγαση συνυπολογίζονται στο πλέγμα των ποικίλων παραμέτρων που επηρεάζουν τις συνθήκες διαβίωσης και ένταξης των γυναικών μεταναστριών στη χώρα υποδοχής. Στην ομάδα συζητήθηκαν, καταρχήν, οι τρόποι και τα προβλήματα εύρεσης και πρόσβασης σε στέγη κατά την περίοδο της αρχικής εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Αναδείχθηκαν ζητήματα εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων, η «σημειολογία» της εποχής εγκατάστασης, οι διαφορετικές μεταναστευτικές πορείες σε σχέση με την εργασία/νομιμότητα και πώς επηρεάζουν την πρόσβαση σε στέγη, ο ρόλος των κοινωνικών/εθνοτικών δικτύων. Αναζητήθηκαν, τέλος, προτάσεις και ιδέες για τη διευκόλυνση των μεταναστριών στα προβλήματα στέγασης.

Δυσκολίες εύρεσης και πρόσβασης σε στέγη που απορρέουν από πλέγμα εθνοτικών/φυλετικών ή έμφυλων διακρίσεων

Οι γυναίκες μετανάστριες με διαφορετικές υποκειμενικές βιογραφικές διαδρομές και, ανάλογα, διαφορετικές εμπειρίες από ομοεθνείς τους αναφέρθηκαν διεξοδικά στο θέμα των διακρίσεων και στους μηχανισμούς «αποκλεισμού» που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες κατά την αναζήτηση ενοικιαζόμενης κατοικίας δίνοντας έμφαση στο στάδιο της πρώτης εγκατάστασης στη χώρα μετανάστευσης. Η Elena από την Αλβανία περιγράφει αναλυτικά τις δυσκολίες πρόσβασης σε κατοικία την εποχή άφίξής της πριν 14 χρόνια. Ισχυρίζεται ότι οι Έλληνες, την εποχή εκείνη, «αρνούνταν» να νοικιάσουν το σπίτι τους σε Αλβανούς. Στην αφήγησή της σχολιάζει ότι αυτήν την εποχή επικρατούσε γενικότε-

ρα ένα κλίμα καχυποψίας, ξενοφοβίας και ρατσισμού απέναντι στους ομοεθνείς της που επηρέαζαν αρνητικά την κοινή γνώμη. Πιστεύει ότι ορισμένες παραβατικές συμπεριφορές συμπατριωτών της ενίσχυαν το αρνητικό κλίμα και στιγμάτισαν τους Αλβανούς ως εθνότητα.

Elena: «...Δεν βρήκαμε σπίτι όχι μόνο επειδή αυτό... Επειδή προερχόμαστε και από την Αλβανία. Υπήρχε μια μεγάλη φασαρία τότε, βγήκανε από τις φυλακές, ήρθανε, και το πήραμε το κακό όνομα όλοι. Δηλαδή άλλαξε όλη η εικόνα, ας πούμε. Και για αυτούς που είχαν έρθει για δουλειά, για μια καλύτερη ζωή, και αυτοί που ήρθανε και παίρνανε κάτι και φεύγανε. Ήτανε, πώς να το πω; Για λίγο. Ερχόταν, έκλεβε, σκότωνε, ας πούμε, ο άλλος, έφευγε. Και μετά, τα άλλα τα πληρώναμε εμείς, οι άλλοι, που μέναμε πίσω. Άρα αυτό ήταν πολύ δύσκολο...».

Η βασική, λοιπόν, δυσκολία στην ενοικίαση κατοικίας, τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης της οικογένειάς της, ήταν η εθνική της ταυτότητα «να τους δεχτούν ως Αλβανούς». Σήμερα δηλώνει ότι δεν αντιμετωπίζει ανάλογα προβλήματα στην εξεύρεση κατοικίας. Η Elena σχολιάζει ότι οι διακρίσεις εις βάρος των Αλβανών, που επικρατούσαν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης τους, έχουν υποχωρήσει. Η ομιλήτρια αποδίδει αυτήν την αλλαγή στην ισχυροποίηση της θέσης τους στην ελληνική κοινωνία, η οποία επιτεύχθηκε βασικά μετά την απόκτηση «χαρτιών».

Elena: «.....Αυτό όμως άλλαξε –η γνώμη μου– η εμπειρία μου, όχι η γνώμη μου, μετά που αποκτήσαμε τα πρώτα χαρτιά μας. Ας πούμε που γραφτήκαμε, που μας πήρανε τα δακτυλικά αποτυπώματα, που άρχισε αυτή η διαδικασία. Μετά ήταν λίγο πιο εύκολο. Δεν μπορώ να πω ότι έχω βρει δύσκολα σπίτι μετά από αυτό. Ας πούμε, μετά το '99-'00, που φτιάχτηκαν τα χαρτιά και όλα αυτά, βρήκαμε και πιο εύκολα».

Αντίθετα, οι μετανάστριες από την Σρι Λάνκα, την Ουκρανία και τη Γεωργία που ήρθαν στην Ελλάδα αντίστοιχα πριν 13, 11 και 8 χρόνια σχολίασαν, με τρόπο κατηγορηματικό, ότι η εθνική ταυτότητα δεν αποτέλεσε εμπόδιο στην πρόσβαση σε στέγη. Κατά τη γνώμη τους το γεγονός αυτό οφείλεται, βασικά, στη σύνδεση της μετανάστευσης με την εργασιακή εξασφάλιση ή και στη στήριξη και διευκόλυνση από μέλη της οικογένειας που είχαν προηγηθεί στην εγκατάσταση στη

χώρα υποδοχής. Η μετανάστρια, ωστόσο, από την Ουκρανία σχολιάζει ότι γενικότερα οι ομοεθνείς της δεν αντιμετώπισαν εθνικές διακρίσεις του τύπου που περιέγραψε η συνομιλήτρια από την Αλβανία υπονοώντας μια, πιθανά, διαφορετική αντιμετώπιση των διαφόρων εθνικοτήτων μεταναστών εκ μέρους των γηγενών.

Mara: «... Από δικό μου χώρα, πολλές γυναίκες καμία προβλήματα δεν είχαν. Βέβαια, δεν θέλανε ποτέ πολυτέλεια, αλλά γκαρσονιέρα, δυάρι πάντα βρισκόταν αυτά τα χρόνια. Από 2000 που είμαι εδώ».

Ως προς τη διαφοροποιημένη στάση των γηγενών απέναντι στις διαφορετικές εθνότητες μεταναστών, σημαντική συμβολή προσέφεραν τα σχόλια και οι απόψεις της μετανάστριας από την Κένυα. Η Zoan σχολιάζει με έντονο τρόπο τις δυσκολίες που έχουν σήμερα οι «έγχρωμοι» στην πρόσβαση σε σπίτι. Στο σημείο αυτό σύγκρινε τη δική της εμπειρία με εκείνη της θείας της, η οποία είχε μεταναστεύσει πριν 24 χρόνια στην Αθήνα και την παρότρυνε να έρθει στην Ελλάδα. Υπογραμμίζει, ότι σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές όπου εκδηλωνόταν από τους γηγενείς συμπόνια και πρακτικές βοήθειας απέναντι σε Αφρικανούς, λόγω της φτώχειας τους, σήμερα βρίσκεται αντιμέτωπη με πολλές δυσκολίες και ένα ιδιαίτερα αρνητικό κλίμα των γηγενών απέναντι στους «έγχρωμους» μετανάστες.

Zoan: «...Because my aunt tells me, when she came, twenty years ago, it was very easy for them to get houses, because everybody knew they were from a place that had problems and everything. And they would help them, because they know they are poor. They would help them».

Επιμένει να καταγγέλλει πρακτικές φυλετικών διακρίσεων εκ μέρους ιδιοκτητών και μεσιτικών γραφείων, τόσο από προσωπικές εμπειρίες, όσο και από τις εμπειρίες των Αφρικανών γνωστών της.

Zoan: «Now it is a bit difficult, and especially for people who are black. (γελάει) Because, like, you go to look for a house and somebody, the owner of the house tells you, “no, I don’t want people from Αφρική. Θέλω κάποιον-”. And it becomes harder. Sometimes, if you don’t have papers, passports- like people who use their pink cards, the other asylum papers, for the refugees it is hard. They will tell you, “we won’t give you”. They cannot give you a house because you don’t

have papers, you need to have...No! He does not give house to black people. He does not. Black people ...I have a friend. I have a friend who was looking for a house, a young girl. She was 27 years old. She wanted a house of 200 euro. I go to look for a house in an office very close to my home. And then I see there is a house. That person who has that place knows me, because he knows I live opposite. He knows I live with my aunt. He knows my aunt for many years. So, he tells me "yes, there is a house. If it is for you, there is a house". Because he knows me and he knows where I come from. But when I come the next day with this girl, he tells me the house is gone. Now, there is somebody who works there. The person who is working there is black and he knows me. And I tell him, "how come you told me yesterday there is a house and today I come and they tell me there is no house?" He tells me, "my boss does not give houses to black people. He does not. That girl did not get a house....But my cousin, he is 30 years, he cannot find a house. Because every time- Even a job he cannot find. Every time he go to look for a house or a job, «όχι, δεν θέλω μαύρο».

Η Ζοαν τονίζει ότι η φυλετική διάκριση εις βάρος των ομοεθνών της απευθύνεται ακόμη και σε άτομα που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στην Ελλάδα και κατέχουν ελληνικό διαβατήριο. Η μετανάστρια από την Κένυα αισθάνεται ότι εξωθείται στο περιθώριο του συστήματος στέγασης λόγω της εθνοτικής της ταυτότητας. Ισχυρίζεται ότι η δυσκολία πρόσβασης σε κατοικία συνδέεται αποκλειστικά με τις διακρίσεις εις βάρος των «έγχρωμων» μεταναστών. Με αυτήν την άποψη συμφώνησαν, καταρχήν, όλες οι υπόλοιπες γυναίκες, επιβεβαιώνοντας και από τις δικές τους εμπειρίες, ότι η στάση της ελληνικής κοινωνίας σήμερα απέναντι σε αυτήν την εθνοτική κατηγορία μεταναστών είναι αρνητική και συνιστά σοβαρό εμπόδιο στην πραγματοποίηση του μεταναστευτικού τους σχεδίου.

Αννα: Μπορεί να μη θέλουνε τους Γεωργιανούς και Αλβανούς, αλλά τους μαύρους δεν τους θέλουνε πιο πολύ από εμάς....το χρώμα τα κάνει όλα λίγο πιο δύσκολα...

Ελενα: Θέλω να πω κάτι, ότι συμφωνώ με την Ζοαν για το λόγο ότι αυτό που νιώθει η Ζοαν τώρα το ένιωθα εγώ το 2000, όταν ήρθα. Δεν θέλανε να δούνε Αλβανούς μετανάστες, ας πούμε. Όταν έλεγες «είμαι Αλβανός», έφευγε ο άλλος μακριά. Ή στην πολυκατοικία παρα-

πονιόνταν όλοι ότi δεν θέλουμε Αλβανούς μέσα. Τώρα δεν συμβαίνει αυτό μ' εμάς. Τους έχω ακούσει σε συζήτηση που κάνουμε, τώρα που μιλάω καλά Ελληνικά ας πούμε, που συζητώ με διάφορες γυναίκες στην πολυκατοικία ή λένε «μας πνίξανε οι μαύροι». Ότi έχουν (πα-
ραπονεθεί) τζάμπα για τους Αλβανούς, ας πούμε. «Τώρα αυτούς τι να τους κάνουμε; Αυτοί είναι!» και «μακριά από τους μαύρους, να μην τους βάλουμε στην πολυκατοικία». Ακούς διάφορα. Οπότε συμφωνώ με τη Ζοαν ότi αυτό που τους ενοχλεί τώρα είναι οι μαύροι.

Κατά τη γνώμη της Elena από την Αλβανία η μεταστροφή του αρ-
νητικού κλίματος απέναντι στους ομοεθνείς της δε σημαίνει την άρση των εθνοτικών διακρίσεων αλλά τη μετατόπισή τους σε άλλες ομάδες μεταναστών, κυρίως «έγχρωμων», οι οποίοι εγκαθίστανται τα τελευ-
ταία χρόνια στην Ελλάδα. Απευθύνεται με συμπάθεια προς τη μετα-
νάστρια από την Κένυα και σχολιάζει ότi «..αν βρεθεί κάτi χειρότερο θα φύγουν από εσάς... έτσι ήτανε και με μας τους Αλβανούς πριν...».

Η Nara από την Σρι Λάνκα συνδράμει στη συζήτηση και αφηγείται ανάλογες εμπειρίες διακρίσεων εις βάρος «έγχρωμων» μεταναστών.

Nara:.. In the former house where we had lived, it was (...) and the lady she liked us very much. When we- Because the house is small, when I deliver the baby, I wanted to go to another place. And she wanted to give for someone who can trust. Black people came who need the house and I have tell about the story for the house owners. She said, "oh, no black people, please".

Όλες οι γυναίκες συγκλίνουν στις απόψεις τους ως προς τις φυλε-
τικές διακρίσεις που αντιμετωπίζουν οι «έγχρωμοι μετανάστες» στην αναζήτηση ενοικιαζόμενης κατοικίας. Ωστόσο, ορισμένες εξ αυτών αποδίδουν τις πρακτικές απόρριψης, μεταξύ άλλων, και σε αρνητικές εμπειρίες που ενδέχεται να είχαν οι ιδιοκτήτες με ενοικιαστές μετανά-
στες. Διατυπώνουν, δηλαδή, μια επιφύλαξη κατά πόσον η απόρριψη συναρτάται αποκλειστικά με παγιωμένες ρατσιστικές αντιλήψεις των γηγενών ή αιτιολογείται από συμπεριφορές ενοικιαστών μεταναστών που είναι επιβλαβείς για την περιουσία του ιδιοκτήτη.

*Nara: «..Αν κλέβουν, αν δεν πληρώνουν το ενοίκιο, αν ζουν πολλοί μαζί»
... Not because of the colour. Maybe there are before some black people who lived and they did not pay the rent. That's the story».*

Elena: «...Υπάρχει και κάτι άλλο που δεν δίνουν σπίτια. Η γνώμη μου. Ας πούμε που παραπονιούνται οι ιδιοκτήτες, στην πολυκατοικία μου τουλάχιστον ή σε όσες πολυκατοικίες έχω αλλάξει. Ότι, όταν έρχονται πολλοί μαύροι, 3 από την Ινδία ή Μπαγκλαντές, ή ξέρω εγώ από πού, κάθονται πολλά άτομα στο σπίτι. Ας πούμε, 10 άτομα, 15 άτομα, και αυτό χαλάει το σπίτι. Και δεν τους αρέσει αυτό το πράγμα. Και εκεί σταματάνε (παράλληλες ομιλίες) (...) αυτά τα λεφτά. Είπε ένας που ήτανε στην πολυκατοικία ότι έβγαζε έξω 15 στρώματα, ας πούμε, όταν έφυγαν, τους έδωσε αυτός. Τους έδωσε τελικά απ' το σπίτι, και έβγαλε έξω (γέλια) - Λέει «πιο πολλά πλήρωσα παρά πήρα. Άρα δεν θέλω».

Η μετανάστρια από την Αφρική αντέδρασε έντονα στα παραπάνω σχόλια που αποδίδουν τις πρακτικές απόρριψης και άρνησης ενοικίασης κατοικίας σε τυχόν δυσάρεστες εμπειρίες των ιδιοκτητών. Υπογράμμισε με έμφαση ότι ανάλογες συμπεριφορές προέρχονται όχι μόνο από «έγχρωμους» αλλά και «λευκούς» ενοικιαστές, πράγμα το οποίο δε δικαιολογεί μια επιλεκτική στάση άρνησης ενοικίασης απέναντι σε «έγχρωμους». Επιμένει κατηγορηματικά και καταγγέλλει ότι ο αποκλεισμός των «έγχρωμων μεταναστών» από το σύστημα στέγασης οφείλεται σε φυλετική διάκριση εις βάρος τους. Ο ρατσισμός με βάση το χρώμα και ο στιγματισμός των «εγχρώμων» συνιστά, κατά τη γνώμη της, τον κυρίαρχο λόγο απόρριψής τους.

Zoan: «No! He does not give house to black people. He does not. Black people...».

Nara: «Why they are not giving? Because of the colour or cheating?...».

Zoan: «But even the white people can refuse to pay. It is not only black people who refuse to pay. You understand my point?...».

Στο ερώτημα των έμφυλων διακρίσεων υπερίσχυσε μεταξύ των γυναικών η άποψη ότι το φύλο συνήθως διευκόλυνε παρά δυσχέραινε τη διαδικασία εύρεσης και πρόσβασης σε κατοικία. Οι γυναίκες σχολίασαν ότι η πλειονότητα των ιδιοκτητών εκδηλώνει εμπιστοσύνη στις γυναίκες και, συχνά, τις προτιμά ως ενοίκους..

Nara: «...Easier. Maybe the way they speak, they must be trusting».

Elena: «... όταν νοικιάζει σπίτι μια γυναίκα, λένε «τι θα κάνει η γυναίκα; Γυναίκα είναι...Άμα μπει άντρας μέσα, (γέλια)..»

Anna: «θα μου το ρημάξει!»

Κατά τη γνώμη μας, ωστόσο, αυτή η στάση φαίνεται να μην είναι άμοιρη έμφυλων προκαταλήψεων. Στις γυναίκες αποδίδονται έμφυλα χαρακτηριστικά στα οποία αναγνωρίζονται φυλετικά στερεότυπα, όπως αυτά της νοικοκυροσύνης, της ήπιας συμπεριφοράς και του τρόπου έκφρασης, ή της καλύτερης σχέσης των γυναικών με το χώρο που λειτουργούν ως πλεονεκτήματα και ευνοούν τις γυναίκες κατά την επιλογή χρήστη κατοικίας.

Παρά τις διαφορετικές βιογραφικές διαδρομές και τις διαφαινόμενες διαφορετικές υποκειμενικές αντιλήψεις και στάσεις απέναντι σε ζητήματα των εθνοτικών/φυλετικών διακρίσεων, οι συμμετέχουσες συμφωνούν ότι πρακτικές απόρριψης και διακρίσεων εκ μέρους των γηγενών μεταβάλλονται χρονικά και μετατοπίζονται ανάμεσα στις ποικίλες εθνότητες μεταναστών. Από τη συμπάθεια και την ανεκτικότητα προς το «φτωχό» μετανάστη τα χρόνια πριν την έκρηξη του μεταναστευτικού ρεύματος (πριν το 1990), η κοινωνία υποδοχής άλλαξε προσλήψεις, αντιλήψεις και πρακτικές διαμορφώνοντας, κάθε φορά, στερεότυπα καθώς και πρακτικές εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων με θύματα διαφορετικές εθνότητες μεταναστών. Το πρώτο κύμα του μεταναστευτικού πληθυσμού, κατά κανόνα αλβανικής καταγωγής, βίωσε πρακτικές διακρίσεων, καχυποψίας και απόρριψης, ενώ σήμερα ανάλογες πρακτικές έχουν μετατοπιστεί και κατευθύνονται προς τους «νεοεισερχόμενους», κυρίως «έγχρωμους», μετανάστες. Οι τελευταίοι αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα διαμονής και, συχνά, ωθούνται σε ακραία περιθωριακές συνθήκες διαβίωσης. Υπογραμμίστηκε, ωστόσο, ότι τυχόν αρνητικές εμπειρίες ιδιοκτητών με ενοικιαστές μετανάστες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή στερεοτύπων και ενισχύουν πρακτικές απόρριψης και στα ζητήματα που αφορούν τη στέγαση.

Δυσκολίες που απορρέουν από τις συνθήκες νομιμότητας και εργασίας

Σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τον τρόπο και τις δυσκολίες πρόσβασης σε σπίτι θεωρείται η ύπαρξη ή μη «χαρτιών» (νομιμότητα) και η σταθερότητα στην εργασία. Όλες οι γυναίκες συναινούν ότι η απουσία «χαρτιών» και, συχνά, η μη μόνιμη ή η επισφαλής εργασία

την πρώτη περίοδο εγκατάστασης, εντείνουν τις δυσκολίες πρόσβασης στην «αγορά κατοικίας», περιορίζουν τις επιλογές σε προβληματικές συνθήκες στέγασης, ενώ, συχνά, καθιστούν τους μετανάστες θύματα εκμετάλλευσης από τους ιδιοκτήτες. Τόσο η πρόσβαση σε κατοικία όσο και η διάρκεια παραμονής σε αυτήν εξαρτάται αποκλειστικά από τις «διαθέσεις» του ιδιοκτήτη. Υπογραμμίζεται ότι στο βαθμό που δεν δύνανται να κάνουν συμβόλαια, αδυνατούν να επικαλεστούν τα δικαιώματά τους και νοιώθουν ανίσχυρες απέναντι σε πρακτικές εξώσεις.

Elena: «...Δεν είχαμε συμβόλαιο για να υποστηρίξουμε το- τη διαμονή μας εκεί...».

Η πλειονότητα των γυναικών υποστηρίζει ότι η εργασιακή ένταξη περιορίζει το πλέγμα των εμποδίων πρόσβασης στη στέγαση και διασφαλίζει, γενικότερα, τις συνθήκες μιας, συχνά άνισης, συγκριτικά με τους γηγενείς ενοικιαστές, αλλά κατά κάποιον τρόπο ελεύθερης διαπραγμάτευσης με τους ιδιοκτήτες. Η νομιμότητα και η εργασιακή αποκατάσταση αίρει, συνήθως, το καθεστώς «ομηρίας» που βιώνουν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Οι γυναίκες συμφωνούν, επίσης, ότι όσον αφορά στις μετανάστριες που έρχονται να εργαστούν ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί η εργασία είναι αυτή που τους εξασφαλίζει τη στέγη και τις απαλλάσσει από τις δυσκολίες της πρώτης εγκατάστασης.

Οι συμμετέχουσες συναινούν ότι ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα στέγης αντιμετωπίζουν, σήμερα, ορισμένες ομάδες νεοεισερχομένων μεταναστών από χώρες όπως η Λιβύη, ο Λίβανος κ.ά, οι οποίοι δεν έχουν χρήματα, εργασία ή χαρτιά και εξαναγκάζονται να συνωστίζονται σε ακατάλληλους χώρους στέγασης ή να διαβιούν ως άστεγοι.

Nara: «... During the winter they look for old houses, they break in and they sleep there. During summer they sleep in the park. Very many people. ...Έχουμε πάρα πολύ κόσμο που έρχεται από Λιβύη και Lebanon και δεν έχει ούτε λεφτά ούτε ρούχα, τίποτα. Μόνο με τα ρούχα του. Και μένουν στο δρόμο».

Εν κατακλείδι, η νομιμοποίηση της παραμονής στη χώρα μετανάστευσης και η πρόσβαση στην αγορά εργασίας διευκολύνει την πρόσβαση σε κατοικία, ενώ, αντίθετα, η μη πλήρωση αυτών των προϋποθέσεων οδηγεί, συχνά, σε ανασφαλή και ακατάλληλη στέγαση, ενώ

δεν αποκλείεται η διαβίωση σε υποβαθμισμένες και περιθωριακές συνθήκες.

Τα κοινωνικά και εθνοτικά δίκτυα στήριξης

Τα οικογενειακά αλλά και τα κοινωνικά δίκτυα των ομοεθνών, κατά γενική ομολογία, φαίνεται να στηρίζουν και να διευκολύνουν την πρόσβαση σε στέγη, κυρίως στα πρώτα χρόνια εγκατάστασης, αλλά και στη διάρκεια της μεταναστευτικής πορείας. Ο βαθμός και το είδος στήριξης από μέλη της οικογένειας ή ομοεθνείς που έχουν ήδη μεταναστεύσει επηρεάζει το βαθμό δυσκολίας στην πρόσβαση σε στέγη. Όταν έχουν προηγηθεί στη μετανάστευση μέλη της ευρύτερης ή στενής οικογένειας τότε διευκολύνεται η εγκατάσταση, είτε με την προσφορά προσωρινής ή και μονιμότερης διαμονής, είτε με τις εγγυήσεις που παρέχουν προς τους ιδιοκτήτες διευκολύνοντας στην ενοικίαση του σπιτιού ή και ακόμη επειδή γνωρίζοντας λίγο τη γλώσσα μεσολαβούν στην πρώτη εγκατάσταση των συμπατριωτών τους.

Η Elena, μέχρι να στεγαστεί κάπου με τον σύζυγό της, φιλοξενήθηκε στο ημιυπόγειο δωάρι που διέμεναν ο σύζυγος της με τα ξαδέλφια του που είχαν ήδη πριν 2-3 χρόνια μεταναστεύσει από την Αλβανία στην Αθήνα. Η Zoan, όταν ήρθε από την Κένυα, φιλοξενήθηκε και παραμένει ακόμη, εδώ και 2 χρόνια, στο σπίτι της θείας της. Η Anna, όταν πρωτοήρθε από την Γεωργία, έμεινε στο σπίτι της μητέρας της, η οποία ήταν ήδη εγκατεστημένη στην Αθήνα, ενώ οι συνομιλήτριες από την Ουκρανία και τη Σρι Λάνκα εγκαταστάθηκαν, άμεσα ή μετά από μια προσωρινή διαμονή σε ξενοδοχείο, ως εσωτερικές βοηθοί στο σπίτι των εργοδοτών και δε βίωσαν τις πρώτες δυσκολίες εγκατάστασης.

Η στήριξη από μέλη της οικογένειας λύνει προσωρινά το πρόβλημα της άμεσης εγκατάστασης. Η στήριξη από τα κοινωνικά δίκτυα που έχουν αναπτύξει στη μεταναστευτική τους πορεία με κυριότερο αυτό που έχει διαμορφωθεί στον εργασιακό χώρο διευκολύνει σημαντικά όταν θα αυτονομηθεί η μετανάστρια με την οικογένεια της σε δικό της σπίτι. Ωστόσο, όλες οι συμμετέχουσες επιμένουν ότι είναι συχνές οι εμπειρίες όπου το άτυπο δίκτυο των σχέσεων δεν μπορεί να βοηθήσει όταν βρίσκονται αντιμέτωπες με τις επιλογές του κάθε ιδιοκτήτη ή του μεσιτικού γραφείου και βιώσουν σε ατομικό επίπεδο

τις διακρίσεις και τον αποκλεισμό. Οι ομιλήτριες ομογνωμούν ότι ακόμα και αν απευθυνθούν σε γραφεία οργανωμένα, σε συλλόγους ή και σε δικηγόρους, δαπανώντας χρήματα, δεν υποστηρίζονται ουσιαστικά και εξαρτώνται, αποκλειστικά, από τη «φιланθρωπία» («...εκτός αν υπάρχει κάποιος φιλάνθρωπος») κάποιου ιδιοκτήτη να τους δεχτεί ως ενοίκους.

Τα άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας βοηθάνε, επίσης, στην «ανακύκλωση» των κατοικιών ενδοεθνοτικά. Η πρακτική αυτή αφορά στις νεότερες ομάδες μεταναστών, κυρίως έγχρωμων, που αντιμετωπίζουν, σήμερα, ιδιαίτερα σοβαρό πρόβλημα εύρεσης στέγης λόγω φυλετικών διακρίσεων.

Zoan:... So, most of the people- Like, when I move from a house, I have to- It is hard for us to give a house back to the owner. I have to look for somebody else to use my agreement to give him the house. Because it is hard to get a house.

Η Zoan σχολιάζει ότι η προσπάθεια ιδιαίτερα των Αφρικανών να απευθυνθούν για βοήθεια σε γραφεία ή δικηγόρους που βοηθούν πρόσφυγες δεν αποφέρει, συνήθως, αποτέλεσμα και αναγκαστικά επιστρέφουν στο σύστημα εύρεσης στέγης μέσω γνωστών ή φίλων και των δικτύων τους με Έλληνες εργοδότες. Ως ασφαλιστική δικλείδα λειτουργεί η αλυσίδα «*The chain*». Μπορεί να είναι ο προηγούμενος ιδιοκτήτης, ένας συγγενής, ένας φίλος. Στο σημείο αυτό αναδύθηκε ένα καινούργιο στοιχείο, που αργότερα ενισχύθηκε: Η ανάγκη του τριτεγγυητή, η παρουσία του τρίτου προσώπου που διαμεσολαβεί. Στη σημερινή ελληνική κοινωνία χρειάζεται ένας διαμεσολαβητής για να εγγυηθεί: «*the third person to guarantee in order to have the house*».

Zoan: «.. Ok, sometimes you try to look for help from other people. Like, there are offices, refugee lawyers that help refugees. Or sometimes you go to a lawyer whom you pay money, but most of the time they tell you it's hard, because these are the laws and these- You find you don't have enough help. And so you go back to the same thing of trying to go to look for your friend who has a house; a friend maybe who has Greek employer who can help her find a house. So she will move from her house and then she look for a house through her boss».

Η αρχική τοποθέτηση ως προς το ρόλο των δικτύων αλληλοβοήθειας φαίνεται να μετατοπίζεται προς το τέλος της συζήτησης. Οι ομιλήτριες συμφώνησαν ότι συχνά οι εθνικές κοινότητες ή οι σύλλογοι δεν υποστηρίζουν και δε δραστηριοποιούνται δυναμικά, ώστε να αντιμετωπίσουν τα σοβαρά προβλήματα στέγασης –ιδιαίτερα στο αρχικό στάδιο εγκατάστασης– τα οποία, συχνά, οδηγούν στο περιθώριο του συστήματος στέγασης. Οι μετανάστριες, παρά τις διαφορετικές εμπειρίες, φαίνεται να καταλήγουν περισσότερο στην άποψη ότι η καλή μαρτυρία και η μεσολάβηση ενός εγγυητή διευκολύνει και μεταβιβάζει «ευκολίες» σύστασης.

Προτάσεις

Στο τέλος της συζήτησης αυτής της ενότητας καταγράφηκαν οι απόψεις των συνομιλητριών για την αντιμετώπιση των αρχικών δυσκολιών εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής. Οι γυναίκες προβληματίστηκαν και φάνηκε να είναι σκεπτικές και απαισιόδοξες. Ωστόσο, στην παρέμβαση της μετανάστριας από την Αλβανία να δημιουργηθεί ένας πολύ-εθνικός σύλλογος που να αντιπροσωπεύει όλες τις εθνικότητες των μεταναστών με στόχο την παροχή διευκολύνσεων και βοήθειας στην αρχική και δυσκολότερη φάση της εγκατάστασης, αντέδρασαν θετικά και θα ήθελαν να το υποστηρίξουν οικονομικά. Θεωρούν ότι η αλληλεγγύη και η συνεργασία μεταξύ των διαφόρων εθνικοτήτων μεταναστών ενδυναμώνει τη θέση και τις διεκδικήσεις τους στην κοινωνία υποδοχής. Στο σημείο αυτό εκφράστηκε, ιδιαίτερα από την ομιλήτρια που προέρχεται από την Αλβανία, έντονη διαμαρτυρία και κριτική προς την ελληνική πολιτεία για μη τήρηση των υποχρεώσεων της απέναντι στους μετανάστες, παρόλο που υποστηρίζεται οικονομικά για σχετικές δράσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Κατά τη γνώμη της υπάρχει σοβαρό έλλειμμα πολιτικής για την αντιμετώπιση των κρίσιμων προβλημάτων στέγασης των νεοεισερχόμενων μεταναστών.

2.3. Ποιότητα στεγαστικών συνθηκών – στάσεις

Στην ενότητα αυτή συζητήθηκαν ζητήματα σχετικά με τις συνθήκες στέγασης των μεταναστριών που αφορούν στην ποιότητα κατοικίας και στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στον ιδιωτικό χώρο ζωής. Ανιχνεύτηκε η στεγαστική διαδρομή στη μεταναστευτική πορεία, ο

βαθμός ικανοποίησης, οι διαψεύσεις και οι ανάγκες/προσδοκίες και επιθυμίες τους σχετικά με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης.

Στέγαση των μεταναστριών εσωτερικών οικιακών βοηθών

Από τις πέντε γυναίκες που συμμετείχαν στη συζήτηση η Mara, μετανάστρια από την Ουκρανία, είναι εσωτερική οικιακή βοηθός και κατοικεί σε διπλοκατοικία, η Anna από την Γεωργία έχει εμπειρία ως εσωτερική (δύο χρόνια) αλλά σήμερα ζει με την οικογένειά της σε δικό της χώρο, ενώ η μετανάστρια από τη Σρι Λάνκα (Nara) υπήρξε μια εποχή εσωτερική, ενώ εδώ και 8 χρόνια ζει σε ενοικιασμένο σπίτι με την οικογένειά της.

Οι γυναίκες που εργάζονται ή είχαν εργαστεί ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί αναφερόμενες στις εμπειρίες τους ως προς τις συνθήκες στέγασης στο χώρο εργασίας τους, αλλά και σε αντίστοιχες εμπειρίες γυναικών ομοεθνών τους, εκφράστηκαν με ιδιαίτερα αρνητικό τρόπο. Ανάλογη γνώμη είχαν και οι υπόλοιπες γυναίκες από εμπειρίες ομοεθνών τους ή φίλων τους. Στη συζήτηση αναδείχθηκαν προβλήματα έλλειψης ιδιωτικότητας, αναγκαστικής συστέγασης, ή και χρήσης ίδιας κλίνης με τα άτομα που περιποιούνται, καθώς και προβλήματα στέγασης σε ακραία προβληματικές και ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης.

Mara: «...Σε παίρνουν στη δουλειά και λένε ...εδώ έχουμε μόνο ένα κρεβάτι και πρέπει να κοιμηθείς μαζί με τον παππού...υπάρχει δωμάτιο. Και πρέπει – άρρωστη γιατί ή παππούς και σε παίρνουν και λένε να κοιμηθείς μαζί...».

Οι γυναίκες υπομειδιώντας αφηγούνται καταστάσεις «στέγασης» σε πολυθρόνα, σε καναπέ στο καθιστικό, συστέγαση με τα παιδιά –ενώ το νοικοκυριό διαθέτει δωμάτιο– ή στέγασης σε χώρο ακατάλληλο (αποθήκη χωρίς στοιχειώδεις ανέσεις, δωμάτιο με ρωγμές στο ταβάνι κλπ).

Mara: Έχει πέσει τώρα στο δεύτερο όροφο, το ταβάνι μου. Και όταν είδανε τα παιδιά μου εκεί, μου λένε «Μαμά! Εσύ εκεί ζεις;» «Ναι», λέω «και κοιμάμαι εκεί... (γέλια)...Σ' αυτό το δωμάτιο,, λέω «κοιμάμαι.» Τι να κάνω; Όλο ταβάνι είναι– βλέπω ουρανό, αλλά εγώ εκεί κοιμάμαι...»

Anna: «Και πρώτη φορά όταν φύγαμε σε ένα νησί, αυτοί πήγανε διακοπές δηλαδή, αντί να με βάλουνε στο σπίτι, εκεί που μένανε, με είχανε βάλει στην αποθήκη. (γέλια)...»

Οι συνομιλήτριες προσλαμβάνουν τις ακραίες αυτές συνθήκες στέγασης και τη μη παραχώρηση ιδιωτικού χώρου ως μια συμβολική πράξη που δηλώνει εκ μέρους των εργοδοτών την κατώτερη θέση που προσδίδουν στις μετανάστριες οικιακές βοηθούς. Αντιλαμβάνονται, δηλαδή, αυτή τη συμπεριφορά ως ταξική διάκριση δηλωτική της κατώτερης εργασίας τους και καθόλου ως διάκριση λόγω φυλετικής ή εθνοτικής κατωτερότητας.

Elena: «...δεν έχεις ίσα δικαιώματα, σαν ανθρώπινο πλάσμα. Σε βλέπει σαν κατώτερο. Ότι εσύ είσαι για να με εξυπηρετείς, άρα δεν μπορούμε να είμαστε στην ίδια θέση, σε ίση θέση, αλλά πρέπει να είσαι λίγο πιο κάτω. Ή να μην έχεις δικό σου δωμάτιο ή να κοιμάσαι στον καναπέ ή κάτι. Να βρω κάτι για να φαίνεται ότι είσαι κατώτερος από εμένα, να με εξυπηρετείς».

Τέλος, αναδείχθηκε το πρόβλημα και ο φόβος των γυναικών απέναντι σε συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας. Οι αφηγήσεις για σχετικά περιστατικά εμπειρείχαν και σκωπτικά σχόλια, λόγω της μεγάλης ηλικίας των «δραστών». Οι ομιλήτριες συναινούν ότι οι γυναίκες που εργάζονται ως οικιακές βοηθοί είναι ευάλωτες και ανίσχυρες σε συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης και, ως εκ τούτου, βιώνουν, συχνά, εργασιακή ανασφάλεια. Η πιθανότητα έκθεσης σε κίνδυνο σεξουαλικής παρενόχλησης αποθαρρύνει αρκετές στην επιλογή αυτού του τύπου εργασίας. Ορισμένες μετανάστριες ομολογούν ότι τα όρια παρενόχλησης και πρόκλησης είναι αμφισβητήσιμα και, συχνά, για να μην δημιουργήσουν πρόβλημα στην οικογένεια τους αναγκάζονται, με διακριτικό τρόπο και χωρίς αναφορά στο θέμα, να αποχωρίσουν και να αλλάξουν εργασία. Η ομάδα έδειξε να συμφωνεί ότι τα ζητήματα που αναδείχθηκαν είναι ενδεικτικά του τρόπου που ζουν οι γυναίκες που εργάζονται ως εσωτερικές χωρίς, ωστόσο, να αποκλείουν ότι υπάρχουν και οικογένειες που φέρονται περισσότερο «ανθρώπινα» στις μετανάστριες που τους εξυπηρετούν.

Στέγαση σε αυτόνομο σπίτι

Η πρόσβαση σε κατοικία κατά την πρώτη φάση εγκατάστασης είναι για το σύνολο των συνομιλητριών ταυτόσημη με την πρόσβαση σε οικονομικό σπίτι.

Elena: «... Γιατί στην αρχή δεν ψάχνεις πολυτέλειες. Απλά ψάχνεις ένα σπίτι για να μπεις μέσα. Δεν τίθεται θέμα μ' αρέσει ή δεν μ' αρέσει. Ψάχνεις την τιμή, ψάχνεις κάτι να μπεις μέσα. Τι άλλο;»

Οι μετανάστριες από την Αλβανία, τη Γεωργία και την Σρι Λάνκα που ζουν σήμερα με την οικογένεια τους σε αυτόνομο σπίτι αφηγούνται με έντονο τρόπο και αρνητικά συναισθήματα τις εμπειρίες τους από την κατάσταση των διαμερισμάτων που είχαν την οικονομική δυνατότητα να ενοικιάσουν. Σε αυτήν την ενότητα η ομιλήτρια από την Αλβανία, έχοντας τη μεγαλύτερη εμπειρία στη στεγαστική διαδρομή, συμμετείχε δυναμικά και είχε να αφηγηθεί πολλές ιστορίες σχετικά με τις συνθήκες στέγασης. Στα βασικά σημεία της αφήγησής της συμφώνησε η πλειονότητα των ομιλητριών. Η Elena από την Αλβανία σχολιάζει, χαρακτηριστικά, ότι τα σπίτια που μπορούν να νοικιάσουν οι μετανάστες είναι, κατά κανόνα, «για τα μπάζα» και συνδέει την τιμή του ενοικίου με την κατάσταση και τις ποιοτικές συνθήκες του σπιτιού.

Elena: «....άμα βρω ένα σπίτι για την τσέπη μου, θα είναι χάλια!...»

Η μετανάστρια από την Αλβανία περιγράφει την απόγνωσή της μπροστά στην κατάσταση των περισσότερων διαμερισμάτων που διέμενε κατά τη στεγαστική της διαδρομή και σχολιάζει ότι ένοιωσε να προσβάλλεται ως άνθρωπος.

Elena: «...Όταν μπαίνεις μέσα στο σπίτι λες «μα τι είμαι; Ζώο και να μπω εδώ μέσα;» Δηλαδή δεν τα φτιάχνουν καθόλου. Θέλει να το νοικιάσει χωρίς να το βάλει το χέρι. Ένα σπίτι θέλει συντήρηση. Δεν είναι έτσι....

Εν ολίγοις, η προσωπική στεγαστική διαδρομή αλλά και η εμπειρία μέσω των ομοεθνών της περιγράφεται ως αποκαρδιωτική. Τα περισσότερα διαμερίσματα ήταν σε πολύ κακή κατάσταση, με πολλά προβλήματα φθορών, υγρασιών ή προβλήματα στην υδραυλική και

ηλεκτρολογική υποδομή. Ήταν διαμερίσματα ημιυπόγεια ή ισόγεια σε παλιές πολυκατοικίες εγκαταλελειμμένα από τους ιδιοκτήτες, οι οποίοι δεν αναλάμβαναν τη δαπάνη ούτε για στοιχειώδεις εργασίες επισκευής. Συχνά, αναγκάζονταν οι ίδιοι να δαπανήσουν χρήματα για τις απολύτως αναγκαίες μικροεπισκευές όταν, όμως, η δαπάνη υπερέβαινε τις οικονομικές δυνατότητές του νοικοκυριού αναγκάζονταν να αλλάξουν σπίτι.

Elena: «...Μέσα είναι το χάλι! Και σου λέει αυτό. Τι αυτό και το άλλο; Το πάτωμα, το μπάνιο, όλα είναι χάλια! Παλιά! Είναι μπούκωμα, είναι βρωμιά! Μεγάλη βρωμιά. Βρωμιά και υγρασία. Το κάνουν στους μετανάστες, γιατί τους βρίσκουν σε δύσκολη θέση να βρουν σπίτι...».

Elena: Πολύ χάλια το σπίτι. Το έφτιαξε ο άντρας μου, χωρίς να βάλει ο ίδιος τίποτα στην τσέπη του. Το έβαψε, το (έραψε)... Πώς το λένε; Είχε προβλήματα με τα καλοριφέρ, με το μπάνιο, με.. με διάφορα. Αναγκαστικά φύγαμε και από εκεί. Είχε συνέχεια διαρροή το τέτοιο, χαλάει το ένα, χαλάει το θερμοσίφωνα. Έμπαινε ο αέρας από παντού γιατί οι μπαλκονόπορτες κι αυτά ήταν πολύ χάλια...».

Ανάλογες εμπειρίες προβλημάτων περιγράφει και η μετανάστρια από την Σρι Λάνκα. Τα διαμερίσματα, συμφωνεί και εκείνη είχαν πολλά προβλήματα υγρασίας, ελλείψεις σε στοιχειώδη εξοπλισμό (π.χ. νιπτήρα), φθορές και κατασκευαστικά προβλήματα λόγω παλαιότητας και απουσίας συντήρησης.

Nara: «...when it is raining, sometimes the water is dripping from the top on the floor...».

Λιγότερα προβλήματα συνάντησε η μετανάστρια από τη Γεωργία εφόσον βοηθήθηκε από τη μητέρα της και τα κοινωνικά δίκτυα μέσω της «καλής οικογένειας» των εργοδοτών της.

Όλες οι συμμετέχουσες συμφώνησαν ως προς την ποιότητα των διαμερισμάτων που απευθύνονται στην οικονομική δυνατότητά τους. Κατά κανόνα, ήταν μικρά διαμερίσματα παλαιού οικιστικού αποθέματος, χαμηλής ποιότητας, σε χαμηλούς ορόφους, εγκαταλελειμμένα από άποψη συντήρησης από τους ιδιοκτήτες. Κατά την άποψη των περισσότερων ομιλητριών ήταν διαμερίσματα ακατάλληλα –τουλάχιστον κάποια εποχή– για την ελληνική αγορά κατοικίας.

Elena: «...Γιατί ο Έλληνας– Τώρα, δεν ξέρω, η γνώμη μου είναι ότι δυσκολεύονται και οι Έλληνες τώρα με την κρίση που υπάρχει. Όμως πριν ο Έλληνας έπαιρνε το– έλεγε “γιατί να πληρώνω 400 ευρώ ή 500 ενοίκιο; Θα πάρω δάνειο, θα πάρω καινούργιο σπίτι”. Έμπαινε σε καινούργιο σπίτι. Άρα μείνανε όλα τα παλιά και όλα τα παλιατζούρα για να μείνουμε– μείνανε στους μετανάστες! Λογικό, επειδή μπορεί να βρεις και ένα καλό σπίτι, όμως το σπίτι μπορεί να είναι 600 ευρώ. Να είναι περιποιημένο σπιτάκι, να το έχει περιποιηθεί ο ιδιοκτήτης, αλλά είναι ακριβό για εμένα, για την τσέπη μου...».

Η προφανής επιλογή οικονομικής στέγασης, κατά την κρίσιμη φάση της πρώτης εγκατάστασης, περιορίζει τις επιλογές των νοικοκυριών των μεταναστών και μεταναστριών σε κατοικίες χαμηλής μισθωτικής αξίας, οι οποίες βρίσκονται στο περιθώριο της «αγοράς κατοικίας» των γηγενών. Οι συνθήκες επισφαλούς ή μη μόνιμης εργασίας και έλλειψης νόμιμων όρων διαμονής σε συνδυασμό με τις εθντικές/φυλετικές διακρίσεις συνεπάγονται τη διαβίωση σε συνθήκες υποβαθμισμένες, συγκριτικά με τα καθιερωμένα στεγαστικά πρότυπα διαβίωσης, σε συνθήκες, δηλαδή, ακατάλληλης στέγασης, υπερβολικού «συνωστισμού», ή ακόμη και σε ακραία περιθωριακές συνθήκες στέγασης (άστεγοι). Ποικίλες εμπειρίες των ομιλητριών μαρτυρούν ότι στην ιδιαίτερα προβληματική αυτή κατάσταση που συνιστά, συχνά, συνθήκη αναξιοπρεπούς διαβίωσης βρίσκονται και ωθούνται οι νεοεισερχόμενοι και, κυρίως, ο «έγχρωμοι» μετανάστες.

Τέλος μέσα από την εμπειρία της πολυετούς διαμονής, ορισμένες μετανάστριες διατύπωσαν την άποψη το κόστος ενοικίου ήταν πάντα δυσανάλογα υψηλό σε σχέση με την ποιότητα των προσφερόμενων κατοικιών.

Στεγαστική διαδρομή / Προσμονές /Ανάγκες /Επιθυμίες

Αξιολογώντας τη στεγαστική διαδρομή, οι μετανάστριες, με εξαίρεση τη συμμετέχουσα ουκρανικής καταγωγής, που εργάζεται ως εσωτερική οικιακή βοηθός και τη μετανάστρια από την Κένυα που ακόμη φιλοξενείται αναζητώντας εργασία και σπίτι, δηλώνουν ικανοποιημένες.

Η Elena από την Αλβανία θεωρεί ότι οι στεγαστικές συνθήκες της στην Αθήνα έχουν βελτιωθεί σημαντικά στη πορεία της μεταναστευτικής της διαδρομής. Η βελτίωση αυτή αφορά, κυρίως, στην καλύτερη

κάλυψη των αναγκών της οικογένειας σε χώρο, αλλά και στη μετάβαση από το υπόγειο/ημιυπόγειο σε διαμέρισμα ορόφου. Σε διευκρίνησή της, ωστόσο, φαίνεται ότι η ικανοποίηση ως προς τη στεγαστική διαδρομή δε συνδέεται στενά με τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών, αλλά προέρχεται από ένα αίσθημα βελτίωσης των όρων διαβίωσης και του τρόπου ζωής της που ανάγεται στη νομιμότητα της παραμονής, στην εργασιακή ασφάλεια της οικογένειας, στην προοπτική ένταξης της ίδιας στην αγορά εργασίας και στην ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Elena: «Εγώ, προσωπικά, τώρα είμαι πολύ ευχαριστημένη με το σπίτι που μένω. Έχω όλες τις... ανέσεις να πω; Ανέσεις... Παρόλο που υπάρχουν προβλήματα, έχω όλες τις ανέσεις μου. Έχω δωμάτιο για τα παιδιά, έχω δωμάτιο για εμένα, έχω σαλόνι, έχω τραπεζαρία, έχω κουζίνα. Πάλι η κουζίνα δεν είναι και η κουζίνα, που λέμε. Παλιές κουζίνες είναι αυτές. Όμως έχω τα πράγματά μου, τα έχω αγοράσει όλα καινούργια και ωραία, με το γούστο μου. Άρα είμαι ευχαριστημένη με το- Όχι με το σπίτι, με τον τρόπο που ζω...».

Η ομιλήτρια εκφράζεται θετικά για τον τρόπο ζωής της στη χώρα μετανάστευσης και αυτοπροσδιορίζεται ως μέλος της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Δηλώνει κατηγορηματικά ότι «ανήκει εδώ... σε αυτήν την πόλη είναι πλέον η ζωή της» και εκφράζει την ικανοποίησή της. Παρόμοια αισθήματα ικανοποίησης, ως προς την εξέλιξη των στεγαστικών συνθηκών κατά τη μεταναστευτική διαδρομή, εκφράζουν και οι ομιλήτριες από τη Γεωργία και τη Σρι Λάνκα. Υποστηρίζουν και εκείνες τον τρόπο ζωής και τις επιλογές τους που εγγράφονται σε μια προοπτική προσαρμογής στις νέες συνθήκες ζωής.

Συγχρόνως, προβληματίζονται για τις μελλοντικές προοπτικές. Η περαιτέρω βελτίωση των συνθηκών στέγασης για την πλειονότητα των συνομιλητριών συνδέεται, κατά κύριο λόγο, με την επάρκεια χώρου και τη μετάβαση σε υψηλότερο όροφο αλλά οριοθετείται από το πλαίσιο των πραγματικών οικονομικών δυσκολιών και της εργασιακής ανασφάλειας στη σημερινή κρίσιμη οικονομική συγκυρία.

Elena: «...Αλλά αυτό είναι ένα πρόβλημα για εμένα. Θέλω έναν ξεχωριστό χώρο για τα παιδιά. Ο καθένας να έχει τον ξεχωριστό του χώρο. Αυτή είναι μία μεγάλη βελτίωση, όμως που κοστίζει πολύ...».

Στον αντίποδα, η νεότερη μετανάστρια από την Κένυα επιμένει να υπογραμμίζει τις σοβαρές δυσκολίες που αντιμετωπίζει στην πρόσβαση σε στέγη λόγω φυλετικών διακρίσεων και εκφράζει τη διαρκή απογοήτευσή της, την αίσθηση ματαίωσης των προσδοκιών της, την ανασφάλεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνει λόγω της φυλετικής καταγωγής της.

Ενδιαφέρουσα συζήτηση, τέλος, έγινε πάνω στην ερώτηση για τις προσδοκίες που είχαν πριν έρθουν στην Ελλάδα. Όλες οι γυναίκες ομολογούν, αν και αναγνωρίζουν ότι δεν ήταν πολύ ρεαλίστριες, ότι στη φαντασία τους είχαν εικόνες «μαγικές», περίμεναν να βρουν κάτι «*παραμυθένιο*» και απογοητεύτηκαν. Παρά τις αντίθετες, όμως, προσδοκίες όλων των μεταναστριών για τις συνθήκες στέγασης στον τόπο μετανάστευσης και την απογοήτευση που ακολούθησε, θεωρούν στην πλειονότητά τους ότι στη μεταναστευτική τους πορεία «*τα κατάφεραν*». Η ικανοποίηση που εκφράζεται από ορισμένες γυναίκες ως προς τη στεγαστική διαδρομή φαίνεται να προέρχεται από μια γενικότερη αίσθηση βελτίωσης των όρων διαβίωσης και του τρόπου ζωής, όπου καθοριστική σημασία αποδίδεται στη νομική ένταξη και την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα.

2.4. Περιοχή κατοικίας – Σχέσεις γειτονίας

Ετερότητα και χωρικός αποκλεισμός

Η συζήτηση επεκτάθηκε σε ζητήματα που αφορούν το ευρύτερο πλαίσιο καθημερινής διαβίωσης στην περιοχή κατοικίας. Αναδείχθηκαν θέματα που αφορούν σε ένα πλέγμα διαπροσωπικών και κοινωνικών σχέσεων και αλληλοεπιδράσεων μεταξύ γηγενών συνενοίκων ή γειτόνων και μεταναστών στον ευρύτερο χώρο της περιοχής κατοικίας, στο χώρο της γειτονιάς.

Σε ερώτημα σχετικά με τη διαδικασία επιλογής περιοχής κατοικίας οι μετανάστριες ομόφωνα συμφωνούν με την Elena από την Αλβανία ότι οι «ξένοι» μαζεύονται, κατά κανόνα, σε οικιστικές περιοχές χαμηλού ενοικίου και αποκλείονται από τις «καλές» περιοχές της πόλης. Η ρευστή επαγγελματική κατάσταση, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης κατευθύνει, επίσης, τους μετανάστες να επιζητούν θέσεις κατοικίας στις κεντρικές περιοχές. Η ομιλήτρια από την Σρι Λάνκα

ανέφερε, κατ' εξαίρεση, ότι σημαντικός παράγοντας στην επιλογή της περιοχής κατοικίας της ήταν η ύπαρξη εθνοτικού σχολείου.

Οι μετανάστριες επιβεβαιώνουν, κατά κάποιο τρόπο, την εμπειρικά αποδεδειγμένη τάση συγκέντρωσης μεταναστών σε κεντρικές υποβαθμισμένες περιοχές όπου διατίθεται απόθεμα ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων χαμηλών προδιαγραφών και χαμηλής μισθωτικής αξίας (Εμμανουήλ Δ., 2009, 2013, Μαλούτας Θ., 2009, 2013).

Elena: «:.. οι ξένοι ψάχνουν στο κέντρο, επειδή να πιάσουν τις δουλειές σε όλη την Αθήνα, ας πούμε. Να είναι πιο κοντά. Ας πούμε, στο Μαρούσι, άμα πάω. Και είναι και πιο φτηνά το κέντρο, Πατήσια, Κάτω Πατήσια, Κυψέλη, Αχαρνών, Αττική και Γκύζη. Εκεί βρίσκεις πιο φτηνά. Γιατί πού μπορείς να πας να βρεις σε πιο μακρινές περιοχές; Αν πας Ηλιούπολη, Μαρούσι, πού θα βρεις σπίτι; Με 400 ευρώ δεν βρίσκεις ούτε μια γκαρσονιέρα, όχι τριάρι όπως έχω εγώ. Αυτό έγινε χωρίς να το καταλάβουμε αυτό το πράγμα. Ας πούμε, όταν έρθεις στην αρχή, θα βρεις ένα ξενοδοχείο πού; Κοντά, για να πας στην Ομόνοια να ψάξεις δουλειά. Λογικό. Άρα μετά πού θα βρεις ένα σπίτι για να πας στην Ομόνοια να ψάξεις δουλειά; Όταν ήρθε ο άντρας μου στην αρχή, ποιο είναι πιο κοντά; Κυψέλη, ας πούμε. Βρήκε ένα σπίτι στην Κυψέλη. Άρα (...) στην Κυψέλη. (...) εγώ έβρισκα σπίτια. Αναγκαστικά έγινε σαν αλυσίδα, ας πούμε. Πού υπήρχαν οι δουλειές, πού θα βρεις δουλειά; Στο κέντρο. Μετά κολλάς με την περιοχή και δεν φεύγεις. Για αυτό το λόγο που λέει, ότι είναι και- αρχίζουν και τα παιδιά σχολείο, και μετά είναι και λόγω χρημάτων».

Αρκετές ομιλήτριες σχολίασαν το ζήτημα της ανθρωπογεωγραφίας των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων μεταναστών. Κατά την άποψή τους, διαμορφώνεται ένας χωρικός διαχωρισμός στο βαθμό που περιοχές με κατοικίες χαμηλού κόστους έλκουν τη συγκέντρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού, ενώ αρκετές περιοχές κατοικίας υψηλού κόστους εξαιρούνται και αποκλείονται από τις επιλογές τους. Η χωρική συγκέντρωση μεταναστών ερμηνεύεται, επίσης, από την τάση γεωγραφικής γειτνίασης με άτομα κοινής καταγωγής και εθνότητας. Σε κεντρικές γειτονιές, όπως τα Πατήσια, η Κυψέλη, η Αχαρνών, ο Αγ. Νικόλαος, τα Κάτω Πατήσια, του Γκύζη κ.ά. συγκροτείται μια ανθρωπογεωγραφία διαφορετικών εθνικοτήτων, οποία αναπαράγεται μέσα

από την «αλυσιδωτή» αναζήτηση κατοικίας και τη στεγαστική μετακίνηση στις ίδιες γειτονιές.

Zoan: For example, most Kenyans we live in Gyzi. Most of them live in Gyzi. If you go to Gyzi, you will find like twenty families of Kenyans.

Η επανεπιλογή κατοικίας στην ίδια περιοχή οφείλεται, συχνά, και στην εξοικείωση με την περιοχή αλλά, κυρίως, στο γεγονός ότι εξασφαλίζει τη συνέχιση της φοίτησης των παιδιών στο ίδιο σχολείο και, επομένως, την καλύτερη ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Για ορισμένες ομιλήτριες η παραπάνω διαμορφωμένη κατάσταση τής ανά εθνικότητα χωρικής συγκέντρωσης αξιολογείται αρνητικά επειδή οξύνει την περιχαράκωση της ετερότητας και δυσχεραίνει την κοινωνική και πολιτισμική ένταξη των μεταναστών στη χώρα μετανόστευσης⁶.

Σχέσεις γειτονίας – Πρακτικές συνύπαρξης/αποκλεισμού στο δημόσιο χώρο

Ήδη στη διάρκεια της συζήτησης είχαν διαφανεί τα προβλήματα με τους ιδιοκτήτες ως προς την πρόσβαση στη στέγαση. Κατά την αναζήτηση κατοικίας η αρνητική, συχνά, στάση των ιδιοκτητών προς τους μετανάστες, ερμηνεύτηκε με όρους εθνοτικών ή φυλετικών διακρίσεων –που μετατοπίζονται χρονικά με θύματα διαφορετικές εθνότητες– αλλά και ως συνέπεια αρνητικών, τυχόν, εμπειριών των ιδιοκτητών με ορισμένους ενοίκους μετανάστες.

Στα ζητήματα που αφορούν τις κοινωνικές σχέσεις και την επικοινωνία με τους συνένοικους, στο πλαίσιο μιας τυπικής μορφής συγκατοίκησης που είναι η πολυκατοικία, αναδείχθηκαν διαφοροποιημένες πρακτικές και αντιλήψεις. Μέσα από τις αφηγήσεις των διαφορετικών εμπειριών των γυναικών οι σχέσεις γειτονίας εκτείνονται σε ένα φάσμα ανεκτικότητας, τυπικότητας και μεμονωμένης επιθετικότητας. Οι επιθετικές συμπεριφορές δεν ερμηνεύτηκαν πάντα ως συμπεριφορές ρατσιστικές εκ μέρους των γηγενών επειδή, συχνά, δεν ήταν ορατή ή αποδεδειγμένη η προέλευσή τους.

6. Το ζήτημα αυτό επανήλθε στη συζήτηση με αφορμή και τα θέματα που αφορούν τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων στην καθημερινή ζωή.

Nara: «ότι εκεί που έμενα αφήνανε τα σκουπίδια απ' έξω... πετούσαν σκουπίδια...»-

Elena: Και έχει και δεν έχει να κάνει με την καταγωγή. Γιατί μπορεί πάνω να μη μένουν μόνο Έλληνες, να μένουν και άλλοι- Δεν ξέρεις. Εγώ δεν μπορώ- Δεν ξέρεις ποιος τα πετάει».

Ο χρόνος παραμονής, η νομιμότητα της εγκατάστασης, η ένταξη στην εργασία και στο εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργούσαν πάντα ως θετικοί παράγοντες σε μια ανοιχτότερη επικοινωνία και στη δημιουργία καλών διαπροσωπικών σχέσεων στο χώρο της συγκατοίκησης. Η ομιλήτρια από την Κένυα επέμενε, ωστόσο, να αναδεικνύει τις φυλετικές διακρίσεις που υφίστανται σήμερα οι έγχρωμοι συμπατριώτες της σε ένα ευρύ φάσμα των συναλλαγών και των συναναστροφών με τους «ντόπιους». Σταθερή πεποίθησή της ήταν ότι ο ρατσισμός προς τους «έγχρωμους» μετανάστες είναι παγιωμένος σήμερα στην ελληνική κοινωνία και λειτουργεί αποθαρρυντικά στη διαδικασία ένταξης.

Στη συζήτηση αναδείχθηκε, επίσης, το ζήτημα των δυσκολιών στην αλληλοκατανόηση και αποδοχή των διαφορετικών πολιτιστικών παραδόσεων και κουλτούρας κάθε ετερότητας. Σχολιάστηκε ότι, συχνά, τα έθιμα, ο τρόπος ζωής και η κουλτούρα ορισμένων μεταναστών είναι ασύμβατα με την κουλτούρα των γηγενών και στην ουσία πρέπει να εγκαταλείπονται, όταν συγκρούονται με τα ήθη και τον τρόπο ζωής στο νέο κοινωνικό περιβάλλον. Ενδεικτικά η Zoan από την Κένυα, σχολίασε ότι δεν μπορεί να ζει με τον τρόπο που ζούσε στην πατρίδα της αναφερόμενη, ιδιαίτερα, στο σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στη ζωή της αλλά και εκείνης των ομοεθνών της η κουλτούρα της μουσικής και του χορού. Νοιώθει ότι οφείλει να εγκαταλείψει ορισμένες συνήθειες· διευκρινίζει, ωστόσο, ότι δε βιώνει την «αυταπάρνηση» του τρόπου ζωής της ως φυλετική ή εθνική «αυταπάρνηση» αλλά ως αναγκαία επιλογή που δηλώνει σεβασμό στον τρόπο, τα έθιμα και τους κανόνες ζωής των γηγενών. Οι γυναίκες συνομολόγησαν την επιθυμία τους να γίνονται σεβαστοί οι κανόνες καλής συμβίωσης από όλους τους συνενοίκους ανεξάρτητα από την προέλευσή τους.

Για να προσεγγιστεί η δυναμική της συμβίωσης των διαφορετικής εθνικής προέλευσης μεταναστών με τους γηγενείς συζητήθηκαν οι καθημερινές πρακτικές των γυναικών, οι οποίες εγγράφονται στην κοινωνική και πολιτισμική ζωή της γειτονιάς, στους τόπους και τα

σημεία κοινής συνεύρεσης των μεταναστών με τους «ντόπιους». Η βιογραφική διαδρομή των ομιλητριών και οι αντιλήψεις τους για το πώς βιώνουν την πολυπλοκότητα της καθημερινής επιβίωσης άλλοτε συνέκλιναν και άλλοτε απέκλιναν. Οι περισσότερες συμφώνησαν ότι στην καθημερινή ρουτίνα των εμπορικών συναλλαγών στα καταστήματα της περιοχής ουδέποτε αντιμετώπισαν προβλήματα λόγω της μεταναστευτικής ιδιότητας τους ή της καταγωγής τους. Η χρηματική συναλλαγή, ειπώθηκε χαρακτηριστικά, «δεν επιδέχεται διακρίσεις».

Elena: «... Γιατί ο άλλος, όταν πας στο μαγαζί, σε εξυπηρετεί, γιατί θέλει την πελατεία του και δεν τον νοιάζει από πού είσαι, από πού έρχεσαι. Θέλει να πάρεις αυτό που θα πάρεις και τελείωσε».

Αντίθετα, υπογραμμίστηκαν σημαντικά προβλήματα στη συνύπαρξη και το συγχρωτισμό με τους «ντόπιους» στην κλίμακα του δημόσιου χώρου. Η συζήτηση εστίασε στην οικειοποίηση του δημόσιου χώρου της γειτονιάς από κάποιες ομάδες και στον αποκλεισμό άλλων «διαφορετικών». Οι αφηγήσεις των γυναικών που έχουν ή φροντίζουν ως εργαζόμενες παιδιά συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι στο δημόσιο χώρο απουσιάζει ο γηγενής πληθυσμός. Η μετανάστρια από την Αλβανία ερμηνεύει την κατάσταση ως ενόχληση των γηγενών από το συγχρωτισμό με «ξένους» και ως ένδειξη άλλων επιλογών αναψυχής των παιδιών τους που απορρέει από μια περισσότερο εύρωστη οικονομική κατάσταση.

Elena: Σε κοινούς χώρους νομίζω πως ναι, υπάρχει... Αυτό λέω! Πώς γίνεται να είμαστε μόνο εμείς στο πάρκο και να μην υπάρχει κανένα παιδί άλλο των Ελλήνων; Πώς; Μόνο εμείς κάνουμε παιδιά;... Δεν ξέρω πού τα πάνε τα παιδιά, ας πούμε! Αυτό μου κάνει εντύπωση. Δεν ξέρω... Μάλλον ξέρω, τα πάνε στα παιδότοπα. Γιατί έχει να κάνει και η οικονομική άνεση, ας πούμε. Έχουν την οικονομική άνεση και τους πάνε στους παιδότοπους, δεν τους φέρνουν στο πάρκο. Πού πάνε τα παιδιά; Όλα αυτά τα παιδιά. Μόνο εμείς έχουμε παιδιά; Πού είναι αυτά τα παιδιά; Άρα αυτό πάει να πει ότι δεν τους φέρνουν με την ιδέα ότι είναι οι ξένοι. «Μας έχουν πνίξει», ας πούμε, «οι ξένοι». Καλά, κάποτε οι Αλβανοί, τώρα έχουμε φύγει εμείς λίγο από την- (γέλια). Έχουνε βγει οι άλλοι. Μας πήραν τη θέση. (γέλια) Αυτό είναι

Anna: «Μια φορά, μια φίλη μου με ρωτάει «τι γίνεται στην Γεωργία;» Και αυτή ακούει. «Τι; Εσύ είσαι από τη Γεωργία;» (γέλια). «Ναι», λέω. Από τότε, ούτε γεια δεν μου έλεγε (γέλια). Και ο αδερφός μου είχε βγάλει τον γιο του στο πάρκο και πήγε να παίξει με ένα παιδί των Ελλήνων, ας πούμε. Τώρα, λέμε. Και αυτή έδωσε το παιδί. Λέει «να μην παίζεις μαζί με το παιδί μου, επειδή είσαι ξένος»... (γελώντας) Όχι ότι είσαι μαύρος, επειδή είσαι ξένος».

Εκτός από τις παραπάνω αφηγήσεις που αποδίδουν συμπεριφορές διακρίσεων από την πλευρά των γηγενών στους δημόσιους χώρους κοινωνικών συναναστροφών στη συζήτηση αναδείχθηκαν ορισμένες «συγκρουσιακές» πρακτικές και δυσκολίες επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών εθνοτήτων μεταναστών.

Nara: «For me, this kind of problem with Greek I don't have. But from the Albanian and the (...) here, things like that country, they are a little bit (stubborn). Snob.

Anna: «Γίνονται και αυτά. Γιατί στο πάρκο που βγάζω το μωρό- Ας πούμε είναι από την Αλβανία. Και δεν υπάρχει περίπτωση να σου μιλήσουνε ή να σε πλησιάσουνε, ας πούμε».

Οι ομιλήτριες φαίνεται να συμφωνούν ότι υπάρχουν στεγανά ή ακόμη και ρατσιστικές προσβολές και συμπεριφορές μεταξύ των διαφόρων εθνοτήτων που διαμεσολαβούνται, συχνά, και μέσω των παιδιών. Η ετερότητα δημιουργεί αντιθέσεις και αποτελεί πεδίο διακρίσεων και μεταξύ των παιδιών ως απόηχος, πιθανόν, του γονικού λόγου ή ως ίδιον της παιδικής «σκληρότητας».

Elena: «...Βέβαια μαθαίνουν στο σχολείο εναντίον του ρατσισμού και όλα αυτά. Όμως, ξέρεις, τα παιδιά είναι πολύ σκληρά μεταξύ τους. Και ο καλύτερός του φίλος είναι Έλληνας, ας πούμε. Όταν ξεκίνησαν την παρέα, πήγε ο δικός μου, τον κάλεσε αυτός στα γενέθλιά του, πήγε ο δικός μου πρώτη φορά στο σπίτι του. Και δεύτερη φορά, και μετά γύρισε ανάποδα. Ήρθε δηλαδή και αυτός. Στην αρχή ήταν λίγο δύσκολη και επιφυλακτική η φιλία των παιδιών, Έλληνας και Αλβανός. Όμως, με τα χρόνια, δύο-τρία χρόνια ας πούμε, το σπίτι του ήταν σαν δικό του και ήταν πολύ καλά. Όμως, τους ακούω να μιλάνε μεταξύ τους τα παιδιά, ας πούμε, και βλέπω ότι προσβάλλουνε

τους άλλους λαούς, ας πούμε “Ήρθε ο Πακιστανός”, “ήρθε ο αυτός”, “πώς έχεις ντυθεί έτσι; Σαν-”, λέει ο ένας στον άλλον. Τους ακούω που να μιλάνε. Παρόλο που επεμβαίνω, αυτό το πράγμα έχει μπει και δεν...»

Οι αφηγήσεις των γυναικών αναδεικνύουν ζητήματα που αφορούν την κοινωνική δυναμική συμβίωσης «ντόπιων» και μεταναστών στον κοινωνικό χώρο της καθημερινής ζωής. Στο δημόσιο χώρο αναψυχής, ένα χώρο κοινωνικού συγχρωτισμού των δρώντων υποκειμένων μιας πολυπολιτισμικής κοινότητας, εμφανίζονται συμπεριφορές ιδιοποίησης/οικειοποίησης, συγκρούσεων και αποκλεισμού λόγω εθνικής ή και φυλετικής ετερότητας. Η αποφυγή των «ξένων» διώχνει τους γηγενείς. Η ισχυρότερη ομάδα οργανώνεται καλύτερα και αποκλείει την περισσότερο αδύναμη. Ο «ξένος» παίρνει κάθε φορά τη μορφή του «άλλου» διαφορετικού κάθε φορά από «εμάς». Ο «Πακιστανός» σήμερα είναι ίσως όπως ο «Αλβανός» πριν κάποια χρόνια.

Αν και το εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και ορισμένοι γονείς προσπαθούν να διαμεσολαβούν τον αντιρατσιστικό λόγο, η διαφορετικότητα ανάγεται συχνά σε στοιχείο περιχαράκωσης της ταυτότητας. Η περιχαράκωση της ταυτότητας εντείνεται κατά τη γνώμη των περισσότερων ομιλητριών όταν σε μια γειτονιά συγκεντρώνεται μια εθνότητα που οριοθετεί μια δεύτερη γειτονιά εκείνη των μεταναστών και οδηγεί τους γηγενείς να αναχωρούν.

Η ομιλήτρια από την Κένυα λέει χαρακτηριστικά ... «φέραμε τη χώρα μας σε μια άλλη χώρα και αυτό δε διευκολύνει την ανάπτυξη».

Μια γεωγραφική συγκέντρωση των εθνοτήτων, συχνά, συνεπάγεται μια οριοθέτηση των κοινωνικών σχέσεων και βιώνεται ως μειονέκτημα στην προοπτική ένταξης. Η περιοχή κατοικίας προσλαμβάνεται ως χώρος εκδήλωσης κοινωνικών σχέσεων και συμπεριφορών των κατοίκων της. Αρνητικές πρακτικές διακρίσεων και αποκλεισμού αποθαρρύνουν την καλή συμβίωση, ενώ οι φιλικές συναναστροφές δημιουργούν αίσθημα ασφάλειας, οικειότητας και ικανοποίησης. Σε αυτό το πλαίσιο ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της Zoan από την Κένυα «..better place where there is friendly people, where you know you can go and be happy, have good neighbors, people you can talk or you can go to the park and (...) If there is a place you can have people who you know, there are people who are friendly, it is nice...».

Δευτερεύοντα προβλήματα ως προς την αξιολόγηση των συνθηκών διαβίωσης στην ευρύτερη γειτονιά αναδείχθηκαν η πυκνοκατοίκηση των περιοχών του κέντρου και η έλλειψη χώρων στάθμευσης.

Οι απόψεις και οι επιθυμίες, τέλος, των γυναικών ως προς τις προοπτικές μετεγκατάστασης διαφοροποιούνται λόγω των διαφορετικών αντιλήψεων και του τρόπου ζωής τους αλλά και, κυρίως, εξαιτίας της διαφορετικής αξιολόγησης των οικονομικών δυνατοτήτων τους. Η μετακίνηση σε καλύτερη περιοχή δεν αποτελεί βέβαια για όλες μια επιθυμητή επιλογή. Η οικειότητα με την περιοχή ανάγεται σε ισχυρό παράγοντα για την επανεπιλογή της στη μελλοντική στεγαστική διαδρομή. Ορισμένες, ωστόσο, αν και συνδέονται με ανάλογη οικειότητα με την περιοχή θα επιθυμούσαν τη μετεγκατάστασή τους σε ένα καλύτερο οικιστικό και πολεοδομικό περιβάλλον στο βαθμό που η οικονομική τους προοπτική επέτρεπε μια τόσο σημαντική βελτίωση.

3. Συμπεράσματα

Η ανάλυση της εστιασμένης συζήτησης με ομάδα μεταναστριών αναφορικά με τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσης τους στο νέο οικιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας μετανάστευσης, ανέδειξε ένα πλέγμα προβλημάτων που επηρεάζουν τη δυναμική της κοινωνικής ένταξης. Αναλυτικότερα:

Η πρόσβαση στη στέγαση, καθώς και η ποιότητα των στεγαστικών συνθηκών (δείκτες πυκνοκατοίκησης, θέση κατοικίας στο κτήριο κ.λπ.) συναρτώνται με την εργασιακή ασφάλεια και την επίτευξη νομικής ένταξης, ενώ βελτιώνονται με το χρόνο και τη διάρκεια παραμονής.

Οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και νομιμότητας που ισχύουν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στη χώρα μετανάστευσης καθιστούν ευάλωτους τους/τις μετανάστες/-στριες στις επικρατούσες συνθήκες «αγοράς κατοικίας». Η πρόσβαση στην κατοικία κατά την πρώτη περίοδο εγκατάστασης είναι, βασικά, συνώνυμη με την πρόσβαση σε κατοικία χαμηλού ενοικίου και χαμηλών στεγαστικών προδιαγραφών, ενώ δεν αποκλείεται η έκθεση σε συνθήκες ακραίας περιθωριοποίησης και υψηλού κινδύνου αποκλεισμού.

Η νομική και επαγγελματική ένταξη κατά τη μεταναστευτική διαδρομή, καθώς και η αύξηση του χρόνου παραμονής διευρύνουν τις δυνατότητες πρόσβασης σε καλύτερης ποιότητας κατοικία. Για τις μετανάστριες η βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών γίνεται αντιληπτή ως βελτίωση του δείκτη πυκνοκατοίκησης,⁷ ως μετάβαση σε υψηλότερο όροφο ή και ως μετάβαση σε περιοχή όπου δε διαβιούν μετανάστες/-στριες, και ταυτόχρονα συνδηλώνει καλύτερευση των όρων διαβίωσης στη χώρα μετανάστευσης. Η ικανοποίηση με την εξέλιξη των συνθηκών στέγασης προσλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και μια συμβολική αξία δηλωτική της κοινωνικής ανέλιξης αλλά και της επιτυχούς έκβασης του μεταναστευτικού σχεδίου. Συνυπολογίζεται δε στις παραμέτρους που συμβάλλουν στην αίσθηση του «ανήκειν» στην ελληνική κοινωνία. Οι μελλοντικές στεγαστικές ανάγκες, στρατηγικές και προσδοκίες οριοθετούνται από την επισφάλεια της σημερινής οικονομικής κρίσης.

Οι δυσκολίες πρόσβασης σε κατοικία λόγω εθνοτικών/φυλετικών ή έμφυλων διακρίσεων μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο και διαφοροποιούν τις δυνατότητες εύρεσης στέγης μεταξύ των διαφορετικών εθνικοτήτων.

Οι δυσκολίες πρόσβασης σε κατοικία που απορρέουν από εθνοτικές/φυλετικές διακρίσεις συνιστούν κρίσιμη παράμετρο στη διαδικασία κοινωνικής ένταξης των μεταναστών. Οι διακρίσεις διαφοροποιούνται απέναντι στις ποικίλες εθνικότητες, ενώ μεταβάλλονται και μετατοπίζονται μέσα στο χρόνο. Οι μεταβολές και μετατοπίσεις αυτές επηρεάζουν κάθε φορά τη θέση της εκάστοτε ομάδας στην ιεραρχία της «αγοράς κατοικίας». Η ισχυροποίηση της θέσης των μεταναστών/-στριών μέσω εργασιακής και νομικής ένταξης, και ένταξης των παιδιών τους στο εκπαιδευτικό σύστημα αποδυναμώνουν πρακτικές διακρίσεων και σε ζητήματα που αφορούν την πρόσβαση σε κατοικία. Αντίθετα, η εργασιακή και νομική επισφάλεια ενισχύει πρακτικές απόρριψης, ξενοφοβίας και εθνοτικών/φυλετικών διακρίσεων και οδηγεί, μεταξύ άλλων, σε ανασφαλή, ακατάλληλη διαβίωση σε συνθήκες, δηλαδή, ακραία υποβαθμισμένες ή ακόμη και περιθωριακές.

7. Καμούτσου Π. (2011) «Κεφάλαιο 7: Στέγαση» στο *Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα σήμερα*, FEMINT_GR, Πακέτο Εργασίας 2: Διενέργεια ποσοτικής Πανελλαδικής Έρευνας, Έκθεση αποτελεσμάτων, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

Οι προκαταλήψεις και οι εθνοτικές/φυλετικές διακρίσεις εκ μέρους των γηγενών δεν ερμηνεύονται μονοδιάστατα, ως σαφείς και παγιωμένες ρατσιστικές αντιλήψεις της κοινωνίας υποδοχής, αλλά εξηγούνται και ως μεμονωμένες πρακτικές απόρριψης που προέχονται από όσους θεωρούν ότι οι μετανάστες θίγουν τα συμφέροντά τους, εν προκειμένω υποβαθμίζουν την ιδιοκτησία τους. Περιστασιακές αρνητικές ή παραβατικές συμπεριφορές μεταναστών συμβάλλουν στην αναπαραγωγή των στερεοτύπων και στην περαιτέρω ενδυνάμωση πρακτικών απόρριψης, διακρίσεων και αποκλεισμού.

Στη διαδικασία επιλογής ενοικιαστή, η έμφυλη διάκριση, που αναπαράγει εμφανή στερεότυπα ως προς τα φυλετικά χαρακτηριστικά, ευνοεί τις γυναίκες απέναντι στους άντρες. Υπογραμμίζεται, τέλος, ότι οι γυναίκες που εργάζονται ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί κατά κανόνα νοιώθουν ευάλωτες σε ζητήματα έμφυλης διάκρισης, καθώς, συχνά, εκτίθενται σε συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης.

Η πρόσβαση σε στέγη διευκολύνεται μέσω δικτύου γνωριμιών με Έλληνες εργοδότες/-τριες και με την πάροδο του χρόνου από την επίτευξη νομικής και κοινωνικής ένταξης.

Ο βαθμός και το είδος στήριξης από μέλη της οικογένειας ή συγγενείς επηρεάζει τη δυνατότητα πρόσβασης σε στέγη. Με την έννοια αυτή, οι μετανάστριες που έρχονται στην Ελλάδα με το καθεστώς της οικογενειακής επανένωσης αποφεύγουν σχετικά προβλήματα. Τα συγγενικά και εθνοτικά δίκτυα υποστηρίζουν και διευκολύνουν στο στάδιο της πρώτης εγκατάστασης παρέχοντας φιλοξενία ή εγγυώμενοι την αξιοπιστία των συγγενών ή ομοεθνών τους. Η στήριξη αυτή, ωστόσο, κρίνεται συχνά ελλιπής ή και αναποτελεσματική για την αντιμετώπιση εθνοτικών και φυλετικών διακρίσεων ή την αντιμετώπιση ακραίων συνθηκών στεγαστικής περιθωριοποίησης.

Η εργασιακή ένταξη και κατ' επέκταση τα κοινωνικά δίκτυα που συγκροτούνται γύρω από τον εργασιακό χώρο διευκολύνουν σημαντικά τις μετανάστριες που αναζητούν κατοικία. Ωστόσο, υπογραμμίζεται ότι, συχνά, η δυνατότητα πρόσβασης εξαρτάται από την καλή προαίρεση ή τη «φιλανθρωπία» του κάθε ιδιοκτήτη.

Η απόκτηση γης/κατοικίας στη χώρα καταγωγής είναι στόχος στον οποίο επενδύονται οι αποταμιεύσεις δημιουργώντας ποικίλες στερήσεις και περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης.

Ως προς το καταναλωτικό αγαθό της κατοικίας διαμορφώνονται διαφορετικές στρατηγικές από την πλευρά των γυναικών και των οικογενειών τους, που σε συνδυασμό με την ιεράρχηση των συνολικότερων αναγκών και των προτεραιοτήτων για τη ζωή τους, επηρεάζουν τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσης στη χώρα υποδοχής. Η προτεραιότητα μεγένθυσης της οικογένειας και εξασφάλισης της μόρφωσης των παιδιών φαίνεται να προτάσσεται σε σχέση με τη βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών. Όταν, επίσης, στόχο του μεταναστευτικού σχεδίου αποτελεί η αποταμίευση για την απόκτηση στέγης, πρωτίστως στη χώρα καταγωγής και λιγότερο στη χώρα εγκατάστασης, τούτο συνεπάγεται, εκτός των άλλων στερήσεων, και παραμονή σε υποβαθμισμένες ή χαμηλής ποιότητας συνθήκες στέγασης.

Η εξασφάλιση στέγασης σε αντάλλαγμα υπηρεσιών φροντίδας συμβάλλει στην εξοικονόμηση χρημάτων και διευκολύνει την κοινωνική ένταξη τουλάχιστον κατά τη φάση της αρχικής εγκατάστασης.

Οι μετανάστριες που έρχονται έχοντας εξασφαλίσει εργασία ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί αποφεύγουν τα αρχικά προβλήματα που αφορούν την πρόσβαση σε κατοικία και το κόστος που αυτό συνεπάγεται. Σε μερικές περιπτώσεις, η προσφορά στέγης για όλη την οικογένεια εκ μέρους των εργοδοτών/-τριών που συνυπολογίζεται ως αμοιβή σε είδος, αποτελεί κρίσιμη βοήθεια τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα και επιτρέπει στην οικογένεια να κάνει σημαντική οικονομία στα έξοδα και να συγκεντρώνει τα χρήματα αυτά για τη βελτίωση της θέσης των μελών της στην Ελλάδα.

Στην περίπτωση των εργαζόμενων στον οικιακό τομέα ως εσωτερικών, η ποιότητα της προσφερόμενης συγκατοίκησης συνιστά παράλληλα και συνθήκη εργασίας που επηρεάζει τις δυνατότητες διατήρησης της εργασιακής θέσης.

Η διαμονή σε χαμηλού επιπέδου στεγαστικές συνθήκες, που ακραία εκδηλώνεται με την άρνηση παραχώρησης ιδιωτικού χώρου, νοημα-

τοδοτείται ως ταξική διάκριση στο πλαίσιο οργάνωσης των σχέσεων εργασίας. Σε πολλές περιπτώσεις η έλλειψη ιδιωτικότητας στο χώρο εργασίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις ή εκθέτει σε κίνδυνο για σεξουαλική παρενόχληση. Οι εργαζόμενες στον οικιακό τομέα, συχνά, αδυνατούν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, όταν παραβιάζεται η αξιοπρέπειά τους, και ωθούνται σε παραίτηση και απώλεια της θέσης εργασίας.

Η οριοθέτηση ορισμένων γειτονιών σε μια περιοχή ως κατοικημένων από «ξένους» θεωρείται αρνητική εξέλιξη σε σχέση με την πορεία ένταξης των μεταναστριών και μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής.

Τα νοικοκυριά των μεταναστών εξ ανάγκης εγκαθίστανται σε περιοχές χαμηλού εισοδήματος και χαμηλών μισθωτικών αξιών. Κεντρικές περιοχές του Δήμου της Αθήνας με υψηλή προσφορά ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων παλαιού αποθέματος και χαμηλών προδιαγραφών προσέλκυσε σημαντικό μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού. Η τάση γεωγραφικής συγκέντρωσης/γεινιάσης των ατόμων κοινής καταγωγής και εθνότητας, ιδιαίτερα στη πρώτη φάση ενσωμάτωσης σε μια νέα χώρα και πόλη όπου η κοινωνική δικτύωση και η αλληλοβοήθεια έχουν καθοριστικό ρόλο, περιορίζει τη διάσπαρτη εγκατάσταση και ευνοεί τη γεωγραφική συγκέντρωση των μεταναστών. Συγχρόνως, πρακτικές αλληλεγγύης μεταξύ των περισσότερο ευάλωτων ομάδων μεταναστών (π.χ. έγχρωμων) που ανακυκλώνουν αλυσιδωτά τα σπίτια, καθώς και η οικειότητα και η εκπαιδευτική διαδρομή των παιδιών ωθούν στην επανεπιλογή της ίδιας περιοχής κατά τη στεγαστική μετακίνηση. Υπογραμμίζεται, ωστόσο, ότι, όταν η ανθρωπογεωγραφία της συγκέντρωσης δημιουργεί «γειτονιές μεταναστών», ευνοείται ο κοινωνικός διαχωρισμός, η απομόνωση και περιθωριοποίηση των μεταναστών και δε διευκολύνονται πρακτικές κοινωνικής συμμετοχής, συμβίωσης και διαπολιτισμικής επικοινωνίας αλλά η περιχαράκωση της ετερότητας.

Η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων συνύπαρξης και συμβίωσης στο κοινωνικό και οικιστικό περιβάλλον της γειτονιάς διευκολύνουν διαδικασίες κοινωνικοποίησης, διαπολιτισμικής επικοινωνίας και ένταξης και αποτρέπουν τον αποκλεισμό ή την περιθωριοποίηση.

Η δυναμική των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στην κλίμακα του τοπικού χώρου/γειτονιάς αναγνωρίζεται και γίνεται αντιληπτή μέσα από ένα πλέγμα κοινωνικών πρακτικών σύγκρουσης, αλληλεξάρτησης, προσαρμογής, συνύπαρξης, ιδιοποίησης ή αποξένωσης, έχει διαφορετικές αναγνώσεις και μετασχηματίζεται στο χρόνο.⁸ Οι τρόποι που οι μετανάστες αντιλαμβάνονται και σημασιοδοτούν το χώρο τους είναι συνάρτηση παραγόντων όπως ο χρόνος άφιξης, ή ηλικία, το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση, η κοινωνική πολιτιστική και οικονομική καταγωγή, καθώς και οι όροι νομικής και εργασιακής ένταξης στην ελληνική κοινωνία.⁹ Η διάρκεια παραμονής, η πολιτισμική συγγένεια ή διαφορετικότητα, η γλώσσα και ο διαφορετικός τρόπος πρόσληψης του «Άλλου» ως «Ξένου», αποτελούν ένα σύνολο παραγόντων που επηρεάζουν τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων, τόσο μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων όσο και μεταξύ μεταναστών και γηγενών.

Οι γυναίκες μετανάστριες εμπλέκονται στην καθημερινή ζωή και επιχειρούν, περισσότερο από τους άνδρες, να εξοικειωθούν με τη νέα οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή στη χώρα μετανάστευσης (Βαϊού 2013). Συναλλάσσονται και επιδιώκουν την αποδοχή, την αναγνώριση, την επιβίωση και διαπραγματεύονται τη συνύπαρξη και συμβίωση με τους «ντόπιους». Συχνά, οι σχέσεις κυμαίνονται σε ένα φάσμα που εκτείνεται από την τυπικότητα και την ανεκτικότητα έως την απόρριψη και την επιθετικότητα, χωρίς να αποκλείονται και πρακτικές που διέπονται από ένα αλληλέγγυο και φιλικό κλίμα.

Η συνύπαρξη των ετεροτήτων στο δημόσιο χώρο κοινωνικής συνεύρεσης και αναψυχής, η συνύπαρξη στη «γειτονιά» αποτελεί αφορμή ποικίλων κοινωνικών και πολιτισμικών διαδράσεων και αντιδράσεων. Η γειτονιά και ο δημόσιος χώρος «μετατρέπονται» σε πεδίο όπου εκδηλώνονται πρακτικές ιδιοποίησης ή αποκλεισμού, και αναδύονται πρακτικές διακρίσεων λόγω εθνοτικής ή φυλετικής ετερότητας.

Η ανάγκη και η επιθυμία να διαμορφωθούν και να ενεργοποιηθούν σχέσεις συνύπαρξης, αποδοχής και αλληλοσεβασμού επιβεβαι-

8. Βαϊού Ντ. (2013) «Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ. Και Σουλιάτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.

9. Πετρονιώτη Μ. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, UNESCO/ΕΚΚΕ, Πλέθρον.

ώνεται ως σημαντική όψη της καθημερινής ζωής που συμβάλλει και διευκολύνει διαδικασίες διαπολιτισμικής επικοινωνίας και κοινωνικής ένταξης.

Προτάσεις για τη βελτίωση των πολιτικών ένταξης

Οι απόψεις των γυναικών μεταναστριών συγκλίνουν στα εξής συμπεράσματα:

- Η πολιτεία όσο και τα εθνотικά δίκτυα ή οι οργανώσεις/σύλλογοι των μεταναστών οφείλουν να εμπλέκονται δυναμικά σε προβλήματα στέγασης ευάλωτων ομάδων μεταναστών, όπως, π.χ., οι νεοεισερχόμενοι φτωχοί ή μετανάστες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα.
- Η πολιτεία οφείλει να διαθέτει οικονομικούς πόρους ώστε να διευκολύνει την πρώτη εγκατάσταση των μεταναστών και να αντιμετωπίζει, με την ίδρυση κέντρων υποδοχής, το οξύ πρόβλημα στέγασής τους.
- Ιδιαίτερα σημαντική θεωρούν την ενεργοποίηση όλων των εθνотικών ομάδων μεταναστών, με ένα πνεύμα αλληλεγγύης και συνεργασίας, παράλληλα με την πολιτεία και προς την ίδια κατεύθυνση, για τη διευκόλυνση και επίλυση του στεγαστικού προβλήματος κατά την πρώτη εγκατάσταση.

Εν κατακλείδι, η βελτίωση των στεγαστικών συνθηκών και η εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης συντελούνται σταδιακά. Συναρτώνται με την εργασιακή ασφάλεια, τη νομική ένταξη, και την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα και συνδιαμορφώνουν την αίσθηση του «ανήκειν» στη χώρα παραμονής. Η επίτευξη αυτής της βελτίωσης προσλαμβάνεται ως κοινωνική ανέλιξη και επιτυχής έκβαση του μεταναστευτικού σχεδίου.

Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία προσαρμογής και ένταξης διαδραματίζει η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων μεταξύ «ξένων και ντόπιων». Σε αυτό οι γυναίκες μετανάστριες συμμετέχουν ενεργά και μάχονται καθημερινά για την προσαρμογή στο νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον ζωής τους. Όχι μόνο διαπραγματεύονται και νοσηματοδοτούν συνεχώς τους όρους επιβίωσης και διαβίωσης της οικογένειάς τους, αλλά και μέσα από τις καθημερινές πρακτικές επιχειρούν την εξοικείωση, την αποδοχή, τη συνύπαρξη και διαπολιτισμική επικοινωνία με τους «ντόπιους». Φορείς διπλής ταυτότητας και ταυτόχρο-

να «χωρίς ρίζες», λόγω της κοινωνικής απομάκρυνσης από τον τόπο καταγωγής τους, οι μετανάστριες υπερασπίζονται το νέο τρόπο ζωής στη χώρα μετανάστευσης, ενώ ταυτόχρονα επαναπροσδιορίζουν την ταυτότητά τους σύμφωνα με τις νέες επιλογές τους.

Βιβλιογραφία

- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι. (2008), «Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας», *Γεωγραφίες*, 14, Αθήνα, σ. 24-45.
- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι. (2009), «Έμφυλες όψεις του χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα: Οικονομική αναδιάρθρωση, θηλυκοποίηση της απασχόλησης και μετανάστευση», στο Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Καυτανζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα*, Μελέτες- Έρευνες, τόμ. 9, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βαΐου Ντ. (2013), «Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Β΄-Γ΄ 140-141, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βαΐου Ντ. (2013), «Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α. (2011), «Πόλεις των “άλλων”»: Δημόσιος χώρος και καθημερινές πρακτικές», στο Αδηνενίδου Γ. (κ.ά.) (επιμ.), *Δημόσιος χώρος αναζητείται*, Πρακτικά συνεδρίου, Θεσσαλονίκη.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Καραλή Μ., Κεφαλέα Ρ., Λαφαζάνη Ο., Λυκογιάννη Ρ., Μαρνελάκης Γ., Μονεμβασίτου Α., Μπαχαροπούλου Α., Παπασπημάκη Κ., Τούντα Φ., Φωτίου Θ., Χατζηβασιλείου Σ. (2007), «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας», Αθήνα, L-Press και ΕΜΠ.
- Drydakis N. (2010), «Ethnic differences in housing opportunities in Athens», *Urban Studies*, 47(12), pp. 2573-2596.
- Εμμανουήλ Δ. (2013), «Η κρίση στο κέντρο της Αθήνας και η αγορά κατοικίας: Επανεξετάζοντας τις υποθέσεις της “υποβάθμισης” και της “εγκατάλειψης”», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.

- Εμμανουήλ Δ. (2002), «Κοινωνικός διαχωρισμός, πόλωση και ανισότητες στη Γεωγραφία της Αθήνας: Ο ρόλος των μηχανισμών της αγοράς κατοικίας και οικιστικής ανάπτυξης (1980-2000)», *Γεωγραφίες*, τεύχ. 3, Εκδόσεις Εξάντας/Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σ. 46-70.
- Εμμανουήλ Δ., Καριούτσι Π. (2013), (υπό έκδοση), «Στέγαση των μεταναστών και κοινωνική ένταξη: Εύρεση κατοικίας, στεγαστικές συνθήκες και χωροθέτηση - Μια προκαταρκτική επισκόπηση του διαθέσιμου υλικού», στο Μπαλούρας Δ., Τσίγκανου Ε. (επιμ.), *Μετα-ανάλυση ερευνών για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καριούτσι Π. (2011), «Κεφάλαιο 7: Στέγαση», στο *Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα σήμερα*, FEMINT_GR, Πακέτο Εργασίας 2: Διενέργεια ποσοτικής Πανελλαδικής Έρευνας, Έκθεση αποτελεσμάτων, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κανδύλης Γ. (2013), «Ο χώρος και ο χρόνος της απόρριψης των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.
- Λιάπη Μ., Κόντου Μ. (επιστημ. συντον.) κ.ά. (2011), «Ποιοτικοί δείκτες ένταξης των μεταναστριών. Βιογραφικές συνεντεύξεις και ομάδες εστιασμένης συζήτησης με μετανάστριες», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, Αθήνα, σ. 213, ΕΚΚΕ/Πάντειο/ΚΓΜΕ, Έκθεση Αποτελεσμάτων, Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα».
- Λιάπη Μ. (2009), «Στρατηγικές κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών, περιορισμοί, επιλογές και προοπτικές», στο Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Μαλούτας Θ. (2013), «Η υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και οι επιλογές περιοχής κατοικίας από τα υψηλά και μεσαία στρώματα», στο Μαλούτας Θ., Κανδύλης Γ., Πέτρου Μ., Σουλιώτης Ν. (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Χαροκόπειο.
- Μαλούτας Θ. (2009), «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στο Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Κουταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα*, Μελέτες-Έρευνες, τόμ. 9, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μαλούτας Θ., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Βαρίκα Ε., Δοξιάδης Κ., Κανδύλης Γ. (2007), «Η απόρριψη του “άλλου” ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας. Επεξεργασία σχετικών δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής

- Έρευνας για την Ευρώπη και την Ελλάδα», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι., *Πολίτες- κοινωνία- πολιτική*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98.
- Μαράτου-Αλιμπράντη Λ. (2010), «Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.», Αθήνα, ΚΕΘΙ.
- Πετρονιώτη Μ. (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης. Κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα, UNESCO/ΕΚΚΕ, Πλέθρον.
- Παρσάνογλου Δ., Πετράκου Η. (2010), « Νέοι και νέες μεταναστευτικής προέλευσης και πόλη: Χωρικός αποκλεισμός και μορφές αντίστασης», στο Γιαννακόπουλος Κ., Γιαννιτσιώτης Γ. (επιμ.) *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 139-161.
- Σταυρίδης Σ. (2002), «Κατοίκηση και ετερότητα. Πρόσφυγες και μετανάστες στην πόλη», στο *Αθήνα 2002: Απόλυτος ρεαλισμός*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ.
- Τσίγκανου Ι., Τζωρτζοπούλου Μ., Ζαραφωνίτου Χ. (2001), *Φύλο και κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες: Μελέτη*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ποιοτικοί δείκτες ανά πεδίο ένταξης. Συνοπτική παρουσίαση

Απασχόληση – Αγορά εργασίας

- A. Εργασιακή ένταξη και περιχαράκωση στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών στους αστικούς χώρους. Διαδρομές μέσα στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών για την επανάκτηση ελέγχου της ιδιωτικής ζωής και της αυτονομίας, καθώς και τη βελτίωση των όρων εργασίας και αμοιβής. Δυνατότητες περιθωριακής κοινωνικής ένταξης με περιορισμένη ικανότητα δράσης.
- B. Έξοδος από τις οικιακές υπηρεσίες και αγώνας ένταξης σε κεντρικότερους τομείς της αγοράς εργασίας. Η οικονομική κρίση αποτελεί περιοριστικό όριο για την επιτυχία αυτών των προσπαθειών.
- Γ. Εργασιακή ένταξη στο πλαίσιο της πρότερης επαγγελματικής κατάρτισης και ταυτότητας. Η δυνατότητα αξιοποίησης των ειδικοτήτων και οι ιδιαιτερότητες της αγοράς εργασίας ως βάσεις για δυνατότητες εργασιακής και κοινωνικής ένταξης. Ο κεντρικός ρόλος κοινωνικών δικτύων για την πρόσβαση στο χώρο επαγγελματικής κατάρτισης. Αποκλίνουσες πορείες σε δύο εκ διαμέτρου αντίθετους τομείς εργασίας: τα προστατευμένα/κλειστά επαγγέλματα και τη μεταποίηση.
- Δ. Διακρατική εργασιακή ένταξη στις αγορές των δύο χωρών, προέλευσης και μετανάστευσης, μέσα από την επιχειρηματική δραστηριότητα και τη χρησιμοποίηση ενταξιακών πόρων από τις δύο χώρες.
- E. Από την καταναγκαστική εργασία στις οικιακές υπηρεσίες ή στο κοινωνικό περιθώριο
 - E.1. Εξαναγκαστική εργασία (labour trafficking)
 - E.2. Εμπορία ανθρώπων με σκοπό την πορνεία (sex trafficking)

Ζ. Οριζόντια κινητικότητα μεταξύ πολλαπλών τομέων απασχόλησης στους οποίους υπάρχει προσφορά θέσεων εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης, πολυαπασχόληση, και εποχικότητα της εργασίας σε ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές με σχετικά μικρό αριθμό μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού.

Το νομικό καθεστώς ως προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη των μεταναστριών

Α. Απασχόληση και νομικό καθεστώς διαμονής: ένας φαύλος κύκλος. Οι διαδικασίες απόκτησης νομικού καθεστώτος ως μέγιστο εμπόδιο κοινωνικής και εργασιακής ένταξης. Η έλλειψη πληροφόρησης, τα κενά της νομοθεσίας, η αργοπορία των διοικητικών μηχανισμών και το υψηλό κόστος της αυτασφάλισης καθιστούν την απόκτηση νομικού καθεστώτος ένα δύσκολο εγχείρημα.

Εκμάθηση ελληνικής γλώσσας – Εκπαίδευση

- Α. Η εκμάθηση της γλώσσας μέσα από άτυπες διαδικασίες μάθησης θέτει όρια στη διαδικασία της ένταξης.
- Β. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ως επιλογή στρατηγικού χαρακτήρα στην κατεύθυνση διατήρησης του διαθέσιμου ή της συσσώρευσης νέου εκπαιδευτικού και συμβολικού κεφαλαίου.
- Γ. Απόκτηση γλωσσικών δεξιοτήτων/προσόντων στο πλαίσιο της αυτομόρφωσης και της ανάπτυξης του εαυτού.
- Δ. Η αξιοποίηση μιας lingua franca για την επαγγελματική ένταξη και την επικοινωνία με ομόγλωσσες εθνικότητες.

Επαγγελματική κατάρτιση και απόκτηση επαγγελματικών προσόντων

Α. Η συγκέντρωση στην άτυπη απασχόληση αποστερεί τις μετανάστριες από τη μετάβαση στο καθεστώς ανεργίας και τις αποκλείει από το δικαίωμα συμμετοχής στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (ΕΠΑ). Η έλλειψη πληροφόρησης και η ελλιπής γνώση της ελληνικής γλώσσας συνιστούν εμπόδια κατά την πρόσβαση σε μέτρα και πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας και ενίσχυσης της απασχόλησης ακόμη και για εκείνες οι οποίες κατοχυρώνουν το δικαίωμα συμμετοχής.

- Β. Η συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης ως μια προσπάθεια συγκρότησης ενός νέου επαγγελματικού προφίλ και απόκτησης απασχόλησης ή ως διά βίου μάθηση και παρακαταθήκη για το μέλλον.
- Γ. Η προσφορά εθελοντικής εργασίας: μια διέξοδος για την απόκτηση μιας νέας ή την άσκηση μιας προηγούμενης επαγγελματικής εξειδίκευσης.

Κοινωνική αναγνώριση

- Α. Η κοινωνική αναγνώριση ως προϊόν της καθημερινής διάδρασης με τους γηγενείς, κάτω από αντίξοες συνθήκες ρατσιστικών στερεότυπων και ξενοφοβίας σε μεγάλα αστικά κέντρα όπου κυριαρχεί ανωνυμία.
- Β. Νηοίδες αναγνώρισης: Εμπειρίες μη αναγνώρισης και ηθικού και κοινωνικού αποκλεισμού. Μεμονωμένες εμπειρίες αναγνώρισης σε συγκεκριμένες σχέσεις, συχνά με εργοδότες και άτομα του άμεσου κοινωνικού περιγύρου.
- Γ. Ο αυτοματισμός της κοινωνικής αναγνώρισης ως συν-ανθρώπου στο επίπεδο των καθημερινών επαφών στις μικρές τοπικές κοινωνίες.
- Δ. Η αναγνώριση της μετανάστριας ως συνανθρώπου μέσα στην εργασιακή σχέση στις οικιακές υπηρεσίες. Κίνδυνοι της χρησιμοποίησης της αναγνώρισης από την εργοδότηria ως μέσο εξασφάλισης της συνεργασίας της μετανάστριας σε απαιτήσεις εργασίας που ξεπερνούν τις συμφωνημένες ώρες, ή τα όρια έντασης εργασίας.
- Ε. Η αναγνώριση, προϊόν ενός «αγώνα για αναγνώριση» (Honneth, 1992), δηλαδή, μέσω των προσπαθειών και της εμπρόθετης δράσης των μεταναστριών να αξιοποιήσουν και να διευρύνουν τις γνώσεις τους και να αποκτήσουν με τον τρόπο αυτό μια επαγγελματική θέση σε τομείς όπου δεν συγκεντρώνονται συνήθως οι μετανάστριες, ή σε τομείς που αποτελούν το χώρο ειδικότητάς τους, δηλαδή, μέσα από εργασιακή ένταξη και ανοδική κινητικότητα.
- Ζ. Κοινωνική αναγνώριση της εθνικής ταυτότητας και της ισοτιμίας στόχος πολιτικής και συλλογικής δράσης για την πραγμάτωση και την προάσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών/-στριών.

Οικογένεια – Οικογενειακή ζωή

- A. Η διάσπαση της ενότητας της οικογένειας: Η διακρατική οικογένεια ως μέσο για τη διευκόλυνση μιας διακρατικής μορφής ένταξης.
- B. Η διάσπαση της ενότητας της οικογένειας: Η διακρατική οικογένεια ως εμπόδιο για την ένταξη.
- Γ. Η υπονόμευση της ελευθερίας επιλογής ως προς τη μορφή συμβίωσης και το μέγεθος της οικογένειας, προκειμένου να διευκολυνθεί η επαγγελματική ένταξη, η διαμονή στη χώρα και η πραγμάτωση του μεταναστευτικού σχεδίου.
- Δ. Εμπόδια ως προς την εκπλήρωση του γονικού ρόλου και κατ' επέκταση του ρόλου της οικογένειας έναντι των ατόμων μελών της και την ένταξη (επαγγελματική, πολιτισμική, νομική, κοινωνική).

Συμμετοχή – Κοινωνική συμμετοχή

- A. Η συμμετοχή σε πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών – ΜΚΟ και εθνικών/μεταναστευτικών κοινοτήτων ως πολύτιμη λειτουργικότητα υπεράσπισης και διεκδίκησης στοιχειωδών δικαιωμάτων για ελευθερία έκφρασης, αναγνώριση της εθνικής ταυτότητας, κοινωνικής συνύπαρξης και αλληλόδρασης με εντόπιους.
- B. Η ανάπτυξη σταθερής επαφής με ΜΚΟ ως μέσο για την αποφυγή από την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό, πολιτισμικό, και νομικό αποκλεισμό.
- Γ. Κοινωνικές σχέσεις κυρίως με το συγγενικό δίκτυο. Οι κοινωνικές σχέσεις με Έλληνες είναι μεμονωμένες, διαδραματίζουν όμως σημαντικό ρόλο για την υποστήριξη της ένταξής τους με πολλαπλούς τρόπους.
- Δ. Η εργασία ως εσωτερική στον οικιακό τομέα δημιουργεί τους όρους για περιορισμένη αλληλόδραση με τον κοινωνικό περίγυρο, απομόνωση και αποξένωση από την ελληνική κοινωνία.

Πολιτική συμμετοχή

- A. Η περιορισμένη συμμετοχή σε συλλογικές πολιτικές δράσεις απαξιώνεται όταν μέσα από την εμπειρία τους διαπιστώνουν τις περιορισμένες δυνατότητες για αλλαγές σε θεσμικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο εφαρμογής της νομοθεσίας.

- B. Οι εθνοτικές και θρησκευτικές κοινότητες και οι σύλλογοι είναι συχνά αποδυναμωμένοι στην εκτίμηση των μεταναστριών ως πηγή πληροφόρησης και υποστήριξης για την επίλυση βασικών (νομικής φύσης) προβλημάτων τους.

Στέγαση

- A. Η εξασφάλιση στέγασης για όλα τα μέλη της οικογένειας σε αντάλλαγμα υπηρεσιών φροντίδας συμβάλλει στην εξοικονόμηση χρημάτων και διευκολύνει την κοινωνική ένταξη τουλάχιστον κατά τη φάση αρχικής εγκατάστασης.
- B. Η πρόσβαση σε στέγη διευκολύνεται μέσω δικτύου γνωριμιών με Έλληνες εργοδότες/τριες και με την πάροδο του χρόνου κυρίως σε συνάρτηση με την επίτευξη νομικής και κοινωνικής ένταξης.
- Γ. Οι δυσκολίες πρόσβασης σε στέγη (ενοικίαση) λόγω εθνοτικών/φυλετικών διακρίσεων μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο και διαφοροποιεί τις δυνατότητες εύρεσης στέγης μεταξύ διαφορετικών εθνικοτήτων.
- Δ. Στην περίπτωση των εργαζόμενων στον οικιακό τομέα ως εσωτερικών η ποιότητα της προσφερόμενης συγκατοίκησης συνιστά ταυτόχρονα συνθήκη εργασίας που επηρεάζει και τις δυνατότητες διατήρησης της θέσης εργασίας.
- E. Η απόκτηση γης/κατοικίας στη χώρα καταγωγής είναι στόχος στον οποίο επενδύονται οι αποταμιεύσεις δημιουργώντας ποικίλες στερήσεις και περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης.

Πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες και κοινωνική προστασία

- A. Η έλλειψη και η αδυναμία πρόσβασης σε αξιόπιστη πληροφόρηση, η γραφειοκρατική αντιμετώπιση και η διακριτική μεταχείριση εκ μέρους των δημοσίων λειτουργών συμβάλλει στην αναπαραγωγή εξαρτήσεων, την αδυναμία άσκησης των (κοινωνικών) δικαιωμάτων τους και την ηθική απονομιμοποίηση του κράτους.
- B. Η έλλειψη επαρκών δομών και εξειδικευμένων υπηρεσιών υποστήριξης των μεταναστριών θυμάτων εξαναγκαστικής πορνείας περιορίζει σημαντικά τις δυνατότητες ένταξης και τις καθιστά ευάλωτες στην κοινωνική περιθωριοποίηση και την επαναφορά στην πορνεία.

- Γ. Οι δυσκολίες εξασφάλισης πρόσβασης και παροχής κρατικής πρόνοιας/κοινωνικής προστασίας και η αδυναμία ικανοποίησης βασικών αναγκών του βίου και άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων δημιουργούν όρους διακινδύνευσης αποκλεισμού και εξάντλησης των αποθεμάτων δράσης.

Αίσθηση του ανήκειν – Ταυτότητα

- Α. Η οικογένεια και η ιδιόκτητη κατοικία ως προϋπόθεση για τη δημιουργία της αίσθησης του ανήκειν.
- Β. Η αίσθηση του ανήκειν ως απόρροια της επιτυχούς ένταξης στην αγορά εργασίας και στην κοινωνία.
- Γ. Η κοσμοπολίτικη αίσθηση του ανήκειν στη μικρή κοινωνία του τουριστικού νησιού με την παρουσία ενός αριθμού μεταναστών και μεταναστριών και προνομιούχων αλλοδαπών.
- Δ. Η υποτίμηση της εθνικής ταυτότητας συνιστά εμπόδιο στην ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν στην Ελλάδα. Η αίσθηση του ανήκειν αναπτύσσεται στον κοινωνικό χώρο της εθνικής παροικίας, τις μεταναστευτικές οργανώσεις και τις πολυπολιτισμικές ΜΚΟ και τις οργανώσεις υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μεταναστών/-στριών.
- Ε. Η περίπτωση των μεταναστριών στις οικιακές υπηρεσίες. Η συμπίκνωση της αίσθησης του ανήκειν σε συγκεκριμένες σχέσεις και σύμβολα. Η διάσπαρτη οικογένεια ως εμπόδιο στην ανάπτυξη της αίσθησης του ανήκειν.
- Ζ. Θεσμοθετημένα σύμβολα του μη ανήκειν και της ξενότητας.

Ο ανά χείρας τόμος παρουσιάζει τη διερεύνηση της διαδικασίας κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στην ελληνική κοινωνία με ποιοτικούς όρους και, συγκεκριμένα, την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, την πρόσβασή τους στην εκπαίδευση και τις υπηρεσίες υγείας και πρόνοιας, τη στέγασή τους, την οικογενειακή ζωή και τον ελεύθερο χρόνο τους, την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή τους καθώς και το σύστημα υποδοχής και τις διαδικασίες νομιμοποίησής τους (νομική ένταξη).

Τα κείμενα του τόμου προσεγγίζουν τη μελέτη της διαδικασίας ένταξης με τη μέθοδο της αφηγηματικής βιογραφικής συνέντευξης, που δίνει τη δυνατότητα ανάλυσης της βιογραφικής διαδικασίας και της αλληλεπίδρασης της μετανάστριας με το κοινωνικό περιβάλλον. Η εμπρόθετη δράση και οι στρατηγικές ζωής των υποκειμένων προκειμένου να διαχειριστούν θεσμικούς και άλλους περιορισμούς συνιστά κρίσιμη παράμετρο για τη μελέτη και αποτίμηση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών.

Τέλος, ο τόμος φιλοδοξεί να συμβάλει στην αποτίμηση του ρόλου των δομών και των κοινωνικών, μεταναστευτικών και ενταξιακών πολιτικών στις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης.

 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ	 ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΕΝΤΑΞΗΣ	 ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ	 FEMINT_GR
ΕΤΕ 2011 / ΥΠΕΣ Προτεραιότητα 2: Ανάπτυξη δεκτών και μεθοδολογιών αξιολόγησης με σκοπό την αποτίμηση της προόδου, την προσαρμογή πολιτικών και μέτρων και τη διευκόλυνση του συντονισμού της συγκριτικής μελέτης, Δράση 2.1/09: Εκπόνηση μελέτης με θέμα «Γυναίκες μετανάστευση στην Ελλάδα». Το έργο, συνολικού προϋπολογισμού 295.000.000 ευρώ, χρηματοδοτήθηκε κατά 75% από κοινοτικούς πόρους και κατά 25% από Εθνικούς Πόρους.			
 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ	 ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ	 Πάντειο Πανεπιστήμιο ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ	 ΚΕΝΤΡΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ISBN: 978-960-6834-2-7